

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, strategijskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagabria*.

ИЗДАВАЊЕ

Ime časopisa PILAR napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010

9 771846 301002

U ovom broju donosimo:

• RASPRAVE

Željko HOLJEVAC:
Hrvatske ratne pjesmarice 1914.—1918.

Ljiljana DOBROVŠAK:
Povrat židovske imovine u Hrvatskoj
(od donošenja Zakona o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine do danas)

Dražen ŽIVIĆ:
Demografski i migracijski okvir osnovnoga školstva u Vukovaru: trendovi, stanje i perspektive

Lidija BENCETIĆ:
Periodične publikacije tvornice Bata-Borovo (1932.—2017.)

• PRIKAZI

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDJE

GODINA XIII. (2018.)
BROJ 25(1)-26(2)
ISSN 1846-3010

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

Pilar

25-26

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

Odrednicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepe tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj: nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja Instituta društvenih znanosti koji nosi ime Ivo Pilara.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije

Godište XIII. (2018.), broj 25(1)-26(2)

parties

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište XII. (2018.), broj 25(1)-26(2)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/I., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Željko Holjevac

Glavna urednica:

Ivana Žebec Šilj

Zamjenik glavne urednice:

Danijel Vojak

Uredničko vijeće:

Vesna Aleksić (Beograd), Heinrich Badura (Beč), Carl Bethke (Leipzig), Sandra Cvikić (Vukovar),
Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb),
Stipica Grgić (Zagreb), Caroline Hornstein Tomić (Zagreb), Ivan Hrštić (Zagreb),
Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb),
Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb),
Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb), Milica Prokić (San Domenico di Fiesole),
Tomasz Pudlocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana), Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb),
Ines Sabotić (Zagreb), Dinko Šokčević (Pečuh), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:

Arijana Kolak Bošnjak

Lektorica:

Mira Pavlica Stojčević

Grafički urednik:

Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:

Grafički studio Forma ultima, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb, 2019.

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena ovom primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Godišnja pretplata: **40 kn** (za inozemstvo: **€ 8**)

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/I., HR-10000 Zagreb

E-mail: casopis.pilar@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta
iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2019. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Ivo Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

25-26

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2018.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulture Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

RASPRAVE

- 9** Željko HOJEVAC:
Hrvatske ratne pjesmarice 1914.—1918.
- 21** Ljiljana DOBROVŠAK:
Povrat židovske imovine u Hrvatskoj
(od donošenja Zakona o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme
jugoslavenske komunističke vladavine do danas)
- 49** Dražen ŽIVIĆ:
Demografski i migracijski okvir osnovnoga školstva u Vukovaru:
trendovi, stanje i perspektive
- 75** Lidija BENCETIĆ:
Periodične publikacije tvornice Bata-Borovo (1932.—2017.)
- 91** Nikica BARIĆ:
Banja Luka 1941.—1942./1943. godine:
previranje unutar vlasti Nezavisne Države Hrvatske

PRIKAZI

- 159** Izložba Hrvatskog povijesnog muzeja »1918. prijelomna godina u
Hrvatskoj« (autorca Andreja Smetko) i katalog *1918. prijelomna godina
u Hrvatskoj*, Andreja Smetko, ur., Zagreb Hrvatski povijesni muzej,
2018. (A. Tahiri)

maths

RASPRAVE

Hrvatske ratne pjesmarice 1914.—1918.

Željko HOJEVAC

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Prethodno priopćenje

(primljeno: 1. rujna 2019.)

UDK 821.163.42.09-1 "1914/1918"

U radu se obrađuju zbirke pjesama koje su tijekom Prvoga svjetskog rata tiskane u hrvatskome kulturnom krugu. Autori tih pjesmarica, vojnici na bojištima i pojedinci u pozadini, opjevali su uspomene na mobilizaciju i borbe hrvatskih pukovnija u sastavu austro-ugarske vojske na Balkanskom i Istočnom, a kasnije i na Talijanskom bojištu. Pisane najčešće običnim jezikom i bez umjetničkih pretenzija, pjesme nude ratnu promidžbu na početku, suze i uzdahe tijekom, te gladovanje i vapaje za mirom na kraju rata. U radu se donose primjeri stihova s bojnih polja i iz pozadine.

Ključne riječi: Hrvatska, Prvi svjetski rat, ratne pjesme, zbirke pjesama

I.

Prvi svjetski rat bio je prvi globalni i totalni oružani sukob u povijesti čovječanstva, koji se vodio od 1914. do 1918. godine između mnogih država i njihovih kolonija na nekoliko kontinenata, na kopnu, moru i u zraku. U borbama na europskim i svjetskim bojištima sudjelovali su milijuni vojnika, a na radu u pozadini, za ratne potrebe, milijuni civila. Čimbenici međunarodne solidarnosti nisu mogli premostiti suparništva između podijeljenih europskih velesila koje su u ljeto 1914. krenule u rat poput »mjesečara«.¹ U dugom i iscrpljujućem ratu velika većina Hrvata borila se na strani Austro-Ugarske koja je poslije sarajevskog atentata raspolagala s dva milijuna vojnika za rat.² Mnogi se nisu vratili živi s udaljenih bojišta ili su se vratili kao invalidi, a epidemija španjolske gripe na kraju rata odnijela je diljem Europe više života nego sâm ratni vihor.

Tijekom četiri ratne godine održavale su se dobrotvorne predstave, koncerti i druge priredbe, a ispjevane su i mnoge pjesme koje su izlazile na stra-

¹ Christopher CLARK, *Mjesečari. Kako je Europa krenula u rat 1914.*, Zagreb, Vuković & Runjić, 2018.; Pierre RENOUVIN, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb, Golden marketing—Tehnička knjiga, 2008.

² Manfred RAUCHENSTEINER, *Prvi svjetski rat i kraj Habsburške Monarhije 1914—1918.*, Zagreb, Matica hrvatska, 2019., 45-73.

nicama novina ili u posebnim izdanjima. Popularne pjesme Velikoga rata trebale su raspiriti strasti, rastjerati strah i tjeskobu te pojačati ponos i patriotizam.³ Bile su u službi ratne promidžbe, dokolice i zabave, ali i humanitarnih i karitativnih djelatnosti, poput zbrinjavanja ranjenika, pružanja pomoći ostalim ratnim stradalnicima i slično. U hrvatskom kulturnom krugu tiskan je tijekom rata, od 1914. do 1918., veći broj zbirki pjesama, ne računajući stihove objavljivane u novinama. Prihod od prodaje tih pjesmarica obično je bio namijenjen ranjenicima, udovicama i siročadi poginulih vojnika, ili u korist Crvenoga križa, kako domaćega tako i stranoga, npr. bugarskoga.

Pjesmarice su sve donedavno bile gotovo posve zaboravljene, iako su javno dostupne već čitavo stoljeće.⁴ Među rijetkim starijim iznimkama je pregled rukopisnih i tiskanih pučkih književnih tvorevina u *Povijesti hrvatske književnosti* u kontekstu književno-povijesnoga legaliziranja i razmatranja značenja i uloge pučkoga književnoga fenomena u trajanju i razvoju hrvatske književnosti.⁵ Stoga je ovaj članak zamišljen kao prilog primjerenom upoznavanju tog aspekta hrvatske povijesti u Prvom svjetskom ratu s gledišta suvremene povijesne znanosti imajući na umu »pučke književne tvorevine u književnoj i neknjiževnoj funkciji«,⁶ članak portretira dostupne ratne pjesmarice uglavnom pučkih autora o većini kojih nedostaju detaljniji podatci.

II.

Kad je rat počeo, Stanislav Tkalec napisao je pjesme »Život i zloba« i »Od koljevke do groba«, koje su objavljene u zbirci pod motom:

*Život imam da ti dadem
Pjesme pjevati nešto znadem
Zašto dalje riječ da gubim
Sujetli »Kralju« ja te ljubim.⁷*

Neposredno prije izbijanja rata pozvani su pod zastave vojni obveznici zajedničke vojske i ratne mornarice, zemaljske obrane u austrijskoj i domo-

³ *Populäre Kriegsliteratur im Ersten Weltkrieg*, Nicolas Detering, Michael Fischer, Aibe-Marlene Gerdes, Hrsg., Münster, New York, München, Berlin, Waxmann, 2013.; *Popular Song in the First World War*, John Mullen, Ed., London, Routledge, 2018.

⁴ Usp. Željko HOLJEVAC, »Hrvatske pjesme na početku rata 1914. — između zvučne promidžbe i krvave stvarnosti«, 1914. *Prva godina rata u Trojnoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Vijolleta Herman Kaurić, ur., Zagreb, Matica hrvatska, 2018., 371-382. Djelomično preuzete i prerađene spoznaje o prvoj godini rata dopunjene su ovdje uvidima o ostalim ratnim godinama.

⁵ Maja BOŠKOVIĆ-STULLI, Divna ZEČEVIĆ, *Usmena i pučka književnost*, Zagreb, Liber, Mladost, 1978., 589-602, 634-636.

⁶ D. ZEČEVIĆ, *Pučka književnost*, Zagreb, Liber, Mladost, 1978., 468.

⁷ Stanislav TKALEC, *Rat 1914!*, Zagreb, Tiskara »Merkur«, 1914.

branstva u ugarskoj polovici Austro-Ugarske, te pučkog (narodnog) ustanka. Mihovil Cukon, općinski delegat u Štinjanu kraj Pule, mobiliziran kao obični vojnik 7. satnije pješačke pukovnije broj 5 zemaljske obrane, složio je u stihove dvije pjesme u spomen na mobilizaciju istarskog narodnog (pučkog) ustanka.⁸ I ratni mornar Antun Kovačev, bojadisar iz Kaštel Lukšića u Dalmaciji, ukrcan na ratni brod *Pelagosa*, skitio je u stihove dvije pjesme, u spomen na mobilizaciju 26. srpnja 1914. i prvu godinu svjetskoga rata.⁹

Prve borbe hrvatskih pukovnija, npr. 16. varaždinske pukovnije baruna von Giesela, 78. osječke pukovnije Josipa Šokčevića i 79. otočke pukovnije Josipa Jelačića, u Srbiji od 12. kolovoza do 8. rujna 1914., opjevali su pješak Dušan M. Nešković iz varaždinske, pješak David Dušanić iz osječke i kaplar Ilija Božićić iz otočke pukovnije. Varaždinska pukovnija otišla je iz Bjelovara preko Osijeka u Bosnu, gdje je prešla preko rijeke Drine i borila se kod Loznice i pred Valjevom. Imala je i okršaj s komitama, odnosno naoružanim pripadnicima srpskih paravojnih skupina, a ranjenici su liječeni u bolnici u Osijeku.¹⁰ Šokčevićevci su otišli iz Osijeka i ratovali s Crnogorcima te u Srbiji. I oni su imali ranjenike, a kretali su se po Bosni, Slavoniji i Ugarskoj.¹¹ Kad su čuli ozbiljne vijesti i spremili se za put, Jelačićevci su otputovali u Srbiju, gdje su jurišali na srpske rovove. Iz Srbije su se također vratili s ranjenicima.¹²

Prvo prodiranje carske i kraljevske vojske u Srbiju, prije provale Srbijana u Srijem, početkom rujna 1914., opjevao je Stjepan Petričić, vodnik 28. domobranske pukovnije. Poslije umorstva nasljednika prijestolja nadvojvode Franje Ferdinanda i vojvotkinje Sofije u Sarajevu, pokrenuta je istraga i priprema za rat u kojem su hrvatski domobrani i njihovi časnici otišli na bojište na Drini, boreći se kod Ljubovije i Krupnja, Bijeke Crkve i Loznice.¹³ Drugi put su austro-ugarske snage prešle srpsku granicu poslije provale Srbijana u Srijem, početkom rujna 1914., i ušle u Srbiju. Hrvatske narodne pjesme i bilješke o austro-ugarsko-srpskom ratu spjevao je i napisao pučki pjesnik Pero Dupor, pješak 78. pukovnije iz Osijeka. Hrvatski vojnici zauzeli su

⁸ Mihovil CUKON, *Dvije pjesme u spomen mobilizacije istarskog narodnog ustanka god. 1914.*, Pula, Tiskara Leginja i drug, 1914.

⁹ Antun KOVAČEV, *Dvije pjesme. Uspomena mobilizacije i svjetskog rata 1914.—1915.*, Pula, Tiskara Jos. Krmpotić, 1915.

¹⁰ Dušan M. NEŠKOVIĆ, *Bojevi varaždinske 16. pukovnije u Srbiji*, Osijek, Frankova tiskara, 1914.

¹¹ David DUŠANIĆ, *Bojevi Šokčevićeva 78. osječke regimente u Srbiji*, Osijek, Frankova tiskara, 1914.

¹² Ilija BOŽIČIĆ, *Bojevi Jelačićeva u Srbiji*, Osijek, Frankova tiskara, 1914.

¹³ Stjepan PETRIČIĆ, *Zaplakalo zlato moje...*, Osijek, Frankova tiskara, 1914.

Crni vrh i vodili bitku za Čajniče. Srbi su poraženi na ratnim poljanama kod Loznice, prva srpska timočka divizija uništena je u Srijemu, a srpsko-crnogorska vojska poražena je i na planini Romaniji.¹⁴ U euforiji je iz *Malog lista* pretiskana pjesma »Kralj Petar cvili«.¹⁵ Ratne zvukove od 9. do 20. rujna 1914. osluškivao je i fra Nedjeljko Dugonjić-Vrhovčić iz Tuzle. U trećem ispravljenom izdanju sadržaj je podijelio na pet cjelina: I. Crne slutnje, II. Iz »Knjige žrtava«, III. Krvave priče, IV. Crvene ruže i V. Suze i uzdasi.¹⁶ Nikola P. Bačić-Jasenovčanin, sisački pučki ustaša, spjevao je baladu o vjerenici- ma s Drine, Stanku i Smiljki, koji su se međusobno sukobili i poginuli u ratu sa Srbijom.¹⁷

Pad srbijanske prijestolnice Beograda, koji je austro-ugarska Peta vojska zauzela 2. prosinca 1914., na 66. obljetnicu vladanja cara i kralja Franje Josipa I., opjevan je u stihovima Nikole Bačića-Jasenovčanina kao Božja kazna srpskom narodu, jer je Kraljevina Srbija uz Crnu Goru, Rusiju, Veliku Britaniju, Francusku, Belgiju, Japan i ostale saveznike postala ratoborna, ne uviđajući hrvatske pripomoći u Balkanskim ratovima (1912.-1913.). Stjecajem okolnosti, upravo su hrvatski domobrani i pučki ustaše iz Karlovca prvi zauzeli srbijanski glavni grad i izvjesili hrvatsku zastavu na kraljevskoj palači (konaku) u Beogradu:

*Na prosinca drugog
Iza zore rane
Beograd se trese
Sa sve četir strane...*

*To ne može opisat
Nikakovo pero,
Boj pred njime grozni
Kako se je tjero...*

*Dva potpuna dana
Topovi oriše,
Već svatko mišljaše,
Nikad nikog više...*

*Kalemegdan drhti,
A Avala gori;
Naša vojska srpskom —
Junački se bori...*

¹⁴ Pero DUPOR, *Sa ratnih poljana...*, Osijek, Tisak i naklada Prve hrvatske dioničke tiskare, 1914.

¹⁵ *Kralj Petar cvili*, Zagreb, s.n., 1914.

¹⁶ Nedjeljko DUGONJIĆ-VRHOVČIĆ, *Ratni zvuci*, Zagreb, Tiskara i litografija C. Albrechta, 1915.

¹⁷ Nikola P. BAČIĆ, *Vjerenici s Drine (Stanko i Smiljka)*, Osijek, Frankova tiskara, 1914.

*A topovi riču
Sve ječi do mora!
Topčider se puši
I Banova gora...*

*Sa sviju se strana
Ljuta borba bila,
Drhtalo je nebo —
Krvca se je lila...*

*Ko pogin'o nije,
Smrt je brzu htio,
U grozi je ovoj
Život omrzanio...*

*Monitori grokću,
Strojne puške cvile,
Beogradu to su —
Nadgrobnice bile...*

*A pješaci hrabri
Sve pučki ustaši —
Karlovcani naši —
Dvadesetšestaši...*

*Prodirati staše
Beogradu bijelom,
Izloživši srce —
Pred tom grozom cijelom.*

*A kad jeknu bura,
Probljediše lica,
U jurišu hrabrom
Pade prijestolnica ...*

*Medju našom vojskom
Silna radost nastala,
Što hrvatska noga —
Prva u njoj zasta...*

*Opće slavlje poče
Sve presretno bješe,
U Beograd prvi...
Hrvati — prodriješe...*

*Ljubiše se braća
Iza teške muke,
Prijestolnica srpska —
Pade im u ruke...*

*Od radosti svima
Htjede pući srce,
Kad naš barjak sinu —
Usrijed prijestolnice...*

*U borbi i mucu
U krvavu boju
Istico je Hrvat
Vazda hrabrost svoju!*¹⁸

Na krvavim poljanama u Srbiji pali su natporučnik Mate Ferković iz 28. domobranske pukovnije, satnik Milan Divjak iz 27. domobranske pukovnije, pričuvni poručnik Vojin Muačević iz 28. domobranske pukovnije, natporučnik Šandor Tapavica iz 28. domobranske pukovnije, natporučnik Nikola Biljčević iz 27. domobranske pukovnije, natporučnik Svetozar Milić iz 28. domobranske pukovnije i drugi hrvatski ratnici. Među živima nije bilo ni Pere Kolba, brata orahovičkog župnika, a ranjeni Janko Bobek, poručnik 53. pješake pukovnije, ponovno je pošao na bojište. Dok su djevojke i žene u pozadini živjele u neizvjesnosti za svojim mladićima i muževima u daljini, u džepu jednog poginulog ratnika na Crnom vrhu u Srbiji pronađeno je posljednje pismo njegovoj ljubavi. Uzdisaji ranjenika i tugovanje na grobovima najmilijih koji se nisu vratili s bojnih poljana miješali su se pak prvih ratnih mjeseci s raskoši i modom u pozadini.¹⁹

Bilješke, bojne i druge pjesme s »Južnog« (Balkanskog) i »Sjevernog« (Galicijskog) bojišta, napisao je i spjevao prethodno već spomenuti Pero Dupor, pučki pjesnik i pješak 78. pukovnije iz Osijeka, u kojemu je u to doba djelovao i Klub hrvatskih književnika.²⁰ Iz rata protiv Srbije, gdje su npr. Ličani bili i na kupalištu kralja Petra I. u Banji Koviljači, vojnici, dočasnici i časnici 78. osječke i drugih hrvatskih pukovnija pošli su u rat protiv Rusije. Sažimajući obavijesti koje posreduje Dupor, saznaje se da su oni u siječnju 1915. otišli u Karpate, a zatim su iz Galicije prešli u Bukovinu. Poslije više bitaka, npr. kod Stanislava, Kolomeje i dr., Rusi su se povukli iz Bukovine, nakon čega su austro-ugarske snage ušle u pokrajinski glavni grad Černovice.²¹ Ratne pjesme o borbama s Rusima u Galiciji spjevao je Mato Ivanović iz Kupine u Slavoniji, desetnik 78. osječke pukovnije.²² Ranjeni desetnik Ivan Petje-

¹⁸ N. BAČIĆ, *Pad Beograda*, Osijek, Tisak i naklada Frankove tiskare, 1914., 24-27.

¹⁹ N. BAČIĆ-JASENOVČANIN, *Sa krvavih poljana*, Sisak, Tisak i naklada knjižare S. Jünkera, 1915.

²⁰ P. DUPOR, *Sa Južnog i Sjevernog ratišta*, Zagreb, Tisak i naklada »Maloga Lista«, 1915.

²¹ P. DUPOR, *Hrabri časnici 78. pješačke pukovnije u Osijeku*, Zagreb, Tisak i naklada »Maloga Lista«, 1915.

²² Podatak prema: M. BOŠKOVIĆ-STULLI, D. ZEČEVIĆ, *Usmena i pučka književnost*, 635.

ra sastavio je religioznu zbirku pjesama »svojoj braći vojnicima«, ali je knjižica bila zabranjena a naklada uništena.²³

III.

Dok su pripadnici zajedničke vojske i domobrani iz hrvatskih krajeva zbog rata bili daleko od svoga doma, u pozadini su i seljakinje razgovarale o ratu. Osluškujući glas crkvenih zvona, plakale su za svojim bližnjima i molile se za završetak rata. Hrvatske seljačke pjesme, ispjevane u ratno doba, pre-tiskane su 1915. iz *Doma*, glavnih novina Hrvatske pučke seljačke stranke, u zbirci koja je izašla pod motom:

*Bože mili narodu se smili,
Rat dovrši, svaku silu skrši.*²⁴

Veliki rat donio je suze, ali i smijeh. Tako poetsko osluškivanje ratne drame spominje jednu ženu koja je zaboravila svoga muža i brzo se preudala, a muž se živ vratio kući. Druga se odrekla svoga muža koji je u ratu ostao bez noge. Jedan ranjeni vojnik oplakivao je svoju nevjernu ženu, a jedan Rom se pred ljekarom izvlačio da ne ide u »marš-kumpaniju«.²⁵ Dok je Antun Bubenik, desetnik 78. pukovnije, opjevao rat s Italijom, a Tomo Novosel, razvodnik 78. pukovnije, složio ljubavne pjesme iz ratnog doba, Luka Butković, pripadnik 28. domobranske pukovnije, opjevao je oproštaj »hrvatskog junaka« od svoje žene i djece.²⁶ Prema uvidu Filipa Hameršaka, u New Yorku je Stjepko Brozović objavio ratne pjesme o »ratovanju i junačtvu Hrvata« i hrvatskih pukovnija »u krvavom svjetskom ratu«.²⁷ Pisma koja su hrvatski vojnici s bojišta slali ženama te slavonsko ratno kolo opjevao je Pero Dupor, koji je u međuvremenu promaknut u desetnika 78. pješačke pukovnije u Osijeku:

*Poved kolo čika Miša,
Tanad pada kao kiša;
Drži desno, baj' Stojane,
Čile noge i lagane.
Top nam evo daje bas,*

²³ Ivan PETJERA, *San i plač Majke Božje*, Osijek, Tisak i naklada Ljudevita Szeklera, 1915.

²⁴ *Hrvatske seljačke pjesme izpjevane u doba prvoga i Bože daj zadnjega svjetskoga rata*, Zagreb, Radićeva Slavenska knjižara, 1915.

²⁵ Pavle TATIĆ, *Smijeh i suza. Ratne pjesme*, Ujvidék, Izdavačka knjižarnica Sv. F. Ognjanovića, 1916.; S. TKALEC, *Sudnji dani svjetskog rata 1914—1915.*, Zagreb, Tiskara »Merkur«, 1915.

²⁶ Podatak prema: M. BOŠKOVIĆ-STULLI, D. ZEČEVIĆ, *Usmena i pučka književnost*, 592-594.

²⁷ Podatak prema: Grgo TURKALJ-GUSLAR, *1609 dana na fronti*, Strmec Samoborski, Fortuna, 2015., X.

*Tanad zviždi oko nas.
Hop, zavedi, pa povedi,
I taj život ništ' ne vrijedi.
Jer takav je sada svijet,
Bolje j' živit, neg' umrijet.
Ljubo moja opetušo,
Opetušo, namigušo,
Hop, seko, baj'netice,
Baj'netice migavice.
Gora mi je moje selo,
Opetuša, luče bijelo,
Opkop bladni: men' je dom —
Udri, lupaj snagom svom!
Hop, nogo, udri lupaj,
Ti Slavonče naprijed stupaj!
Čika Mato drž' na desno,
Dušmanima bit će tijesno.
Oj Hrvate, oj junače,
Poved' kolo, samo jače,
A ti puško-ljubo moja,
Gadjaj dobro sad sred boja,?
Nek dušmani vide naši,
Da Slavonac ne promaši,
Nek zadršće zemlje svod,
Kad hrvatski skoči rod! ²⁸*

Ratne pjesme pisali su Jelica Lukaška, barun Rudolf Maldini Wildenheimski, Josip Milaković, Gjuro Palavršić, Felicijo Skorić-Paškin, Stjepan Štefanović, Stanislav Tkalec i drugi autori.²⁹ Pisane najčešće običnim jezikom u duhu pučkoga pjesništva i bez umjetničkih pretenzija, iako je među njima moglo biti i prigodničarskih umjetničkih pokušaja, pojedine su pjesme posvećene caru i kralju Franji Josipu I., vrhovnom zapovjedniku cjelokupne austro-ugarske vojske nadvojvodi Friedrichu, zapovjedniku jugozapadne vojske nadvojvodi Eugenu, glavaru vojnog stožera barunu Conradu, generalu Svezozaru Borojeviću na Soči i drugim vojskovođama. »Junače! Ove pjesme ne-

²⁸ P. DUPOR, *Pisma sa ratišta i slavonsko ratno kolo*, Osijek, Frankova tiskara, 1916., 9-10.

²⁹ Jelica LUKAŠKA, *Ratne pjesme*, Zemun, Tisak Szabó & Marx, 1916.; Rudolf barun MALDINI WILDENHEIMSKI, *Bojni zvuci*, Osijek, Tisak i naklada Ljudevita Szeklera, 1916.; Josip MILAKOVIĆ, *Suspiria. Pjesme 1914—1916.*, Sarajevo, Tiskara »Bos. Pošte«, 1916.; Gjuro PALAVRŠIĆ, *U svjetskom ratu. Vijenac sonetâ*, Split, Na vlastiti trošak, 1916.; Felicijo SKORIĆ-PAŠKIN, *Ratna pjesmarica*, Mostar, Izdanje i štampa štamparije »Biser«, 1916.; Stjepan ŠTEFANOVIĆ, *Moj otac u boju!*, Osijek, Frankova tiskara, 1916.; S. TKALEC, *Dusi sa bojnog polja. Ratne pjesme 1914—1916.*, Zagreb, Tiskara »Merkur«, 1916.

ka okriepe Tvoju dušu, da se uzmogneš dvostrukim junačtvom oboriti na dušmanina Tvoga«, piše na naslovnoj stranici jedne pjesmarice.³⁰ Dok su vojnici iz 22. dalmatinske pješačke pukovnije posvetili jednu pjesmu svome bojniku Stanislavu Turudiji, nadučitelj Vicko Marković spjevao je u Prvić Luci, na dan Gospe od Lurda 1916., pjesmu u slavu »dvoglavog orla i dalmatinskih sokolova« u ratu s Italijom na Soči.³¹

Treća ratna godina obilježena je smrću cara i kralja Franje Josipa I. U povodu njegove smrti, 21. studenoga 1916. autori poput Stanislava Tkaleca u Zagrebu, Gaje Ivasovića u Splitu i Nikole Buconića-Hercegovca u Sarajevu, odali su preminulom vladaru posljednju počast u stihovima i prozi.³² Gajo Ivasović bio je splitski postolar koji je u slobodno vrijeme pjevao ratne pjesme. Njegov zemljak Jerolim Defilipis spjevao je proslov za svečanu zabavu koju su prigodom krunidbe Karla I. u Budimpešti, 30. prosinca 1916., priredili učenici i učenice pučke škole u Novigradu kod Zadra.³³

Dok je i tijekom 1917. mnogima na bojištima zadnja pomisao bila na majku³⁴, Ivan Trtanj iz Ravnog u Hercegovini posvetio je svoje ratne stihove sinu u kolijevci: »Svomu sinu Ivici namjenjujem ove pjesme, kao uspomenu na moje političko, domovinsko osvjedočenje... Kad uzrasteš sine — a Bog će dati! — mjeri ove pjesme mjerom ovoga vremena, pa ćeš ih razumjeti i biti s ocem zadovoljan! Bog veliki neka i tebe, sine, vodi, da uvijek budeš naj-nesebičniji sin i sluga slavnoga svoga hrvatskoga naroda, kao što sam i ja nastojao biti. A priložena oda neka ti svjedoči što si mi bio...«.³⁵ Trtanj je pjevao o hrvatskom domu i rodu, napose o Anti Starčeviću, generalu Stjepanu Sarkotiću kao osvajaču Lovčena u crnogorskim planinama, generalu Svetozaru Borojeviću kao branitelju Soče prigodom talijanskih navala, caru i kralju Karlu itd. Gruntovnički aspirant Marko Canjar-Becić pisao je ratne, domoljubne, ljubavne i razne druge pjesme.³⁶ Hrvatski pedagoško-književni zbor

³⁰ *Bojne pjesme*, s. 1., 1916.

³¹ Vicko MARKOVIĆ, *U slavu dvoglavog orla i dalmatinskih sokolova na Soči*, s. 1., 1916.

³² Nikola BUCONJIĆ-HERCEGOVAC, *Franjo Josip I.*, Sarajevo, Naklada Daniela & A. Kajona, 1917.; Gajo IVASOVIĆ, *Zadnja počast svome nezaboravnome apoštolskom cesaru i kralju Frani Josipu Prvom*, Split, Društvena tiskara, 1916.; S. TKALEC, *U slavu na dan smrti 21. studenog 1916. njegovog cesarskog i kraljevskog apoštolskog veličanstva cara i kralja Franje Josipa I.*, Zagreb, Tiskara »Merkur«, 1916.

³³ Jerolim DEFILIPIS, *Proslov*, Zadar, Nakladom Predsjedništva Kotarske Gospodarske Zadruga u Novigradu, 1917.

³⁴ S. TKALEC, *Ratne pjesme 1917.*, Zagreb, Nakladom Stanislava Tkaleca, 1917.

³⁵ Ivan TRTANJ, *Krvne kaplje*, Zagreb, Tisak Kuzme Rožmanića, 1917.

³⁶ Marko CANJAR-BEČIĆ, *Pjesme 18-godišnjeg mladića*, Zagreb, vlastita naklada, 1916(?).

u Zagrebu objavio je 1917. pjesme i pripovijetke »iz sadašnjega rata« u zbir-
ci za mladež, npr. pjesmu »S bojišta daleka...« autora Josipa Milakovića:

*Pismonoša jutros na pragu nam stao
I smotak nam mali tužna oka dao.
U njem' nešto zlatno, a i list papira,
Na njem' crno slovo tuge i nemira.
S bojišta daleka vijest se crna piše,
Naš učitelj Dobro ne vraća se više.
Za juriša teška junački on pade,
Za dom i za kralja mladi život dade.
Za junaštvo divno posmrtna mu plata;
Za junačka prsa kolajna od zlata.
Tu kolajnu sada — ko on nikog nema —
Zapovjednik čete našoj školi sprema.
O kolajno pusta, što ostade sama.
Što nad grud'ma Dobro ne osvanu nama?
Pismonošo bitar! Amo već ne svrni,
Ne nosi nam vijesti žalosnih i crnih!³⁷*

IV.

U siječnju 1918. napisao je Josip Barač, alias Bepo Getar, predgovor za *Split-
ske ratne sonete*, kao tematsko izdanje humorističko-satiričkog lista *Duje Ba-
lavac*, s podnaslovom »Gladni soneti« i monologom »Tamašna vrimena«, koji
je izvodio Mate Bonačić u splitskom kazalištu. Dok je na početku rata Za-
družni savez racionirano opskrbljivao Split namirnicama, kasnije su se Spli-
ćani sve više otimali na ulici za pola litre petroleja i kilogram pure:

*Boj ti pravi još od jutros traje,
Sve se šake nad svitinom dižu,
A u šakan ramine gamižu:
Petroleja se po pô litre daje!
Svak bi tija ufatit ča prije,
Pa se nogan i laktima jita,
Svak se tura, za pardon ne pita,
Da baranko sebi sud nalije.*

³⁷ *Za kralja i dom*, Zagreb, Naklada Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora, 1917., 92.

Redarstvo je sasvin u nemoći

Ne zna, oće l' nutra oli vanka;

Viče, skriči, al' mu ni pomoći:

»U zatvor ću stobon, ... odma doma!«

Na to pride masa varošanka:

»Jema li fažola? — Ajmo odma!« ³⁸

Izmorenost ratom i vapaji za mirom došli su do izražaja i u zbirci ratnih i narodnih pjesama koje je uredio Juraj Kapić.³⁹ Kad je rat napokon završio, guslar Grgo Turkalj skitio je u stihove svoju uspomenu na polazak u rat, put iz Karlovca i ulazak dva puta u Srbiju, polazak u Karpate i Galiciju, bitke u Bukovini (Toporovac, Raranča, Crni Potok, Rosulna, Bojana) i borbe na talijanskom bojištu (Sankt Mihael u Tirolu, Monte Belo). Nakon provedenih 1609 dana na bojištu, u zbirci koja je objavljena u Americi napisao je: »Sve propade, stari guslar bez zdravlja ostade, sa svojim guslama i pjesmama svojim, koje evo poklanjam svojoj braći hrvatskoj, da čitaju i vide, kroz kakov je pakao prošao ne samo Guslar, nego čitav naš narod, a s njim i cijelo skoro čovječanstvo.«⁴⁰

Presudno određene globalnim i totalnim ratom, kakvog do tada nije bilo i pisane najčešće običnim jezikom, predstavljene zbirke pjesama autentičnom snagom svoga izraza portretiraju kušnje, slavu i stradanja u Prvom svjetskom ratu. Odlikuju se neposrednošću, pojedinačnošću i subjektivnošću njihovih tvoraca, u širokom rasponu od vojnika na bojištima do pojedinaca u pozadini. Iako ni izdaleka ne dohvaćaju cjelinu dehumanizirane egzistencije tijekom Velikoga rata, pjesmarice imaju više dokumentarnu negoli estetsku vrijednost, a danas su otvorene za sve vrste istraživačkih pristupa.

Željko Holjevac

Croatian Wartime Songs, 1914—1918

Millions of soldiers participated in the European and worlds battlefields during the World War I and millions of civilians in the front background. Numerous theater plays, concerts and other cultural activities were held during the four wartime years for humanitarian causes, also many poems were written and published on the pages of daily newspapers and special editions. In Croatian cultural milieu numerous collections of songs were printed, excluding the poems published in newspapers during the World

³⁸ *Splitski ratni soneti (Gladni soneti)*, Split, Društvena tiskara, 1918., 23.

³⁹ Juraj KAPIĆ, *Rukovet ratnih i narodnih pjesama*, Split, Štampom Narodne tiskare, 1918.

⁴⁰ G. TURKALJ, *Hrvatske narodne ratne pjesme 1914.—1918.*, New York, Izdanje i naklada Hrvatskog lista i Danice hrvatske, s. a., 6.

War I. The sales were intended to support wounded soldiers, widows and orphans of fallen soldiers, or for the benefit of the Red Cross. The authors of these songs, soldiers on the battlefields and others, sang about the mobilization and fighting of Croatian regiments within the Austro-Hungarian army in the Balkans, Eastern Europe and later on Italian battlefields. The songs, usually written in plain language, without artistic pretensions, sing of jingoistic propaganda at the beginning of the war, tears and sighs during the war, and starvation and yearning for peace at the end of the war. Even though they do not cover whole dehumanized existence during the Great War, these collections of songs have rather documentary and not esthetic value and today are open to all kinds of scientific interpretations.

Keywords: *Croatia, World War I, wartime songs, collections of songs.*

Povrat židovske imovine u Hrvatskoj (od donošenja Zakona o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine do danas)

Ljiljana DOBROVŠAK

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Izvorni znanstveni rad

(primljeno: 15. listopada 2019.)

UDK 347.232.1(497.5=411.16)

347.21-022.34(497.5=411.16)

U ovom radu autorica piše o povratu židovske imovine u Hrvatskoj, od devedesetih godina 20. stoljeća do danas. Zbog nedorečenih zakona te sporosti hrvatskog sudstva pitanje povrata židovske imovine još uvijek nije riješeno, a uglavnom se aktualizira kada se netko od hrvatskih vlasti sastaje s nekim iz Izraela ili američke administracije. Prema sadašnjim aktualnim propisima jedina židovska imovina koju je moguće vratiti je ona oduzeta nakon 1945. godine, dok je imovina koja je oduzeta u vrijeme NDH ostala nedirnuta, odnosno »zaštićena« zakonima koji su doneseni još za vrijeme Jugoslavije. Sadašnji povrat oduzete imovine provodi se prema Zakonu o naknadi za imovinu, oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine, koji je stupio na snagu 1997. godine, pri čemu su pravo povrata ili naknade imali samo hrvatski državljani u prvom nasljednom redu. Zakon je dopunjen 2002., kada je odlučeno da i stranci imaju pravo povrata. Od 2002. godine očekuju se izmjene Zakona o naknadi, posebice one koje se tiču židovske imovine koja nema nasljednika, ali do danas nisu donesene. Točan broj zaprimljenih i riješenih zahtjeva još uvijek je neutvrđen.

Ključne riječi: Židovi, imovina, povrat imovine, Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine

Uvod

Iako su u posljednje vrijeme učinjeni veliki pomaci pri vraćanju jednog dijela židovske imovine Židovskoj općini u Zagrebu, u Hrvatskoj još uvijek nije u potpunosti riješeno pitanje povrata židovske imovine ni Općini, a ni po-

Ovaj rad je izmijenjena i nadopunjena hrvatska verzija teksta koji je autorica objavila na engleskom jeziku, pod naslovom »Restitution of Jewish Property in Croatia« u *Limes Plus, Journal of Social Sciences and Humanities* (tematski broj »Holocaust and Restitution«) 12 (2015) 2, 65-88.

tomcima židovskih obitelji koje su stradale u holokaustu i kojima je raznim načinima oduzeta imovina (podržavljenjem, konfiskacijom, nacionalizacijom i sl.). Povrat imovine je usporen, uglavnom zbog nejasnoća i nedorečenosti pojedinih odredbi *Zakona o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine* (dalje *Zakon o naknadi*), koje se provode parcijalno, ali i zbog sporosti hrvatskog sudstva. O problematici povrata židovske imovine raspravlja se na svim državnim razinama, međutim, sâmo pitanje i problematika oko povrata imovine uglavnom se aktualiziraju kada se netko od visokih hrvatskih državnih dužnosnika sastaje s nekim iz Izraela ili američke administracije.¹ Zadnji posjet jednog takvog diplomata bio je u travnju 2019., kada je u Hrvatsku stigao Thomas Yazdgerdi, posebni američki izaslanik za pitanje holokausta. Tijekom posjeta Zagrebu susreo se s ministrom pravosuđa Draženom Bošnjakovićem, predsjednikom Kolindom Grabar-Kitarović, predsjednikom Sabora Gordanom Jandrokovićem, zagrebačkim gradonačelnikom Milanom Bandićem te predstavnicima židovske zajednice u Hrvatskoj.²

O segmentima povrata židovske imovine raspravlja se više od dvadeset godina, te se opetovano, iz godine u godinu, upućuju kritike hrvatskoj vladi da se premalo zauzima oko povrata imovine, uz napomenu da je potrebno donijeti poseban zakon ili izmjene postojećeg, koji bi na pravedan način regulirao taj problem.³ Uz kritike predstavnika Židovske općine u Zagrebu,

¹ «I dalje postoje nepodmirena pitanja o povratu židovske imovine u Hrvatskoj», članak objavljen 18. travnja 2019., <https://direktno.hr/domovina/i-dalje-postoje-nepodmirena-pitanja-o-povratu-zidovske-imovine-u-hrvatskoj-153198/>; Enis ZEBIĆ, «Yazdgerdi: Hrvatska još nije riješila povrat židovske imovine», 18. travnja 2019.; <https://www.slobodnaevropa.org/a/29889761.html>; «U Zagreb stigao posebni izaslanik State Departmenta za pitanje Holokausta», vijest od 16. travnja 2019.; <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/u-zagreb-stigao-posebni-izaslanik-state-departmenta-za-pitanje-holokausta-primio-ga-je-jandrokovic-razgovarali-su-o-potpri-rh-zidovskim-zajednicama/8748554/>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

² «I dalje postoje nepodmirena pitanja o povratu židovske imovine u Hrvatskoj», članak objavljen 18. travnja 2019., <https://direktno.hr/domovina/i-dalje-postoje-nepodmirena-pitanja-o-povratu-zidovske-imovine-u-hrvatskoj-153198/>; Enis ZEBIĆ, «Yazdgerdi: Hrvatska još nije riješila povrat židovske imovine», 18. travnja 2019.; <https://www.slobodnaevropa.org/a/29889761.html>. Pristup ostvaren 3. 10. 2019.

³ «Izaslanstvo WJRO-a u Saboru», Ubrzati povrat židovske imovine, objavljeno 16. ožujka 2018. <http://www.glas-slavonije.hr/358770/1/Ubrzati-povrat-zidovske-imovine>. U ožujku 2018. Hrvatsku je posjetilo izaslanstvo Svjetske židovske organizacije za povrat imovine (World Jewish Restitution Organization-WJRO) i posebni izaslanik američkog State Departmenta Tom Yazdgerdi; «Židovi traže povrat imovine koju im je oduzeo ustaški režim», članak od 13. travnja 2016., <https://www.vecernji.hr/vijesti/zidovi-traze-povrat-imovine-koju-im-je-oduzeo-ustaski-rezim-1075828>; «World Jewish Restitution Organization Delegation Visits Croatia», <https://www.total-croatia-news.com/politics/26685-world-jewish-restitution-organization-delegation-visits-croatia>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

brojnih židovskih organizacija, World Jewish Restitution Organization (WJRO),⁴ Europskog židovskog kongresa (EJC), ponajviše kritika upućeno je iz Washingtona i State Departmenta.⁵ O povratu židovske imovine u Hrvatskoj u nekoliko posljednjih godina raspravlja se i na međunarodnim konferencijama i okruglim stolovima, na kojima se uspoređuju postignuti rezultati zemalja u okruženju, ali i šire, pri rješavanju povrata imovine židovskim obiteljima.⁶

Gdje je nastao problem, ako se zna da je Republika Hrvatska 1997. godine donijela *Zakon o naknadi*, te u lipnju 2009., zajedno sa 46 drugih država potpisala *Terezinsku deklaraciju* kojom se obvezala riješiti pitanje povrata?⁷

Problem je u samom naslovu *Zakona*, jer prema *Zakonu o naknadi*, o kojem ćemo kasnije reći nešto više, jedina imovina Židova (i svih ostalih) koju je moguće vratiti je ona oduzeta nakon 15. svibnja 1945. godine, dok se imovina koja je oduzeta u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske ne vraća, osobito ona koja je ostala bez nasljednika, a trenutno je u vlasništvu grada, općina, županija, države ili pojedinaca. Budući da se zakon ne proteže na oduzimanje imovine u vrijeme NDH, govorimo o povratu samo jednog dijela ži-

⁴ »WJRO Croatia Operations«, <https://wjro.org.il/our-work/restitution-by-country/croatia/>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

⁵ »2018 Report on International Religious Freedom. Croatia« <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/croatia/>; <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/CROATIA-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>. Pristup ostvaren 5. 10. 2019.

⁶ U Beogradu je od 11. do 12. svibnja 2015. organizirana međunarodna konferencija pod naslovom »The Holocaust and Restitution« na kojoj je, uz ostale predavače, sudjelovala i autorica ovog rada. Organizatori konferencije dosad su objavili tri tematska broja časopisa *Limes Plus, Journal of social sciences and humanities*, posvećenih povratu židovske imovine: 11 (2014) 2, tema broja: »Nacionalizacija, konfiskacija, restitucija«; 12 (2015) 2, tema broja: »Holocaust and Restitution«, Nikola Samardžić ur.; 15 (2018) 1+2/3, tema broja »Holocaust and Restitution in former Yugoslavia: Legal and Historical Challenges«, Haris Dajč, ur. Radovi koji se jednim dijelom tematski dotiču problematike povrata židovske imovine u Hrvatskoj su: N. SAMARDŽIĆ, »Nacionalizacija, konfiskacija i restitucija: istorijska, pravna i politička pitanja«, *Limes Plus* 11 (2014) 2, 7-24; Wesley A. FISCHER, »Restitution of Art, Judaica, and Other Cultural Property Plundered in Serbia during World War II«, *Limes Plus* 11 (2014) 2, 57-66; World Jewish Restitution Organization, »Position Paper on Restitution in Former Yugoslavia«, *Limes Plus*, 11 (2014) 2, 161-172; N. SAMARDŽIĆ, »Several ideas on Holocaust and Restitution in Historical overview: Serbian Ethical and Property Dilemma and the Legacy of Anti-Semitism«, *Limes Plus* 12 (2015) 2, 7-20; Rory YEOMANS, »The Strange Absence of Wartime Studies of Aryanization: Explaining a Historiographical Anomaly«, *Limes Plus* 15 (2018) 2-3, 83-128.

⁷ »Terezinska deklaracija« <http://www.cendo.hr/Novosti.aspx?id=473&title=terezinska-deklaracija>; <http://www.wjro.org.il/Web/Default.aspx>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019. Na poziv tadašnjeg predsjednika Češke Republike, u Terezinu je od 26. do 30. lipnja održana konferencija na kojoj je sudjelovalo 46 zemalja, među kojima i Hrvatska. Na tom sastanku donesena je *Terezinska deklaracija* o značajnim pitanjima za Židove, osobito za one koji su preživjeli holokaust. Na konferenciji su razmatrana pitanja od povrata i restitucije, edukacije i sjećanja, do istraživanja i prezentacije baštine — na međunarodnom planu i nacionalnim razinama.

dovske imovine pojedinaca, te imovini židovskih društava i organizacija koja je konfiscirana zakonima iz 1946. i 1947. godine, koji su zabranili djelovanje zaklada, kao i dijela imovine koja je nacionalizirana 1958. godine (tada su to bila gradilišta u vlasništvu židovske općine, te poslovni prostori u Zagrebu, Osijeku i Splitu).⁸ To naravno nije sva židovska imovina, jer postoje razlike kad je u pitanju židovska imovina u Hrvatskom primorju i Dalmaciji, koja je uglavnom ostala u posjedu židovskih zajednica i za vrijeme Drugog svjetskog rata, te kasnije, u Jugoslaviji. U ovu imovinu ne ulazi ni ona koja je nakon Drugog svjetskog rata prodana od strane Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, niti imovina, odnosno zemljišta na kojima su se nalazile židovske institucije ili sinagoge, koje su srušene u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske, ali i kasnije, a danas se na njima nalaze stambene zgrade ili poslovni prostori.⁹

O kojoj se onda imovini radi i koliko je toga vraćeno? O nekim konkretnim podacima i brojkama teško je govoriti, a još je teže govoriti o vrijednosti te imovine, kao i o broju pristiglih zahtjeva u kojima se traži povrat. U intervjuu za *Večernji list*, u lipnju 2019. godine, ministar pravosuđa Dražen Bošnjaković izjavio je, osvrnuvši se na kritike i nezadovoljstvo predsjednika Židovske općine Zagreb oko povrata židovske imovine, da je prema ažuriranim podacima Republika Hrvatska, naknadama i procesima povrata nekretnina žrtvama holokausta i komunizma, isplatila i vratila imovinu vrijednu oko 110 milijuna USD (oko 730 milijuna kuna).¹⁰ Prema neslužbenim podacima koje je iznio potpredsjednik Sabora, dr. Željko Reiner, u ožujku 2018. godine, na temelju *Zakonu o naknadi*, zaprimljeno je 55 tisuća zahtjeva hrvatskih građana za povrat imovine, od čega je pravomoćno riješeno oko 45 tisuća. Budući da se podatci ne navode po vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti, nije moguće utvrditi točan broj pravomoćno riješenih zahtjeva koji se odnose na pripadnike židovske zajednice. Neslužbene informacije govore o najmanje 244 pravomoćno riješena predmeta za povrat imovine pripadnicima židovske zajednice.¹¹ Kada je autorica ovih redaka pokušala saznati ko-

⁸ »Povrat imovine — Židovi ne traže povlastice«, *Bilten Židovske općine Zagreb* 36 (1994), 2. U Zagrebu to su bile dvije poslovne zgrade, te zgrada bivšeg Nadrabinata koja je nacionalizirana 1958., a nalazila se na uglu Petrinjske i Amruševe.

⁹ »Intervju Ognjen Kraus, Povrat židovske imovine — ipak se kreće«, *Ha kol* 129 (2013), 4-6.

¹⁰ Marinko JURASIĆ, »Hrvatska židovskoj zajednici vratila najviše imovine, 110 milijuna dolara«, članak od 3. lipnja 2019. <https://www.vecernji.hr/vijesti/koliku-su-zidovi-dobili-odstetu-u-12-zemalja-komunizma-1323358>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

¹¹ »Ubrzati povrat židovske imovine«, vijest od 16. ožujka 2018. <http://www.glas-slavonije.hr/358770/1/Ubrzati-povrat-zidovske-imovine>; »Reiner: Postoji politička volja za ubranu restituciju židovske imovine«, članak od 16. ožujka 2018. <https://lider.media/aktualno/reiner-postoji-politicka->

liko je židovske imovine vraćeno do 2015. godine, od Ministarstva pravosuđa dobila je informaciju da takvih podataka nemaju jer ne vode službeni evidenciju o podnesenim zahtjevima,¹² a od zagrebačkog odvjetnika S. T., koji je ujedno i pravni zastupnik Židovske općine Zagreb, priopćeni su joj samo podatci za Židovsku općinu Zagreb i one pojedince koje S. T. u ovom procesu zastupa, o čemu će biti govora u nastavku teksta. Sve ovo potvrđuje iznesenu tvrdnju da je nemoguće govoriti o konkretnim podacima, o kojoj se i kolikoj točno imovini radi, bez detaljnijeg istraživanja imovine koja je bila u rukama židovskih obitelji prije nastanka Nezavisne Države Hrvatske. Tu opet dolazimo do problema, jer do danas ne postoje točni podatci ni o broju Židova u Hrvatskoj i Zagrebu, a kamoli detaljnije procjene o kojoj se imovini radi.¹³

Pljačka židovske imovine

Najveći dio židovske imovine oduzet je za vrijeme NDH, kada nisu nestajale samo židovske obitelji, već je konfiscirana i njihova imovina.¹⁴ Nije bilo bolje ni nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Još za vrijeme rata, odnosno u njegovoj završnoj etapi i neposredno poslije završetka, nova vlast na

volja-za-ubranu-restituciju-zidovske-imovine-47124. Pristup ostvaren 4. 10. 2019. U ožujku 2018. u Hrvatskom saboru gostovalo je izaslanstvo Svjetske židovske organizacije za povrat imovine (*World Jewish Restitution Organization* — WJRO); podatke o po povratu imovine iznio je prilikom posjeta potpredsjednik Sabora Željko Reiner.

¹² Elektronska pošta upućena autorici rada od samostalnog Odjela za odnose s javnošću Ministarstva pravosuđa RH, 7. svibnja 2015. godine.

¹³ Dio hrvatskih povjesničara bavio se podržavljenjem židovske imovine za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske te je objavljeno nekoliko članaka, no ne postoji sumarno istraživanje koje bi popisalo svu imovinu židovskih obitelji koja je za vrijeme NDH podržavljena. Vidi: Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, »Podržavljenje imovine Židova u NDH«, *Časopis za suvremenu povijest* 30 (1998) 3, 429-453; Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, »Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH«, *Časopis za suvremenu povijest* 39 (2007) 1, 97-116; Naida MIHAL BRANDL, »Židovski identitet/i u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata: kratak pregled«, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina — europski izazovi*, Ljiljana Dobrovšak, Ivana Žebec Šilj, ur., Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2015., 167-194; ISTA, »Djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu od 1945. do 1946.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 47 (2015) 2, 675-710.; ISTA, »Jews between two totalitarian systems: property legislation«, *Review of Croatian History* 12 (2016) 1, 103-127; ISTA, »Židovska topografija Zagreba kojeg više nema«, *Historijski zbornik* 69 (2016) 1, 91-103; Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, Novi Liber, 184-185. U knjizi I. i S. Goldsteina navodi se da podatak da je, prema nekim procjenama, ustanovljeno da su vlasti NDH opljačkale židovsku imovinu u vrijednosti većoj od 25 milijardi dinara, po cijenama iz 1939. godine. U izvještaju Zemaljske komisije procjenjuje se da je država nakon 1945. godine uspjela prikupiti oko 5 milijardi kuna židovske imovine, a da je »rastevena imovina od kojih 50 milijardi kuna na području NDH, a u Hrvatskoj oko 36 milijardi«.

¹⁴ Vidi: N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, »Podržavljenje imovine Židova u NDH«, 429-453; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, »Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH«, 97-116.

prostoru Jugoslavije počela je uređivati vlasničke odnose.¹⁵ Prije nego objasnimo kronologiju povrata židovske imovine u Republici Hrvatskoj, u kratkom pregledu iznijet ćemo kronologiju stradanja i pljačke židovske imovine.

Naime, kao što je u prethodnom poglavlju naglašeno, nemoguće je iznijeti precizne podatke o broju Židova u Hrvatskoj prije Drugog svjetskog rata, s obzirom na različitu metodologiju, kao i definiciju pojma Židov, te različite procjene broja prijeratnog židovskog stanovništva, kao i onoga poslijeratnog. Prije Drugoga svjetskog rata i osnivanja NDH, na prostoru Hrvatske postajala je 41 židovska općina, u nekim mjestima čak dvije,¹⁶ a danas ih je samo osam — prema internetskoj stranici Židovske općine u Zagrebu, u sklopu Koordinacije židovskih općina u Republici Hrvatskoj.¹⁷ Izvan Koordinacije židovskih općina u Zagrebu postoji i Židovska vjerska zajednica »Bet Israel«.¹⁸ Prema raznim statističkim izvorima i procjenama, od autora do autora, do uspostave NDH na prostorima današnje Republike Hrvatske (Hrvatska, Slavonija i Srijem) živjelo je između 23.000 i 26.000 Židova,¹⁹ u Dalma-

¹⁵ Marijan MATICKA, »Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944.—1948.)«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 25 (1991) 1, 123-148. Tomislav ANIĆ, »Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944.—1946.«, *Časopis za suvremenu povijest* 39 (2007) 3, 25-62.

¹⁶ <http://www.zoz.hr/home.php?content=content&term=4&key=3&key1=4>. Pristup ostvaren 5. 7. 2019. Više o židovskim općinama u Hrvatskoj vidi: Vidosava NEDOMAČKI, S. GOLDSTEIN, »Savez jevrejskih opština Jugoslavije«, *Židovi na tlu Jugoslavije, Katalog izložbe*, Ante Sorić, ur., Zagreb, Muzejski prostor, 1988., 113-142. Više o Židovima u Jugoslaviji do 1945. vidi u: Harriet PASS FREIDENREICH, *The Jews of Yugoslavia, A Quest for Community*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1979.

¹⁷ <http://www.zoz.hr/home.php?content=content&term=77&key=26&key1=77>. Pristup ostvaren 5. 7. 2019. Koordinaciju židovskih općina u RH, koja se nalazi na adresi Palmotićeva 16, čine židovske općine Čakovec, Daruvar, Dubrovnik, Osijek, Rijeka, Slavonski Brod i Split.

¹⁸ <http://www.bet-israel.com/>. Pristup ostvaren 5. 7. 2019.

¹⁹ Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u »novim poredcima«, migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskoga rata i poraća*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2014., 239-286; ISTA, »Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskoga rata«, *Historijski zbornik* 66 (2013) 2, 391-404; Esther GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941—1945*, St. Paul, MN, Paragon House, 2011., XXII, 24; ISTA, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.—1945.*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2012., 26, 66; Julija KOŠ, »Nezavisna Država Hrvatska: osvrt iz današnjice«, *Holokaust, ljudska prava i obrazovanje, prilog za uvođenje nastave o Holokaustu u programe osnovnih i srednjih škola*, Dean Friedrich, ur., Zagreb, Židovska općina Zagreb, 2008., 55; I. GOLDSTEIN, »Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 34-35-36 (2004) 1, 205-228; ISTI, »Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, *Povijest u nastavu* 2 (2004) 1, 40-50; ISTI, »Istraživanje židovskih žrtava: Razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj«, *Dijalog povjesničara/istoričara* 5, Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, ur., Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2002., 447; Vladimir ŽERJAVIĆ, »Demografski pokazatelji o stradanjima Židova u NDH«, *Antisemitizam, Holokaust, antifašizam, Studia Iudaico-Croatica* 1, Ognjen Kraus, ur., Zagreb, Židovska općina Zagreb, 1996., 133-138; N. MIHAL BRANDL, »Djelatnost Židovske

ciji oko 400,²⁰ a na bosansko-hercegovačkom području oko 14.000.²¹ U holokaustu je stradalo između 75 i 80 posto svih Židova s područja Hrvatske.²² Najveći dio stradao je Jasenovcu, potom u Auschwitzu i drugim nacističkim logorima.²³ Prema procjenama, rat i holokaust na području NDH preživjelo je od 9000 do 12.000 osoba.²⁴ S područja Hrvatske (sjeverna Hrvatska, Slavonija i Srijem) preživjelo je nešto više od 5000, tj. oko 20 posto, a s područja Dalmacije, od 400 Židova, preživjelo je 250.²⁵ Konačna bilanca o broju preživjelih Židova, nakon završetka Drugoga svjetskog rata s prostora Hrvatske još uvijek nije konačna i bazira se na procjenama, zbog čega postoje znatna odstupanja.²⁶ Nakon rata i stvaranja države Izrael, preživjeli Židovi suočili su se s odlukom hoće li ostati u Jugoslaviji / Hrvatskoj ili će otići u Palestinu, odnosno Izrael.²⁷ Jedan dio odlučio se iseliti, te je pojedinačno ise-

bogoštovne općine u Zagrebu od 1945. do 1946., 685-686. Kada se govori o broju Židova na prostoru NDH, podatci su veći jer se ubrajaju i židovske zajednice koje su se nalazile na prostoru Bosne i Hercegovine i istočnog Srijema (bez Međimurja i Baranje). Prema različitim izvorima na području NDH živjelo je između 38.000 i 39.000 Židova.

²⁰ S. GOLDSTEIN, »Konačno rješenje jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama«, *Židovi na tlu Jugoslavije*, 190.

²¹ M. KARAKAŠ OBRADOV, »Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskoga rata«, 391.; I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 636-637.

²² I. GOLDSTEIN, »Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, 40-50; ISTI, »Istraživanje židovskih žrtava«, 445-463; I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 636-348; S. GOLDSTEIN, »Konačno rješenje jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama«, 181-198, 190; Precizan broj ubijenih Židova, kao ni preživjelih, nikada se neće u potpunosti saznati, jer su podatci različiti, ovisno od autora do autora. U radu autora S. Goldsteina navedeno je da je na području tadašnje Jugoslavije živjelo 76.654 Židova, a preživjelo je oko 16.500. U knjizi Jaše Romana, *Jevreji Jugoslavije 1941—1945 — Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, navodi se da je u predratnoj Jugoslaviji živjelo 82.242 Židova, a stradalo ih je 67.248., odnosno 81,76%. Prema J. Romanu, od 25.000 Židova, koliko ih je prije rata živjelo u Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu, stradalo je 20.000 (80%), a u Dalmaciji, od 400, stradalo je 148 (37%). J. Romano je svojim procjenama o broju stradalih Židova u Jugoslaviji obuhvatio i pokrštene Židove, kao i židovske izbjeglice (oko 4000), što su se u vrijeme stradanja nalazile na teritoriju Kraljevine Jugoslavije, a dolazile su iz zemalja koje su se bile pod Trećim Reichom. Usp. J. ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941—1945 — Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, Jevrejski historijski muzej, 1980., 14.

²³ S. GOLDSTEIN, »Konačno rješenje jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama«, 191. Autor S. Goldstein oslanja se na podatke iz knjige J. Romana, *Jevreji Jugoslavije 1941—1945* gdje je navedeno da je od 67.500 stradalih »jugoslavenskih Židova«, oko 24.000 ubijeno u njemačkim logorima, a oko 39.000 u logorima na prostoru tadašnje Jugoslavije (najviše u Jasenovcu, Sajmištu i Topovskim šupama u Beogradu), oko 1300 poginulo je kao borci i suradnici NOV-a, oko 3000 strijeljano je kao taoci, ubijeno po zatvorima ili su pali kao žrtve individualnog terora.

²⁴ M. KARAKAŠ OBRADOV, »Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskoga rata«, 393-396. Vidi poglavlje, »Procjene o broju preživjelih jugoslavenskih i hrvatskih Židova«.

²⁵ M. KARAKAŠ OBRADOV, »Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskoga rata«, 394.; I. GOLDSTEIN, »Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, 49.

²⁶ M. KARAKAŠ OBRADOV, »Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskoga rata«, 393.

ljavanje Židova iz Jugoslavije trajalo u razdoblju od 1945. do 1947. godine, a organizirano od 1948. do 1952.²⁸ Koliko se točno Židova iselilo iz tadašnje Jugoslavije, još je uvijek nemoguće ustanoviti, pa se i te brojke temelje na procjenama. Tako se u hrvatskoj i srpskoj historiografiji navode različite procjene za razdoblje od 1948. do 1952. godine, a sežu u rasponu od preko 7000 do 8500 iseljenih Židova. Nakon zadnjeg vala, u srpnju 1952., u tadašnjoj Jugoslaviji je ostalo oko 6100 Židova,²⁹ a u Hrvatskoj nešto više od 2000.³⁰ Pri svakom sljedećem popisu,³¹ sve do posljednjega, provedenog 2011. godine, u Hrvatskoj je evidentiran sve manji broj Židova, pa je tako, prema službenom popisu stanovništva iz godine 2011., u Republici Hrvatskoj živjelo 509 Židova po nacionalnosti, a 536 po vjeri. Procjenjuje se da cijela židovska zajednica danas ima oko 2000 članova, razasutih u 57 gradova i općina, od kojih se većina ne izjašnjava kao Židovi.³²

Isto tako, nemoguće je iznijeti točne podatke koliko je Židova prije rata živjelo u Zagrebu, niti koliko ih je stradalo. Prema nekim procjenama, u Zagrebu je živjelo oko 12.000 pripadnika židovske zajednice,³³ a preživjelo ih je od 2000 do nešto više od 3000.³⁴ A prema nekim pokazateljima, zagrebač-

²⁷ Isto, 396.

²⁸ M. KARAKAŠ OBRADOV, »Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskoga rata«, 397-404; Više o iseljavanju vidjeti, u: Mladenka IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944—1952). Kraj ili novi početak*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.; ISTA, *Alije jugoslavenskih Jevreja u Izrael*, Beograd, HERAedu, 2017.; N. MIHAL BRANDL, *Židovi u Hrvatskoj od 1944./5. do 1952.* (doktorska teza), Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

²⁹ M. KARAKAŠ OBRADOV, »Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskoga rata«, 403.

³⁰ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj, Židovske zajednice, I., II. nadopunjeno izdanje*, Zagreb, K. D. Miroslav Šalom Freiburger, Židovska općina Zagreb, 2004., 381.

³¹ Vidi: M. ŠVOB *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, Židovska općina Zagreb, Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, 2010.

³² »Židovi u Hrvatskoj — mala, ali ugledna zajednica« <https://www.dw.com/hr/%C5%BEidovi-u-hrvatskoj-mala-ali-ugledna-zajednica/a-39407459>; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku*, Zagreb, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2013., 11. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1469.pdf. Pristup ostvaren 5. 7. 2019.

³³ Mihael SOBOLEVSKI, »Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine«, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i u Hrvatskoj*, Ognjen Kraus, ur. Zagreb, Židovska općina Zagreb, 1998., 28; U radu M. Sobolevskog navedeno je da su u Zagrebu, prije Drugog svjetskog rata, djelovale tri židovske općine: Jevrejska vjeroispovijedna općina u Zagrebu, aškenaska općina sa sjedištem u Palmotičevoj 16, s 8000 članova, sefardska u Karadžičevoj 3 (danas ul. Kneza Mutimira) s 800 članova, te aškenaska ortodoksna u Dugoj ulici 32 (danas Radićeva), sa 160 članova. U gradu se pred rat našlo i oko 1800 Židova izbjeglica iz Trećeg Reicha te se izvan statistika židovskih zajednica nalazilo još 1245 osoba, koje su prešle na neku drugu vjeru. Prema ovim podacima u Zagrebu je prije uspostave Nezavisne Države Hrvatske bilo nešto više od 12.000 Židova.

³⁴ I. GOLDSTEIN, »Istraživanja židovskih žrtava: razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj«, 445-463; N. MIHAL BRANDL, »Djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu od 1945. do 1946.«, 687;

ki Židovi raspolagali su znatnom imovinom (nepokretnom i pokretnom), no kako još nisu provedena istraživanja koja govore što su sve posjedovali hrvatski i zagrebački Židovi, teško je govoriti o konkretnim brojkama.³⁵

Uz protužidovske mjere koje su se počele provoditi po uspostavi NDH, započelo je i pljačkanje židovske imovine.³⁶ U vezi s tim, ustaške su vlasti ubrzo izdale niz zakonskih odredbi kojima su prisvajali imovinu građana židovskog podrijetla. Vladine agencije preuzimale su židovska trgovačka, obrtnička i veleobrtnička poduzeća, financijske ustanove i objekte za iznajmljivanje, a potom ih prodavale privatnim strankama ili je imetak podržavljen. Židovska imovina oduzimana je u nekoliko navrata, da bi konačno, prema *Zakonskoj odredbi o podržavljenju židovske imovine* od 30. listopada 1942. godine, vlasništvom NDH postala sva imovina, kao i prava koja iz nje proizlaze, svih osoba koje se smatraju Židovima, prema točki 3 Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941., kao i nasljedstvo takvih osoba umrlih poslije 10. veljače 1941., koja tim danom postaje vlasništvo NDH. Nakon donošenja te odredbe, svako posjedovanje podržavljene imovine proglašeno je krivičnim djelom. Izuzeti su samo oni Židovi kojima je poglavnik priznao arijsko pravo.³⁷ Pod podržavljenim imetkom podrazumijevale su se

I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 636-648; U knjizi *Holokaust u Zagrebu*, autori navode da se u popisima preživjelih za grad Zagreb 1946. godine spominje brojka od 2214 osoba.

³⁵ I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 173. Pavelić je u lipnju 1941., na sastanku s Hitlerom tvrdio da su Židovi u Hrvatskoj imali »znatan utjecaj na svim poljima — u industriji čak 70%«. U knjizi *Holokaust u Zagrebu*, autori navode da je taj broj daleko manji od stvarnog, jer da su u dioničkim društvima Židovi prije travnja 1941. imali 7%, a u trgovini 23% udjela. N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, »Podržavljenje imovine Židova u NDH«, 452. U radu autorica navodi da je podržavljenjem imovine bez naknade Židovima oduzeta imovina vrijedna oko 6.711,369.971 ondašnjih kuna, a njihov je gospodarski položaj sveden na goli minimum. Prema izračunima autorice, koja se oslanja na Izvješće Ureda za podržavljeni imetak, stanje od 15 rujna 1943. godine, u iznosima podržavljena imovina Židova i iseljenih osoba NDH izgleda ovako: 65,14% podržavljenih zgrada, 22,87% trgovačkih i obrtničkih poduzeća, 5,82% veleobrtnih poduzeća, 3,60% vrijednosnica i 2,58% pokretne imovine.

³⁶ I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 106. Dana 11. travnja ujutro 1941. Gestapo je zaposjao zgradu Židovske općine u Palmotićevoj 16 te zapečatio blagajnu i zaplijenio arhiv. Odnoseno je 328.000 dinara gotovine i oko 500.000 dinara na knjižicama. Iz blagajne Hevre Kadish odneseno je 400.000 dinara i na uložnim knjižicama još 500.000; iz blagajne Keren Kajemeta oko 300.000 dinara, iz bankovnog zavoda EZRA oko 3.000.000 dinara.

³⁷ Vidi više o tome: N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, »Podržavljenje imovine Židova u NDH«, 429-453; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, »Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH«, 97-116; I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 173-197; N. MIHAL BRANDL, *Židovi u Hrvatskoj od 1944/5 do 1952*, 172-174; ISTA, »Djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu od 1945. do 1946.«, 678-679. Uz seriju rasnih zakonskih odredbi dio odredbi odnosio se i na imovinu, a ovdje ćemo spomenuti samo neke: *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine* od 19. travnja 1941.; *Zakonska odredba o redovitom poslovanju i sprečavanju sabotaze u privrednim poduzećima* od 2.

pokretnine, dragocjenosti, nekretnine, veleobrtna poduzeća, trgovačka poduzeća, obrtna poduzeća i vrijednosni papiri (dionice, obveznice, zadužnice, srečke, police osiguranja i uložne knjižice). Od ožujka 1943. godine na rasprodaju su stavljena sva židovska poduzeća i trgovine. Jedan dio ustaška je vlast poklonila pojedinim državnim organizacijama, a ostatak su pokupovali pojedinci bliski vlastima, uz minimalnu naknadu. Smatra se da je najviše podržavljenih pokretnina dospjelo u privatno vlasništvo, budući da vlast nije bila u stanju spriječiti zloupotrebe.³⁸ Ustaška se administracija sve do kraja rata temeljito bavila pravnim aspektima otimanja židovske imovine. Tako je 24. ožujka 1945., samo četrdesetak dana prije bijega iz Zagreba, iz Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja poslana okružnica kojom se daju naputci kako osigurati »jedinstvenost postupka« na temelju zakona od 30. listopada 1942., te se nalaže da se sve promjene vlasništva uvedu u gruntovne knjige.³⁹ Svega nekoliko dana prije sloma NDH, ustaške su vlasti, 5. svibnja 1945. godine, donijele *Zakonsku odredbu o izjednačavanju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnost*, po kojoj su sve zakonske odredbe prema kojima se pripadnici NDH razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi, izdani na temelju tih zakonskih odredbi izgubili pravnu moć.⁴⁰ No tada je već bilo kasno, jer je židovska imovina razgrabljena, a 80 posto židovskog stanovništva stradalo je u holokaustu.

Imovinske i vlasničke odnose na prostoru tadašnje Jugoslavije rješavala je i nova vlast, koja je od 1944. do 1948. godine donijela niz zakona.⁴¹ Dio

svibnja 1941.; *Zakonska odredba o označavanju židovskih trgovina* od 4. lipnja 1941.; *Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka* od 5. lipnja 1941.; *Zakonska odredba o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća* od 5. lipnja 1941.; *Zakonska odredba o izvlasti zgrada u korist države* od 9. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu* od 24. lipnja 1941.; *Zakonska odredba o imovini osoba iseljenih s područja NDH* od 7. kolovoza 1941.; *Odredba o preuzimanju i upravi židovskih zgrada i imanja* od 27. kolovoza 1941.; *Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća* od 6. listopada 1941.; *Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća* od 9. listopada 1941.; *Zakonska odredba o unovčenju podržavljenih židovskih zgrada i gradilišta* od 6. veljače 1942.; *Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine* od 30. listopada 1942. i dr.

³⁸ N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, »Podržavljenje imovine Židova u NDH«, 445.

³⁹ I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 183-185.

⁴⁰ Isto, 551.

⁴¹ M. MATICKA, »Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944—1948)«, 123-148; T. ANIĆ, »Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj / Jugoslaviji 1944.—1946.«, 25-62; ISTI, »Podržavljenje stranog kapitala u Hrvatskoj / Jugoslaviji 1945.—1946. na primjeru poduzeća Thonet Mundus d.d. u većinskom švicarskom vlasništvu«, *Časopis za suvremenu povijest* 41 (2008) 3, 819-832. Popis propisa po kojima su vlasti od 1945. godine prisilno uzimale vlasništvo nad nekretninama, u jednom razdoblju i na pokretninama, objavljen je u knjizi: *Konfiskacija, nacionalizacija, ratna dobit, agrarna reforma, kolonizacija i drugi oblici prisilnoga prestanka vlasništva; Zakon o pretvorbi društvenog poduzeća*, Jadranko Crnić, prir., Zagreb, Narodne novine, 1991.

pravnih propisa koji su se ticali vlasničkih odnosa donesen je razdoblju između drugog zasjedanja AVNOJ-a, u studenom 1943., i trećeg zasjedanja plenuma, u kolovožu 1945. godine. Zakoni i odluke koje je donio AVNOJ, njegovo Predsjedništvo, Privremena narodna skupština i njezino Predsjedništvo, potvrđeni su na zasjedanju Ustavotvorne skupštine 1. prosinca 1945. godine. Krajem 1946. ti su propisi usklađeni s Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije, što znači da su neki prestali važiti, većini je produžena važnost u nepromijenjenom obliku, a u neke su unesene određene promjene. Isto je bilo i s propisima ZAVNOH-a i njegovog Predsjedništva, odnosno Sabora NRH, koji su potvrđeni na zasjedanju Ustavotvornog sabora 30. studenog 1946. godine.⁴² Usporedno s uređivanjem imovinskih odnosa, tj. povratkom na stanje od prije 6. travnja 1941. godine, tijela nove vlasti proglasila su i nove zakone, koji su se konkretno bavili imovinskim odnosima.⁴³ Cilj poslijeratne jugoslavenske vlasti bio je da kroza zakonodavstvo, nizom zakona promijeni vlasničku strukturu jugoslavenskih građana. Među pogođenima su se našli i preživjeli pripadnici židovske zajednice, kojima je slijedom novih zakonskih odredbi ponovo oduzeta ona imovina koja im je nakon 1945. vraćena,⁴⁴ uglavnom u sklopu novih zakona koji su se bavili konfiskacijom, eks-

⁴² M. MATICKA, »Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944—1948)«, 125; N. MIHAL BRANDL, »Židovski identitet/i u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata: kratak pregled«, 179–182.

⁴³ Više o tome u: T. ANIĆ, »Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj / Jugoslaviji 1944.—1946.«, 33–36; N. MIHAL BRANDL, *Židovi u Hrvatskoj od 1944/5 do 1952*, 176–177; ISTA, »Židovski identitet/i u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata: kratak pregled«, 179–182. Autorica u radu analizira one zakone nove Jugoslavije koji su se najviše odnosili na pripadnike židovske zajednice i pitanje židovske imovine nakon 1945. godine, kao što su *Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine*, *o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica* i *o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile*. Odluku je donijelo predsjedništvo AVNOJ-a, 21. studenog 1944., a stupila je na snagu 6. veljače 1945. Drugi Zakon je *Zakon o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njihovim pomagačima*, a donijelo ga je predsjedništvo AVNOJ-a, 24. svibnja 1945. Po tom zakonu »sva imovina fizičkih i pravnih osoba na području Jugoslavije, koju su vlasnici odnosno uživaoci morali napustiti u toku okupacije zemlje, kao i imovina koja im je protiv njihove volje, uz naknadu ili bez, oduzeta kojim bilo načinom po okupatoru ili njegovim pomagačima, iz rasističkih, vjerskih, nacionalističkih ili političkih razloga, bilo da je napuštena ili da je pod pritiskom okupatorskih vlasti prešla u vlasništvo trećih osoba« (članak 2. *Zakona*) vraća se odmah vlasnicima bez obzira na eventualna potraživanja držaoca imovine protiv vlasnika u vezi s ovom imovinom. U slučaju suradnje s okupatorom, vlasnik nije imao pravo na povrat«. Ovo je bio ključni zakon na koji su se najčešće pozivali preživjeli iz židovske općine i koji im je pomagao u povratku vlasništva nad imovinom.

⁴⁴ N. MIHAL BRANDL, »Židovski identitet/i u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata: kratak pregled«, 181–182. Preživjeli Židovi na koje se odnosio navedeni *Zakon o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njihovim pomagačima*, kojima je imovina bila oduzeta, obraćali su se nadležnom sudu od kojeg su

proprijacijom, agrarnom reformom i nacionalizacijom, te drugih imovinskih zakona, uredbi i propisa, među kojima je i *Zakon o državljanstvu Demokratske Federativne Jugoslavije* koji je zabranjivao stranim državljanima posjedovanje imovine u Jugoslaviji, tako da su svi oni koji se nisu repatrirali, ostali bez državljanstva, a time i imovine. Na taj su način i Židovi, koji su od 1948. optirali za odlazak u Izrael, izgubili svoju imovinu, jer su se na odlasku morali odreći jugoslavenskog državljanstva. Godine 1950. stupio je na snagu i hrvatski ekvivalent toga zakona — *Zakon o državljanstvu Narodne Republike Hrvatske* — koji je potvrdio sve ono što je u prethodnom Zakonu već određeno.⁴⁵ Iz ovoga se vidi da je i poslijeratna vlast, raznim zakonima kojima su nacionalizirana poduzeća, obrti i nekretnine, ostavila velik broj preživjelih Židova bez osnovnih sredstava za život, pa su tako Židovi u Hrvatskoj po drugi put ostali bez velikog dijela svoje imovine.

Povrat oduzete imovine u Republici Hrvatskoj

Povrat oduzete imovine u Republici Hrvatskoj provodi se prema *Zakonu o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine*, koji je stupio na snagu 1. siječnja 1997. godine.⁴⁶ Zakon je objavljen u *Narodnim novinama*, br. 92/96 (br. 39/99, 42/99, 92/99, 43/00, 131/00, 27/01, 65/01, 118/01 ispravci), a njime se uređuju uvjeti i postupak naknade za oduzetu imovinu prijašnjim vlasnicima, od strane jugoslavenske komunističke vlasti. Misli se na imovinu koja je postala dijelom općenarodne imovine, državnog, društvenog ili zadružnog vlasništva, putem konfiskacije, nacionalizacije, agrarnom reformom i drugim propisima i postupcima predviđenima zakonom.⁴⁷ Naknada za imovinu prema *Zakonu o naknadi* u načelu je isplata u novcu ili vrijednosnim papirima (dionice ili udjeli i obveznice), a

tražili povrat imovine. U slučaju uništenja ili nestanka imovine i slično, vlasnik je imao pravo tražiti naknadu štete od odgovornih osoba putem građanske parnice, odnosno korištenje propisa o naknadi ratne štete. U slučaju suradnje s okupatorom, vlasnik nije imao pravo povrata. Do trenutka predaje dobara vlasniku, imovinom je upravljala Državna uprava narodnih dobara. Nasljednici takve imovine trebali su zahtjev za nasljedstvom predati godinu dana nakon završetka rata, međutim, prema *Zakonu* stoji da se pri donošenju odluke o predaji imovine na upravu bliskim srođnicima, sud rukovodi razlozima pravičnosti prema obitelji, ali i interesima narodnog gospodarstva. *Zakonom* se ograničava i vrsta imovine koju srođnici mogu dobiti na upravu.

⁴⁵ N. MIHAL BRANDL, *Židovi u Hrvatskoj od 1944/5 do 1952*, 184; ISTA, »Židovski identitet/i u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata: kratak pregled«, 185.

⁴⁶ Odluka o proglašenju Zakona o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine (*Narodne novine* br. 92/96) http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1996_10_92_1600.html; <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/265289.html>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

⁴⁷ Isto.

iznimno u naravi. Prema odredbama ovog Zakona, konfiscirana imovina vraća se prijašnjem vlasniku, a ako to nije moguće, pripada mu pravo na naknadu u novcu ili vrijednosnim papirima. Prijašnjim vlasnikom prema ovom Zakonu, smatraju se fizičke i pravne osobe kojima je imovina oduzeta na temelju propisa iz članka 2. Zakona (popis propisa donesenih u bivšoj Jugoslaviji), te akata i načina propisanih u članku 3. (imovina oduzeta presudama, odlukama, rješenjima i drugim zakonskim aktima, što su ih izdala vojna ili civilna tijela), odnosno njihovi nasljednici i pravni sljednici (čl. 1.).⁴⁸ Članak 2. navodi popis propisa na temelju kojih je prijašnjem vlasniku oduzeto vlasništvo i po kojima prijašnji vlasnik može zatražiti povrat.⁴⁹ Zakonom je

⁴⁸ Ako neka osoba stječe pravo na naknadu određene imovine u naravi, iz razloga obrane ili nacionalne sigurnosti zemlje, može joj se dati druga odgovarajuća imovina u vlasništvo, ili druga odgovarajuća naknada. Odluka o proglašenju Zakona o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine (*Narodne novine*, br. 92/96) <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/265289.html>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

⁴⁹ Odluka o proglašenju Zakona o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine (*Narodne novine*, br. 92/96) <https://www.zakon.hr/z/130/Zakon-o-naknadi-za-imovinu-oduzetu-za-vrijeme-jugoslavenske-komunisti%C4%8Dke-vladavine>. Pristup 4.10.2019. Prema Zakonu o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vlasti, prijašnjem vlasniku utvrđuje se pravo na naknadu za imovinu oduzetu na teritoriju Republike Hrvatske na temelju propisa koji su izdani u bivšoj Jugoslaviji. To su:

1. Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije (*Službeni list DFJ*, br. 40/45. i 70/45.);
2. Zakon o potvrdi i izmjenama i dopunama Zakona o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije (*Službeni list FNRJ*, br. 61/46.);
3. Zakon o postupanju sa imovinom, koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača (*Službeni list DFJ*, br. 36/45.);
4. Zakon o potvrdi i izmjenama Zakona o postupanju sa imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača (*Službeni list FNRJ*, br. 64/46., 105/46., 88/47. i 99/48.);
5. Zakon o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže (*Službeni list FNRJ*, br. 56/46.);
6. Zakon o oduzimanju ratne dobiti, stečene za vrijeme neprijateljske okupacije (*Službeni list DFJ*, br. 36/45.);
7. Zakon o potvrdi i izmjenama i dopunama Zakona o oduzimanju ratne dobiti, stečene za vrijeme neprijateljske okupacije (*Službeni list FNRJ*, br. 52/46.);
8. Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća (*Službeni list FNRJ*, br. 98/46. i 35/48.);
9. Zakon o prelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine i sekvestraciji nad imovinom odsutnih osoba (*Službeni list FNRJ*, br. 63/46.);
10. Osnovni zakon o eksproprijaciji (*Službeni list FNRJ*, br. 28/47.);
11. Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta (*Službeni list FNRJ*, br. 52/58.);
12. Zakon o uređivanju i korištenju gradskog zemljišta (*Narodne novine*, br. 6/63.);
13. Zakon o određivanju građevinskog zemljišta u gradovima i naseljima gradskog karaktera (*Službeni list SFRJ*, br. 5/68. i 20/69. i *Narodne novine*, br. 30/68.);
14. Zakon o uređenju i davanju na korištenje građevinskog zemljišta (*Narodne novine*, br. 20/69.);

određen datum od kojeg se prijašnjem vlasniku utvrđuje pravo na naknadu za oduzetu imovinu, a to je 15. svibnja 1945. godine (čl. 3.). U članku 4. ističe se da se konfiscirana imovina vraća u vlasništvo, ili će se dati naknada, i osobama kojima je imovina oduzeta na temelju sudskih presuda donesenih od strane sudova bivše Jugoslavije, od 15. svibnja 1945. do 25. lipnja 1991. godine, za politička kaznena djela, politički motivirana kaznena djela ili druga kaznena djela, ako je do osuđujuće presude došlo zlouporabom prava ili političke moći. Povrat oduzete imovine uključuje i imovinu koju su, na temelju *Zakona o lokalnoj samoupravi i upravi preuzele općine, gradovi i županije*,⁵⁰ ali ne imovinu koja je postala dijelom društvenog vlasništva, na te-

15. Zakon o građevinskom zemljištu (*Narodne novine*, br. 54/80., 42/86., 61/88. i 48/88. - pročišćeni tekst, 16/90. i 53/90.);
16. Zakon o prometu zemljišta i zgrada (*Službeni list SFRJ*, br. 43/65., 57/65. i 17/67. i *Narodne novine*, br. 52/71. i 52/73.);
17. Zakon o udruženom radu (*Službeni list SFRJ*, br. 53/76., 57/83., 85/87., 6/88. i 38/88.);
18. Odluka o uređenju agrarnih odnosa i poništenju dražbi na području Oblasnog Narodnog odbora za Istru (*Službeni list FNRJ*, br. 191/46);
19. Naredba o izmjeni te o sprovađanju u život Odluke Oblasnog Narodnog Odbora za Istru, o uređenju agrarnih odnosa i poništenju dražbi na području Oblasnog Narodnog Odbora za Istru od 21. XII. 1946. (*Službeni list*, br. 191/46.);
20. Zakon o proglašenju imovine zemljišnih i njima sličnih zajednica te krajiških imovnih općina općenarodnom imovinom (*Narodne novine*, br. 36/47., 51/58. i 13/87.);
21. Zakon o izvršenju kazni, mjera sigurnosti i odgojno-popravnih mjera (*Službeni list FNRJ*, br. 47/51.);
22. Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji (*Službeni list DFJ*, br. 64/45., *Službeni list FNRJ*, br. 24/46., 101/47., 105/48., 21/56. i 55/57. i *Službeni list SFRJ*, br. 10/65.);
23. Zakon o provođenju agrarne reforme i kolonizacije na području Narodne Republike Hrvatske (*Narodne novine*, br. 111/47., 25/58., 58/57., 62/57., 32/62.);
24. Osnovni zakon o postupanju sa ekspropiranim i konfisciranim šumskim posjedima (*Službeni list FNRJ*, br. 61/46.);
25. Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama (*Službeni list FNRJ*, br. 22/53., 27/53., 4/57. i 46/62. i *Službeni list SFRJ*, br. 10/65.);
26. Zakon o poljoprivrednom zemljištu (*Narodne novine*, br. 26/84.);
27. Zakon o ispitivanju porijekla imovine i o oduzimanju nezakonito stečene imovine (*Narodne novine*, br. 14/84.);
28. Zakon o udruživanjima, zborovima i drugim javnim skupovima (*Službeni list FNRJ*, br. 51/46. i 29/47.);
29. Zakon o državljanstvu Narodne Republike Hrvatske (*Narodne novine*, br. 18/50.);
30. Zakon o državljanstvu (*Službeni list DFRJ*, br. 64/45. i 105/48.);
31. Osnovni zakon o iskorištavanju poljoprivrednog zemljišta (*Službeni list SFRJ*, br. 25/65., 12/67. i 14/70. i *Narodne novine*, br. 52/71. i 52/73.);
32. Zakon o provođenju pojedinih odredaba zakona o iskorištavanju poljoprivrednog zemljišta (*Narodne novine*, br. 25/60.). Odredbe ovoga Zakona odnose se i na sve druge slučajeve u kojima je imovina oduzeta na temelju odluke o konfiskaciji, neovisno o tome koje je tijelo donijelo odluku o konfiskaciji, i primjenom kojeg je propisa odluka o konfiskaciji donesena i izvršena.

⁵⁰ *Narodne novine*, br. 90/92., 94/93., i 117/93.

melju *Zakona o eksproprijaciji*⁵¹ (čl. 5. i 6.).⁵² Naknadu u naravi daje fizička ili pravna osoba u čijem se vlasništvu nalazi oduzeta imovina; naknadu u dio-nicama odnosno udjelima daje Hrvatski fond za privatizaciju⁵³, a naknadu u novcu i obveznicama Republike Hrvatske daje Fond za naknadu oduzete imovine⁵⁴ (čl. 13.). Pravo na naknadu priznaje se za sljedeću imovinu: neizgrađeno građevinsko zemljište, poljoprivredno zemljište, šume i šumsko zemljište, stambene i poslovne zgrade, te stanovi i poslovne prostorije, brodovi i brodice, poduzeća i pokretnine. (čl. 15.). Postupak naknade za oduzetu imovinu provodi se po odredbama *Zakona o općem upravnom postupku* (*Narodne novine*, br. 53./91.), ako *Zakonom o naknadi* nije drukčije propisano. Za imovinu koja se, prema odredbama ovog Zakona, ne vraća u vlasništvo, prijašnjem vlasniku pripada pravo na naknadu u obveznicama RH, ako *Zakonom* nije drukčije propisano (čl. 57), te ako mu, na temelju ovog Zakona pripada pravo na naknadu iz članka 47. (imovina poduzeća). Uku-

⁵¹ *Narodne novine*, br. 10/78., 5/80., 30/82., 46/82. — pročišćeni tekst, 28/87. i 39/88.

⁵² Iznimke od vraćanja u vlasništvo nacionalizirane, konfiscirane ili na drugi način oduzete imovine, detaljnije se razrađuju u člancima 52., 53., 54., 55. i 56. (*Narodne novine*, br. 10/78., 5/80., 30/82., 46/82. — pročišćeni tekst br. 28/87. i 39/88.)

⁵³ Hrvatski fond za privatizaciju osnovan je 1992. godine. Kao institucija, ukinut je 2011., a njegovo mjesto preuzela je Agencija za upravljanje državnom imovinom (AUDIO). Nakon dvije godine, Agencija za upravljanje državnom imovinom (AUDIO) prestala je raditi 2014. Njezin posao, kad je u pitanju upravljanje i raspolaganje državnom imovinom, preuzima Državni ured za upravljanje državnom imovinom (DUUDI), dok se AUDIO preustrojava u Centar za restrukturiranje i prodaju (CERP). CERP je osnovan na temelju odredbi Zakona o upravljanju i raspolaganju imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske (*Narodne novine*, br. 94/13, 13/18, 89/17), koji je stupio na snagu 30. srpnja 2013., a djeluje i danas. Stupanjem na snagu Zakona o ustrojstvu i djelokrugu ministarstva i drugih središnjih tijela državne uprave (*Narodne novine*, br. 93/16), 16. listopada 2016., Središnji državni ured za upravljanje državnom imovinom (SDUUDI) postao je pravni sljednik DUUDI-a. Vidi: <http://www.cerp.hr/o-cerp-u/9> i <https://imovina.gov.hr/o-ministarstvu/9>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

⁵⁴ Djelatnost Fonda za naknadu oduzete imovine propisana je *Zakonom o Fondu* i *Zakonom o naknadi* (*Narodne Novine*, broj 92/96, 39/99, 42/99, 92/99, 43/00, 131/00, 27/01, 65/01, 118/01, 80/02 i 81/02). Među ostalim djelatnostima, Fond obavlja sljedeće poslove: isplatu naknade u novcu i obveznicama Republike Hrvatske ovlaštenicima naknade na temelju pravomoćnih rješenja o naknadi za oduzetu imovinu, zaprimljenih od strane nadležnih ureda državne uprave, kada je prema odredbama *Zakona o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine* prijašnjem vlasniku, propisana naknada u ovom obliku; prodaju nacionaliziranih i konfisciranih stanova nositeljima stanarskog prava, odnosno zaštićenim najmoprimcima, pod uvjetima i na način propisan *Zakonom o naknadi* i *Zakonom o Fondu za naknadu oduzete imovine*; prikupljanje sredstava ostvarenih prodajom stanova, evidenciju o prodanim stanovima i praćenje naplate, evidenciju o hipotekarnim dužnicima i izradu brisovnih očitovanja; sudjelovanje u upravnim postupcima u kojima, sukladno *Zakonu o naknadi*, Fond ima položaj stranke, odnosno obveznika naknade; sudjelovanje u sudskim postupcima u kojima je ovaj Fond tužitelj ili tuženik, u parnicama koje se odnose na prodaju nacionaliziranih i konfisciranih stanova; izdavanje Globalne obveznice Republike Hrvatske za naknadu imovine oduzete za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine. O fondu <http://www.fnoi.hr/>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

pan iznos naknade, utvrđene prema mjerilima ovog Zakona, ne može prelaziti iznos od 3,700.000,00 kuna (tada 1,000.000 DM, a danas 500.000 eura).⁵⁵

Pravo povrata ili naknade imali su, prema *Zakonu o naknadi* iz 1997., samo hrvatski državljani u prvom nasljednom redu (čl. 9.), a rok za podnošenje zahtjeva bio je šest mjeseci (čl. 65.), točnije, od 1. siječnja 1997. do 1. srpnja 1997.⁵⁶ Nakon brojnih primjedbi na pojedine odredbe Zakona, 2002. godine došlo je do izmjena i dopuna *Zakona o naknadi* iz 1997. (*Narodne novine*, br. 80/02. i 81/02.). Prema tim izmjenama pravo na povrat imovine stekli i strani državljani (čl. 7.),⁵⁷ ali samo oni s čijim državama nisu sklopljeni međudržavni ugovori (RH do danas nije sklopila ni jedan takav ugovor), što je dovelo do pomutnje prilikom rješavanja zahtjeva stranih državljana.⁵⁸ Novi rok za podnošenje zahtjeva bio je od 5. srpnja 2002. do 5. siječnja 2003. godine. Budući da su izmjene i dopune Zakona bile nedorečene, različito je tumačen i pojam strani državljani, što je strancima i dalje otežavalo isplatu naknade. Situacija se promijenila nabolje nakon što se, godi-

⁵⁵ *Narodne novine*, br. 92/96, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1996_10_92_1600.html; http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_10_53_1299.html. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

⁵⁶ Članak 9. *Zakona o naknadi* »Prava iz ovog Zakona priznaju se fizičkoj osobi — prijašnjem vlasniku, odnosno njegovim zakonskim nasljednicima prvog nasljednog reda (u daljnjem tekstu: prijašnji vlasnik). U pogledu prava nasljeđivanja primjenjuju se odredbe *Zakona o nasljeđivanju*, ako ovim zakonom nije drukčije propisano. Nasljednici prijašnjeg vlasnika stječu vlasništvo na imovini koja se daje neovisno o tome kako su vlasnički udjeli utvrđeni ranijim pravomoćnim rješenjima o nasljeđivanju prednika, ako se drukčije ne dogovore (naknadno pronađena imovina). Prema odredbi čl. 10. *Zakona o nasljeđivanju* (*Narodne novine*, br. 52/71, 47/78, 56/00 — u nastavku teksta: ZN) u prvom nasljednom redu su bračni drug ostavitelja (prvotnog vlasnika) i njegova djeca, osobe koje su pravno izjednačene s djecom te njihovi potomci po pravu predstavljanja, tj. ako je dijete umrlo prije ostavitelja — čl. 11. ZN-a, a nasljeđuje se na jednake dijelove. Međutim, doslovna primjena pravila o predstavljanju dovela bi do nejednakosti u naknađivanju imovine, jer bi neki potomci imali pravo na naknadu (ako je zakonski nasljednik iz prvog nasljednog reda umro prije ostavitelja prvotnog vlasnika), a drugi ne bi imali to pravo (ako je nasljednik umro nakon prvotnog vlasnika). Zbog toga pravilo o pravu predstavljanja treba primjenjivati na način da potomci ovlaštenika naknade imaju pravo na naknadu imovine bez obzira na redoslijed smrti nasljednika i ostavitelja. Ovako pravno shvaćanje zauzeo je i Ustavni sud u svojoj odluci i rješenju broj: U-I-673/96 od 21. travnja 1999 (Nar. nov., br. 39/99). »Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine«, <http://www.zakon.hr/z/130/Zakon-o-naknadi-za-imovinu-oduzetu-za-vrijeme-jugoslavenske-komunisti%C4%8Dke-vladavine>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

⁵⁷ Odluka o proglašenju Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine (*Narodne novine*, br. 80/02; 81/02) http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_07_80_1292.html; <http://narodne-novine.nn.hr/default.aspx>; http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_04_43_1010.html. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

⁵⁸ U članku 11. navedeno je da »Postupci započeti po odredbama Zakona o naknadi koji nisu pravomoćno dovršeni do stupanja na snagu ovog Zakona, dovršit će se po odredbama ovog Zakona«, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_07_80_1292.html. Veronika REŠKOVIĆ, »Vraćanje židovske imovine s figom u džepu«, <http://www.forum.tm/vijesti/vracanje-zidovske-imovine-s-figom-u-dzepu-1797>. Pristup ostvaren 5. 10. 2019.

ne 2008., zbio presedan oko povrata imovine stranoj državljanki, kada je Upravni sud RH 2008. (Us-7912/2003. od 14. veljače 2008.), a potom i Vrhovni sud Hrvatske 2010. (Uzz 20/08-2. od 26. svibnja 2010.),⁵⁹ odobrio povrat imovine nasljednicima brazilske državljanke židovskog podrijetla Zlate Ebenspanger.⁶⁰ Ona je 1997. godine podnijela zahtjev za povrat zgrade u Radićevoj ulici u Zagrebu, u vrijeme kada je na snazi bio stari *Zakon*, koji nije vraćao imovinu stranim državljanima, a Hrvatska nije imala međudržavni sporazum s Brazilom. Kako je u međuvremenu, 2002. godine, došlo do izmjena i dopuna *Zakona*, vlasnica je ponovo podnijela zahtjev, no državne vlasti su odugovlačile s rješenjem, pa ih je tužila Ustavnom sudu.⁶¹ Ovaj presedan je omogućio povrat imovine i drugim stranim državljanima.⁶² Budući da nema službenih podataka, prema novinskim podatcima objavljenim 2012., zahtjev za povrat imovine predalo je 4211 stranih državljana.⁶³ Međutim, hrvatska država zasad nema precizne podatke o broju zahtjeva stranaca koji su do danas pozitivno riješeni.⁶⁴

⁵⁹ Ljiljana KARLOVČAN-DUROVIĆ, «Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslaven-ske komunističke vladavine- praksa Upravnog suda Republike Hrvatske», *Zbornik Pravnog fakulta-ta Sveučilišta u Rijeci* 29 (2008) 1, 643-679; Pravo stranaca na povrat oduzete imovine Odluka Vr-hovnog suda Republike Hrvatske, br. Uzz 20/08-2, od 26. svibnja 2010. <http://www.iusinfo.hr/DailyContent/Topical.aspx?id=8140>. Pristup ostvaren 5. 10. 2019.

⁶⁰ «Zgradu u Radićevoj 35 vraćaju Židovki iz Brazila», vijest od 3. 4. 2008., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/zgradu-u-radicevoj-35-vracaju-zidovki-iz-brazila/4036197/>; «Država će dati milijardu kuna strancima za uzetu imovinu», vijest od 18. 8. 2010., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/drzava-ce-dati-milijardu-kuna-strancima-za-uzetu-imovinu/2123136/>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019. Presuda Vrhovnog suda ne znači da je nasljednicima Zlate Ebenspanger vraćena imovina, odnos-no isplaćena naknada. Prema riječima obiteljskog odvjetnika Albina Hotića, slučaj je sada vraćen na prvi stupanj, na Ured državne uprave u gradu Zagrebu. Međutim, do ove odluke državljanstvo je bilo eliminacijska prepreka za povrat imovine. Presudom Vrhovnog suda prvi put je potvrđeno da državljanstvo nije uvjet za ostvarivanje tog prava.

⁶¹ Živko GRUDEN, «(Ne)povrat židovske imovine», *Ha-kol* 121 (2011), 4-5.; «Strance se ne bi smje-lo izuzeti iz povrata imovine», članak od 26. veljače 2012., <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Josipovic-Strance-se-ne-bi-smjelo-izuzeti-iz-povrata-imovine>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

⁶² «Strance se ne bi smjelo izuzeti iz povrata imovine»; članak od 26. veljače 2012., <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Josipovic-Strance-se-ne-bi-smjelo-izuzeti-iz-povrata-imovine>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019. U Ministarstvu pravosuđa potvrđuju da se u zahtjevima koji su ranijih godina odbijeni, na temelju stranog državljanstva uopće nije utvrđivalo činjenično stanje, primjerice, koja se imovina potražuje, i zato stranci, koji su odbijeni jer nemaju hrvatsko državljanstvo, moraju nakon presude Vrhovnog suda ponoviti cijeli postupak. Prema novim pravilima, u skladu s odlukom Vrhovnog suda, tijela državne uprave, uključujući i Ministarstvo, postupaju od 2008. godine. Sve dotad sama činjenica da je netko stranac, bila je dovoljna da mu zahtjev auto-matski bude odbijen.

⁶³ «Država će dati milijardu kuna strancima za uzetu imovinu», vijest od 18. 8. 2010., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/drzava-ce-dati-milijardu-kuna-strancima-za-uzetu-imovinu/2123136/>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019. Prema novinskom članku iz 2010. izneseni su po-datci da «samo u Zagrebu stranci traže 421 nekretninu».

Uz iznimku povrata imovine stranim državljanima, u *Zakonu o naknadi* i nadalje je ostalo pravo da imovinu nasljeđuje samo prvi nasljedni red, djeca i unuci. Zakon i dalje ostavlja ovo pitanje neriješenim, pa drugi nasljedni red (braća, sestre, nećaci, bratići) nije uključen u dopunu Zakona. Sporan je ostao i najviši iznos do kojeg se mogla tražiti naknada bivše, odnosno naslijeđene imovine, koja iznosi 500.000 eura (prije 1 milijun maraka). Ni ova se odredba nije mijenjala. Isto tako i dalje je sporan vremenski rok za podnošenje zahtjeva, koji je bio šest mjeseci i koji nije promijenjen.⁶⁵

Kao što je vidljivo iz sudske prakse, u provedbi i tumačenju *Zakona o naknadi* pojavili su se brojni problemi, osobito po pitanju povrata imovine stranim državljanima, pa je Vlada RH 2012. godine počela razmišljati o novim izmjenama Ustava, u kojem je kanila propisati da je hrvatska država obvezna vraćati imovinu jedino hrvatskim državljanima. Međutim, do izmjena Ustava do danas nije došlo,⁶⁶ kao ni do novih izmjena i dopuna *Zakona o naknadi*.

Povrat židovske imovine od devedesetih godina 20. stoljeća do danas — put bez kraja

Kada govorimo o povratu židovske imovine, treba napomenuti da postoje dvije vrste imovine, pokretnine i nekretnine, a ovdje ćemo staviti naglasak

⁶⁴ «Strance se ne bi smjelo izuzeti iz povrata imovine»; članak od 26. veljače 2012., <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Josipovic-Strance-se-ne-bi-smjelo-izuzeti-iz-povrata-imovine>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

⁶⁵ «Povrat imovine, Hvatanje roka za rep, Tumačenje izmjena Zakona iz odvjetničke kancelarije», *Ha-kol* 75/76 (2002), 39-40; http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_07_80_1292.html; <http://narodne-novine.nn.hr/default.aspx>; http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_04_43_1010.html. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

⁶⁶ U Vladi RH razmatrane su dvije oprečne solucije za povrat imovine — ili spomenuta izmjena Ustava, ili pak izmjena *Zakona o naknadi* kojom bi se strani državljani izjednačili s hrvatskim, u pravu na povrat imovine. Prva je solucija da se strane državljane sasvim izuzme iz prava na povrat, odnosno na naknadu oduzete imovine, a to je moguće isključivo promjenama Ustava. U Ustav bi se ugradilo odredbu kojom se to pravo daje samo hrvatskim državljanima. Tijekom 1990-ih godina povrat imovine bio je uređen upravo na taj način, ali zakonom, a ne Ustavom. Zato je Ustavni sud 1999. godine ukinuo iz zakona tu spornu odredbu jer je bila diskriminatorska. To je razlog zbog kojeg se bilo kakvo izuzeće stranaca ne može provesti samo izmjenama postojećeg zakona. U Ministarstvu pravosuđa radi se na izmjenama *Zakona o naknadi* kojima bi strani državljani bili izjednačeni s hrvatskim državljanima. «Vlast bi Ustavom spriječila povrat imovine strancima?», vijest od 23. veljače 2012. <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Vlada-bi-ustavom-sprijecila-povrat-imovine-strancima>; «Iz domaćih medija, članak prenesen iz Novog lista, Vlada bi Ustavom spriječila povrat imovine strancima?», *Ha-kol* 124 (2012), 45-46. Veronika REŠKOVIĆ, «Vraćanje židovske imovine s figom u džepu», <http://www.forum.tn/vijesti/vracanje-zidovske-imovine-s-figom-u-dzepu-1797>; Slavica LUKIĆ, «SAD, ne Izrael, vrši pritisak za povrat imovine», članak objavljen 14. 02. 2012., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/%E2%80%98sad-ne-izrael-vrsi-pritisak-za-povrat-imovine%E2%80%99/1638876/>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

na nekretnine. Osim toga, jedno je imovina židovskih općina u Hrvatskoj, odnosno židovskih organizacija, primjerice *Hevre Kadishe*,⁶⁷ te ženskih društava i ferijalnih zaklada,⁶⁸ a drugo privatna imovina pojedinaca.⁶⁹ Kada govorimo o privatnoj imovini pojedinaca, također postoje razlike između imovine, kao što su stanovi, kuće, poslovni prostori, građevinska zemljišta ili šume, te imovine u koju spadaju poduzeća, trgovine i drugo.

Devedesetih godina 20. stoljeća, promjenom političke situacije te stvaranjem Republike Hrvatske kao neovisne države, pokrenuto je i pitanje povrata imovine. U rješavanje ove problematike uključila se i Židovska općina u Zagrebu. Prije 1997. godine, kada je donesen *Zakon o naknadi*, Vijeće židovske općine u Zagrebu osnovalo je *Fond za židovsku baštinu u Hrvatskoj/ Fund for Jewish heritage in Croatia* (statut donesen 16. siječnja 1992.), u čijoj je nadležnosti bilo i popisivanje nepokretne i pokretne imovine te kulturnih dobara židovske zajednice u Hrvatskoj.⁷⁰ Budući da Fond više ne postoji, o njegovoj djelatnosti malo se zna. Nakon toga, u sklopu vijeća Židovske općine u Zagrebu, 1993. godine počelo se razmišljati o osnivanju posebne podgrupe koja bi se bavila povratom imovine. *Pododbor za povrat imovine* osnovan je 1994., a djelovao je *pri Odboru za financije i upravu ŽOZ-a*. (Članovi pododbora bili su: predsjednik Dragan Ekštajn, Iva Divjak, Zlatko Zdunić, i Maja Taussig, te konzultant i odvjetnik Sead Tabaković.) U sklopu pododbora djelovale su dvije grupe stručnjaka — jedna koja se bavila općinskom imovinom te druga koja se bavila privatnom. Zadaća pododbora bila je da organizira prikupljanje potrebne dokumentacije, kao što su izvodi iz gruntovnih knjiga, darovnih ugovora i sl. Isto tako, pododbor je djelovao i kao stručni informativni servis za članove općine kojima je trebala pomoć,

⁶⁷ »Povrat imovine, Židovi ne traže povlastice, intervju Vlaste Kovač s Draganom Ekštajnom«, *Bilten Židovske općine* 36 (1994), 2. Hevra Kadisha je imala zgradu u Amruševoj 8 (bivša Sudnička 12)

⁶⁸ »Povrat imovine, Židovi ne traže povlastice«, 2. Ferijalna zaklada imala je planinarski dom u Ravnoj Gori i mali hotel u Crikvenici, a financijska potpora bili su joj stanovi u Zagrebu koji su se iznajmljivali i ubirala se stanarina

⁶⁹ »Povrat imovine, Židovi ne traže povlastice«, 2.

⁷⁰ »Statut fonda za židovsku baštinu u Hrvatskoj«, *Bilten Židovske općine* 23 (1992), 10-11. Namjera fonda jest: potpomaganje obnova i održavanje židovskih spomenika kulture na teritoriju RH; potpomaže osnivanje i uzdržavanje ustanova koje se bave istraživanjem, zaštitom i održavanjem spomenika kulture u RH i istraživanjima židovske povijesti i znanosti; podiže i održava obilježja za značajne objekte, ličnosti i događaje iz povijesti Židova u RH; organizira istraživanja i evidentiranje pokretnih i nepokretnih židovskih spomenika kulture u RH; unapređuje i popularizira zaštitu židovskih spomenika kulture u RH i izučavanje židovske povijesti i znanosti; upoznaje javnost sa židovskim spomenicima kulture u RH, te židovskoj povijesti i znanosti; obnavlja ostale djelatnosti koje služe namjeni ovog fonda.

kao i za vlasnike imovine koji žive izvan Hrvatske.⁷¹ Pododbor danas više ne postoji.⁷²

Budući da postojeće židovske općine devedesetih godina nisu znale točan broj pokretne i nepokretne imovine, počelo se raspravljati o tome unutar zagrebačke Općine, nastojeći saznati o kolikom je broju nekretnina riječ. Godine 1994. u Savezu udruženja za zaštitu i unapređenje vlasništva i vlasničkih prava u RH (SUVLAH; danas Savez udruga za zaštitu i unapređenje vlasništva i vlasničkih prava u Hrvatskoj), čiji je član i Židovska općina Zagreb, sastavljen je formular, odnosno anketa koja je podijeljena članovima Židovske općine.⁷³

Cilj ove ankete bio je da se, koliko god je moguće, dobije potpuniji uvid i prikupi dokumentacija o bivšim vlasnicima imovine i njihovim zakonitim nasljednicima u Hrvatskoj i inozemstvu, s obzirom na specifičnu situaciju u vezi sa židovskom imovinom, koja je u NDH najprije bila konfiscirana, pa u godinama poslije 1945. nacionalizirana, da bi zatim 1949. godine i u godinama koje su uslijedile bila praktički oduzeta, jer su svi oni koji su se željeli iseliti iz Jugoslavije ostajali po sili jugoslavenskoga zakona bez državljanstva i svih nekretnina koje su im preostale. Poseban problem nastao je upravo kod Židova koji su rođeni u Hrvatskoj, a iselili su se u Izrael ili neke druge zemlje, jer se dio njih morao prisilno odreći državljanstva, čime su postali stranci, što je ujedno značilo i bez svoje nepokretne imovine, čak i onog dijela koji nije bio nacionaliziran. Židovska općina tada je predložila da Židovi strani državljani, ali rođeni u Hrvatskoj, zatraže hrvatsko državljanstvo, što je manji dio i učinio.⁷⁴

Budući da Židovska općina nije imala potpune podatke o imovini, ovom su anketom u prvom redu željeli dobiti odgovore koliko je zainteresiranih obitelji za povrat imovine i koliko članova Općine očekuje od nje pomoć pri

⁷¹ »Zašto je bila obustavljena dotacija, razgovor Vlaste Kovač s mr. Jozefom Papom, predsjednikom Odbora za upravu i financije«, *Bilten Židovske općine* 31/2 (1993), 4. U intervjuu danom V. Kovač, predsjednik Odbora za upravu Jozef Papo, istaknuo je da se unutar Općine razvila ideja da se osnuje posebna podgrupa koja bi se bavila povratom imovine. Od strane Odbora za financije u toj grupi su Drago Ekštajn i Iva Divjak, dok je Maja Taussig njihov službeni predstavnik u Savezu udruženja za zaštitu i unapređenje vlasništva i vlasničkih prava u RH. Bilo je prijedloga da se u okviru ŽOZ-a osnuje zasebno udruženje za povrat imovine, no prevladalo je mišljenje da tako nešto nije potrebno jer će općina svoje akcije koordinirati unutar spomenutog Saveza. U intervju J. Papo je naglasio da se Židovska općina neće baviti pojedinačnim slučajevima povrata imovine svojih članova, ali će zahtijevati povrat imovine koja je pripadala Općini prije 1941., kada joj je oduzeta, kao i imovine židovskih organizacija. »Povrat imovine, Židovi ne traže povlastice«, 2.

⁷² Izjava odvjetnika S. T., dana autorici u Zagrebu, 20. travnja 2015.

⁷³ »Povrat imovine, Židovi ne traže povlastice«, 2.

⁷⁴ Isto.

rješavanju imovinskih zahtjeva. Složili su se, a takve su bile i smjernice Svjetskog židovskog kongresa, da će u pitanjima oko denacionalizacije i njihovih zahtjeva, tražiti ista prava kao i ostali građani RH, bez ikakvih posebnih povlastica.⁷⁵

Hrvatske institucije su od 1992. počele raspravljati o donošenju posebnog zakona o povratu imovine, da bi Ministarstvo pravosuđa tek u prosincu 1996. godine pustilo u saborsku proceduru vladin prijedlog *Zakona o naknadi*. *Zakon o naknadi* odmah je podvrgnut najoštrijim kritikama i reagiranjima, a Židovska općina zatražila je da se prijedlog Zakona skine s dnevnog reda Sabora i ponovo uzme u postupak prijedlog Zakona o denacionalizaciji iz 1992. Koordinacija židovskih općina u Hrvatskoj tada je sastavila primjedbe na Zakon i 23. rujna 1996. uputila ih svim mjerodavnim vlastima u Hrvatskoj i izvan nje. Sam prijedlog Zakona Koordinacija židovskih općina doživjela je kao treću konfiskaciju židovskog imetka, budući da je članak 3. prijedloga Zakona govorio o povratu imovine, ali od godine 1945., a ne od 1941. Time bi velik dio hrvatskih građana židovske nacionalnosti ostao bez mogućnosti povrata imovine, koja je najvećim dijelom nasilno oduzeta u vremenu od 1941. do 1945., i bespravno postala državnim ili privatnim vlasništvom. Osim toga, smatrali su da bi se, prema ovom *Zakonu o naknadi*, moglo dogoditi da imovina bude vraćena pojedincima koji su je nezakonito stekli u razdoblju NDH, jer je imovina konfiscirana nakon 1945. dobrim dijelom bila imovina koja je konfiscirana 1941., te dana u vlasništvo osobama koje su od 1941. do 1945. bile pripadnici ustaškog režima. Koordinacija židovskih općina tada je predložila da se pri povratu imovine uzme načelo »naturalne restitucije«, i to fizičkim i privatnim osobama, dok se u prijedlogu Zakona (čl. 12.) ovo načelo isključuje. Usprotivili su se i oko principa nasljeđivanja, koji je prema prijedlogu *Zakona* išao samo na prvi nasljedni red i odnosio se samo na hrvatsko državljanstvo, kao i na ograničenje naknade za oduzetu imovinu koja je tada iznosila 1,000.000 DM, bez obzira na vrijednost oduzete imovine. Neprihvatljivom su smatrali i odredbu po kojoj bi se vraćanje naknade u navedenom iznosu protegnulo na razdoblje od dvadeset godina, a usprotivili su se i odredbi prema kojoj se prijašnjim vlasnicima ne vraća imovina koja služi za obavljanje djelatnosti dijela državne vlasti, jer prema prijedlogu Zakona ta imovina postaje vlasništvo RH.⁷⁶

Unatoč protiviljenju Židovske zajednice, *Zakon o naknadi* ipak je donesen; na snazi je od 1. siječnja 1997., a objavljen je u N. N. br. 92., od 30. lis-

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ »Primjedbe na nacrt prijedloga Zakona o odšteti za oduzetu imovnu«, *Bilten Židovske općine* 44-45 (1996), 11-12.

topada 1996. Protiv *Zakona o naknadi* upućen je prosvjed tadašnjem predsjedniku Republike Hrvatske, Franji Tuđmanu, od strane predsjednika udruženja Hitahud Oley ex Jugoslavia (Yitzak Kabilja) i Židovske općine Zagreb. Upućen je i zahtjev za ocjenu ustavnosti na Ustavni sud.⁷⁷ Na prigovor Židovske općine iz Zagreba, o ustavnosti spomenutog zakona, 1999. godine reagirao je Ustavni sud, a dvije godine nakon pravorijeka Ustavnog suda, u ljeto 2002. donesene su izmjene i dopune *Zakona o naknadi*, prema kojem i stranci mogu tražiti povrat nekadašnje imovine u Hrvatskoj, međutim, sve druge »nepravedne i neprikladne« odredbe i dalje su ostale.⁷⁸

Uz akciju slanja prigovora na najviše institucije u RH,⁷⁹ članovi Općine istovremeno su osnovali i *Udrugu za povrat židovske imovine CEDEK* (2004.), koja se i danas zalaže za pravedan povrat imovine.⁸⁰ Udruga je osnovana s ciljem da promijeni nepovoljne odredbe noveliranog *Zakona o naknadi*, a osnovali su je članovi Židovske općine Zagreb koji se uglavnom bave povratom imovine pojedinaca. Za predsjednika je izabran Dani Deutsch, a danas je to Marko Ivanović.⁸¹ Od osnivanja, godine 2004., Udruga traži reviziju određenih rješenja, na koja se primjenjuje *Zakon o naknadi*, odnosno zahtijevaju da se povrat imovine odnosi na sve vlasnike i njihove nasljednike, bez obzira na državljanstvo, da se zakonom potvrdi nasljedno pravo u svim međunarodno priznatim oblicima nasljeđivanja, te da pravo na naknadu imaju i osobe kojima je imovina oduzeta antisemitskim zakonima, u periodu iz-

⁷⁷ »Restitucija imovine«, *Ha-kol* 48 (1997), 23-24.; »Židovska imovina, dosad ništa spektakularno, O povratu imovine razgovaramo s Draganom Ekštajnom, potpredsjednikom ŽOZ-a«, *Ha-kol* 53-54 (1998), I.

⁷⁸ »Povrat imovine, Hvatanje roka za rep, Tumačenje izmjena Zakona iz odvjetničke kancelarije«, 39-40. Prema tim izmjenama i dopunama, strani državljani su s rokom do 3. siječnja 2003. godine, mogli zatražiti povrat svoje nekadašnje imovine u Hrvatskoj. U zakonu je navedeno da se povrat imovine ograničava na pojedince iz zemalja s kojima je Hrvatska potpisala međudržavni sporazum (Hrvatska tada nije imala potpisan sporazum s Izraelom, kao ni s jednom drugom zemljom), no to je kasnije izmijenjeno (ispravka 9. 7. 2002.). Pravo nasljeđivanja i dalje ima samo prvi nasljedni red, djeca i unuci; u zakonu se ne spominju braća, sestre, nećaci, bratći i dr. Sporan je ostao i najviši iznos do kojeg se može tražiti naknadu bivše, odnosno naslijeđene imovine, koja iznosi 500.000 eura. Ni ova se odredba nije mijenjala (prije je bilo milijun maraka). Sporan je ostao i vremenski rok od šest mjeseci.

⁷⁹ »Pismo dr. Ognjena Krausa, predsjednika Koordinacije židovskih općina u Hrvatskoj, upućeno Vladi Republike Hrvatske, Ministarstvu vanjskih poslova i Ministarstvu pravosuđa«, *Ha-kol* 53-54 (1998), II.

⁸⁰ Udruga za povrat židovske imovine u Hrvatskoj, <http://www.cedek-croatia.hr/index-hrv.html>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.; Dani DEUTSCH, »Vratiti cjelokupnu oduzetu imovinu«, *Ha-kol* 92 (2006), 15.; »Okrugli stol Bnai Britha o povratu oduzete židovske imovine«, *Ha-kol* 109 (2009), 14-15. Hrvatska B'nai B'rith loža, Gavro Schwarz i Udruga CEDEK, krajem ožujka 2009. organizirali su okrugli stol na kojem se raspravljalo o povratu židovske imovine.

⁸¹ D. DEUTSCH, »Vijesti, Osnovana Udruga CEDEK«, *Ha-kol* 86 (2004), 8.

među 1941. i 1945. a nije im vraćena ni u onom kratkom razdoblju, kada se, nakon godine 1945., dešavao formalni povratak židovske imovine. Isto tako, zalažu se da oblik povrata bude prvenstveno naturalna restitucija, a tamo gdje to nije moguće, novčana naknada tržišne vrijednosti u trenutku oduzimanja, s time da će se predložiti moguća kompenzacija iz Fonda nekretnina kojih je vlasnik RH, te da se predmet povjeri sudovima potpune jurisdikcije, a ne upravnom postupku. Udruga je tražila da se proglase ništavnim svi ugovori sklopljeni s trećim osobama, koje su na taj način stekle vlasništvo nad židovskom imovinom, procesom pretvorbe i privatizacije u razdoblju od 1991. do danas. Poseban naglasak stavljen je na osnivanje *Zaklade humanitarnog karaktera* u koju bi ušla sva židovska ošasna imovina (imovina bez nasljednika), a osnovala bi je Koordinacija židovskih općina Hrvatske.⁸²

Pritisci i prigovori, kako od židovske zajednice u Hrvatskoj, tako i od institucija izvana, za promjenom *Zakona o naknadi*, nastavljaju se i danas. Predsjednik Židovske općine u Zagrebu, dr. Ognjen Kraus, u svojim govorima i intervjuima, i dalje ukazuje na problem povrata židovske imovine, na sporost hrvatskog sudstva, na nepravedan iznos naknada i dr.⁸³ Unatoč čestim razgovorima s visokim hrvatskim državnim dužnosnicima, odnosno premijerima, predsjednicima Republike Hrvatske, predsjednicima Hrvatskog sabora i ministrima pravosuđa, do izmjena *Zakona o naknadi* do danas nije došlo. Iako su dana obećanja da će do promjena doći, do današnjeg dana praktički se gotovo ništa nije riješilo niti promijenilo.

Što je na kraju vraćeno Židovskoj općini u Hrvatskoj?

Unatoč neslaganjima sa *Zakonom o naknadi*, zagrebačka Židovska općina je 1997. podnijela zahtjeve za povrat općinske imovine, uglavnom zakladne, kao što su imovina *Hevre Kadishe*, Ferijalne kolonije, Zakladne bolnice u izgradnji, Doma Lavoslava Švarca, ili imovina ranije korištena u djelatnosti općinâ, koja je obuhvaćala općinske zgrade, sinagoge i sl. (u samom Zagrebu to je ukupno 11 zgrada u gradu i 2 izvan grada, 6 gradilišta i jedna šumska parcela). Židovska općina tada je zatražila zgradu Hevre Kadishe i Nadrabinata (Petrinjska 7, Amruševa 4, Amruševa 8), više stambenih zgrada iz Zakladne imovine, zemljište nekadašnje sinagoge u Praškoj 7, te zemljište Zakladne bolnice na Ksaveru. Izvan Zagreba potražuju preostalu imovinu Feri-

⁸² D. DEUTSCH, »Vijesti, Osnovana Udruga CEDEK«, 8; ISTA, »Vratiti cjelokupnu oduzetu imovinu«, *Ha-kol* 92 (2006), 15; ISTA, »Aktivnosti Udruge CEDEK za povrat židovske imovine«, *Ha-kol* 99 (2007), 11.

⁸³ »Intervju Ognjen Kraus, Povrat židovske imovine — ipak se kreće«, 4-6; »Važne teme na sastanku s povjerenstvom za odnose s vjerskim zajednicama«, *Ha-Kol* 153 (2018), 9-10.

jalne kolonije u Crikvenici i Ravnoj Gori, te imovinu svih židovskih općina iz središnje Hrvatske koje su ostale bez svojih pripadnika i ugasile se, a to su: Varaždin, Krapina, Bjelovar, Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg, Kutina, Pakrac, Lipik, Križevci i Nova Gradiška. Riječ je o ukupno 94 nekretnine (42 zgrade i 52 zemljišta). Od toga ŽOZ ima 56 objekata (23 zgrade i 33 zemljišta), dok su Židovske općine Split, Rijeka, Čakovec, Dubrovnik, Osijek, Daruvar, Slavonski Brod i Virovitica sljednice ostalih 19 zgrada i 19 zemljišta. Pored toga, u postupku su zahtjevi za povrat 17 židovskih groblja koja su u vlasništvu navedenih židovskih općina.⁸⁴ Ovi podatci govore isključivo o nekretninama koje su bile u vlasništvu navedenih židovskih općina i njihovih institucija prije 10. travnja 1941., dok je o broju zahtjeva o povratu privatne imovine fizičkih lica i trgovačkih društava teško govoriti.⁸⁵

Od dana donošenja *Zakona o naknadi zagrebačkoj Židovskoj općini* vraćeno je: (djelomično) jedna zgrada u centru Zagreba (na uglu Petrinjske i Amruševe (nekadašnji Nadrabinat), 1 gradilište (Praška, prostor bivše zagrebačke sinagoge),⁸⁶ pola uličnog lokala u Zagrebu, te 2 neuporabljiva stana u podrumskim prostorima oduzetih zgrada, kao i (djelomično) zemljište (šuma) na Cmroku. Godine 2013. počelo se razgovarati o mogućnosti zamjene objekata, odnosno predloženo je da se nađe prikladan zamjenski objekt za zgradu nekadašnje Hevre Kadiše u Amruševoj ulici (br. 8).⁸⁷ Dana 15. svibnja 2014. ta je zamjena riješena, pa je tako Židovska općina, umjesto zgrade u Amruševoj, dobila nekadašnju zgradu Hrvatske radiotelevizije u Dežmanovoj 6.⁸⁸ Zatim je vraćeno odmaralište kraj Šibenika (Pirovac), u postup-

⁸⁴ »Židovska imovina, dosada ništa spektakularno, O povratu imovine razgovaramo s Draganom Ekštajnom, potpredsjednikom ŽOZ-a«, *Ha-kol* 53-54 (1998), 9-10; »Povrat imovine židovskih općina u Hrvatskoj«, *Ha-kol* 53-54 (1998), II.

⁸⁵ »Židovska imovina, dosada ništa spektakularno«, 9; »Povrat imovine židovskih općina u Hrvatskoj«, 10. Prema građi koja postoji u Hrvatskom državnom arhivu, evidentirano je 668 konfiskacija trgovačkih društava samo u Zagrebu, mahom židovskih, te 342.289 predmeta o konfiskaciji židovskih fizičkih lica.

⁸⁶ »Židovskoj općini vraćeno zemljište u Praškoj 7«, *Ha-kol* 63-64 (1999—2000), 1. Dana 31. prosinca 1999. odlukom Vlade RH Židovskoj općini vraćeno je zemljište u Praškoj ulici u Zagrebu, posjed na kojem se nalazila sinagoga.

⁸⁷ »Povrat imovine, Dežmanova 6, naknada za Amruševu 8«, *Ha-kol* 137 (2014), 12. Zgrada u Amruševoj ulici 8., zgrada Hevre Kadiše oduzeta je od vlasti NDH 24. lipnja 1941., da bi po završetku rata, zabranom djelovanja društva od 10. srpnja 1947., bila proglašena opće državnom imovinom i predana na upravljanje Židovskoj općini u Zagrebu. Međutim, 9. kolovoza 1947. zgrada je ponovo oduzeta i postaje općenarodnom imovinom te se predaje na upravljanje Poduzeću državnih stambenih zgrada u Zagrebu. Godine 1956. kao organ upravljanja upisuje se Glavni savez poljoprivrednih zadruga Narodne RH i Zagreba, a 1962. zgrada se knjiži kao društveno vlasništvo, s pravom korištenja Privredne komore SR Hrvatske. Godine 1975. knjiži se Zadrugni savez Hrvatske, a 1997., iako ŽOZ traži njezin povrat, nekretnina postaje vlasništvom Hrvatskog poljoprivrednog zadružnog saveza.

ku koji nije vezan uz povrat imovine oduzete za vrijeme II. svjetskog rata i komunističke vladavine, dok se o nekadašnjim odmaralištima u Crikvenici i Ravnoj Gori još raspravlja, te se traže mogućnosti zamjene nekretnina.⁸⁹ Isto tako, odlukom Općinskog suda u Osijeku, Židovskoj općini Osijek vraćena je zgrada Općine na Trgu Ante Starčevića. Iako navedena zgrada ima 1200 četvornih metara, Općina je postala vlasnik oko 900 četvornih metara.⁹⁰

Što se tiče povrata imovine privatnim licima, odnosno židovskim obiteljima, prema neslužbenim podatcima dobivenim (2015.) od službenog odvjetnika Židovske općine Zagreb (S.T.), dotad je bilo riješeno oko 50 posto zahtjeva, odnosno tek polovica tražene imovine, dok je Židovskoj općini Zagreb vraćeno približno 70 posto.⁹¹ Ovo su podatci do 2015. godine, a koliko je zahtjeva riješeno otada do danas, nema službenih podataka.

Brojni zahtjevi još uvijek nisu riješeni; neki godinama stoje u ladicama i ne rješavaju se,⁹² a dobivene kompenzacije su sramotno niske, gotovo simbolične (npr. dva nasljednika zemljišta na kojem je sada pošta u Jurišićevoj ulici u Zagrebu, za 1300 četvornih metara dobili su obeštećenje od 90 000 kuna),⁹³ budući da u većini slučajeva prirodni povrat nije moguć ili se izbjegava. Neke obitelji već 20 godina vode pravnu bitku za povrat svoje djedovine, a kao pozitivne primjere možemo navesti povrat imovine nasljednicima baruna Viktora Gutmana, godine 2007., kojima je vraćeno 30.000 hek-

⁸⁸ »Povrat imovine, Dežmanova 6, naknada za Amruševu 8«, 12. Zgrada u Dežmanovoj ulici 6. izgrađena je 1927., a od 1930. u vlasništvu je obitelji Klein, koju vlasti NDH odvođe u Auschwitz gdje je ubijena. Društveno je vlasništvo upisano 1950. godine.

⁸⁹ »Intervju Ognjen Kraus, Povrat židovske imovine — ipak se kreće«, 4-6.

⁹⁰ »Zgrada na Starčeviću trgu vraćena ŽO Osijek«, *Ha-kol* 112 (2009), 13.

⁹¹ Živko GRUDEN, »(Ne)povrat židovske imovine«, *Ha-kol* 121 (2011), 4-5; »Iz domaćih medija«, *Ha-kol* 123 (2012), 51-52.

⁹² »Povrat oduzete židovske imovine, Riješeno manje od trećine zahtjeva«, *Ha-kol* 130 (2013), 20-21; Prema ocjeni odvjetnika S. T. do 2013. godine riješeno je manje od 30 posto podnesenih zahtjeva; neki od njih nisu riješeni punih 16 godina, a dio zahtjeva nije ni pipnut od 1997., iako su predani u roku. »Nove knjige, Spašeni iz Zagreba«, *Ha-kol* 137 (2014) 37-38; Paul Schreiner, (Zagreb, 1928.). Njegov djed Armin Schreiner bio je vlasnik tvornice keramike u Bedekovčini. Paul je jedini od obitelji preživio holokaust. Otac mu je u prosincu 1941. odveden u logor, a dotad se skrivao kod obitelji Glojnaric u selu Mače. Njegova majka Greta i desetogodišnja sestra Helga ubijene su u logoru Stara Gradiška, otac Ferdo u Auschwitzu, a djed Armin u Jasenovcu. Kada je djed tvorničar odveden u logor, njegova imovina pripala je jednom ustaši. Paul i danas pokušava vratiti oduzeto. Godine 1992. vodi postupak za povrat obiteljske kuće u Deželićevoj 30 u Zagrebu, ali do danas bez rezultata. Prema riječima obiteljske odvjetnice, uspjeli su u prvom stupnju u kojem je grad dozvolio povrat imovine, no Državno odvjetništvo se žalilo na odluku i predalo predmet na rješavanje u Ministarstvo pravosuđa.

⁹³ »Povrat oduzete židovske imovine, Riješeno manje od trećine zahtjeva«, *Ha-kol* 130 (2013), 20-21.

tara oranica i dvostruko više hektara šumskog zemljišta, te obitelji Görög, kojoj je vraćeno suvlasništvo u hotelu njihova pokojnog oca u Osijeku.⁹⁴

Obitelji Kraus, odnosno njihovom nasljedniku, dr. Marku Ivanoviću, 2003. godine vraćena je tvornica aluminija koja je također konfiscirana. To je bila prva tvornica aluminija na Balkanu, a izgradio ju je 1937. Markov otac, Ivan Rikard Kraus Ivanović. Marko Ivanović od 1997. traži i povrat dijela imovine rafinerije u Osijeku, danas u vlasništvu INE.⁹⁵

Specifičan je i primjer nasljednika obitelji Mayer, koji također godinama traže povrat imovine. Obitelj Mayer (Marić) bila je vlasnik Iskre d. d. i jugoslavenskog Shella. Nakon što im je Pavelićev režim, na temelju rasnih zakona, oduzeo kompletnu imovinu, između ostalog Rafineriju u Sisku i Bosanskom Brodu, dio obitelji je stradao, a nakon rata imovinu je konfiscirala jugoslavenska vlast. Oспорava im se veliki dio povrata obiteljske imovine; zasad je vraćen samo dio (trećina), u koji pripadaju ruševine u Sisku.⁹⁶

Zaključak

Na kraju ovog rada možemo zaključiti da Republika Hrvatska, iako je 1997. godine donijela *Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine*, i potpisala *Terezinsku deklaraciju*, još uvijek nije u potpunosti riješila pitanje povrata židovske imovine, a ne zna se ni hoće li, budući da su svi rokovi za traženje povrata istekli, a prema trenutnim saznanjima novih neće biti, niti se razmatraju dodatne izmjene Zakona ili donošenje novog. Brojni su razlozi zbog kojih pitanje povrata nije riješeno, a jedan od njih je i sam *Zakon o naknadi*, po kojemu je moguć povrat samo

⁹⁴ »Aktivnosti Udruge CEDEK za povrat židovske imovine«, 11.

⁹⁵ »Dr. Marko Ivanović, INA je na mojoj djedovini! Država će mi morati platiti milijune za otete pogone«, tekst od 7. 12. 2014., <http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/267034/Default.aspx>; <http://slobodnadalmacija.hr/%C5%A0ibenik/tabid/74/articleType/ArticleView/articleId/157585/Default.aspx>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019. Obitelj Marka Ivanovića, točnije, njegov otac Ivan Rikard Kraus Ivanović posjedovao je u središtu Osijeka *IPOIL AD — Rafineriju mineralnih ulja*, zatim šećerane, parne mlinove i druga industrijska postrojenja koja su konfiscirana nakon rata i predana na korištenje poduzeću »Jugopetrol«. Znatan dio imovine uništen je prilikom savezničkog bombardiranja Osijeka 1943., no ostao je nukleus te proizvodnje. Radi se o imovini koja se nalazi na prostoru ranžirnog kolodvora u Osijeku, procijenjenoj 1943. na tadašnjih 332 tisuće i 440 dolara. U međuvremenu je konfiscirana imovina postala dio INE. Država je prodala polovicu kompanije mađarskom MOL-u, a da prethodno nije obeštela obitelji na čijoj je imovini nastala INA. Sud u Osijeku presudio je u korist nasljednika i identificirao imovinu za koju bi obitelj trebala dobiti odštetu. Na odluku se žalilo Državno odvjetništvo i INA, pa nasljednici i dalje čekaju odštetu za oduzetu imovinu.

⁹⁶ »Mayer-Marić, Obitelj koja je stvorila INU«, *Globus*, 21. 11. 2014., 60-68; <http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/267034/Default.aspx>. Pristup ostvaren 4. 10. 2019.

one imovine oduzete nakon 15. svibnja 1945., što po nekim tumačenjima znači da istaknuti predstavnici ustaškog režima imaju pravo na kompletnu naturalnu restituciju, dok Židovi, kojima je imovina oduzeta od 1941. do 1945., nemaju pravo na povrat. Osim ovog problema, ističe se i problem prava prvog nasljednog reda, prema kojem imovinu mogu naslijediti samo pojedinci iz prvog nasljednog reda, odnosno nasljeđuje se imovina roditelja, djedova i baka, dok drugi nasljedni red nema nikakva prava. Kao potencijalni podnositelji zahtjeva za povrat imovine, isključeni su braća i sestre nekadašnjeg vlasnika. Jedan od krucijalnih problema *Zakona o naknadi* je pitanje imovine Židova koji su ubijeni za vrijeme NDH i koji nemaju nasljednika (ošasna imovina) te njihovo obeštećenje. I na kraju, jedan od razloga više od dvadeset godina nerješavanja ovog problema, nalazi se u sporosti hrvatskih sudova, budući da pojedini slučajevi povrata traju od 20 do 25 godina, što ponekad rezultira time da podnositelj zahtjeva u međuvremenu umre od starosti; ako nema nasljednika, postupak se obustavlja, ili se i dalje odugovlači. Na kraju ovog pregleda možemo zaključiti da, unatoč činjenici što je *Zakon o naknadi* stupio na snagu 1. siječnja 1997. godine, povrat židovske imovine još uvijek nije dokraja riješen. Od službenih hrvatskih vlasti i dalje se očekuje ubrzanje procesa restitucije, kao i moguće izmjene *Zakona o naknadi* koje bi ishodile pravedan način za obeštećenje preživjelih stradalnika holokausta i njihovih potomaka.

Ljiljana Dobrovšak

**The Restitution of Jewish Property in Croatia
(From the Enactment of the Law on the Restitution of Property
Taken under the Yugoslav Communist Rule to the Present)**

The author discusses the restitution of Jewish property in Croatia from the 1990s to the present. Due to vague laws and the sluggishness of the Croatian judiciary, the issue of the restitution of Jewish property has yet to be resolved. Generally, restitution only occurs when someone from the Croatian government meets with someone from Israel or the American administration. According to current regulations, the only Jewish property that can be returned is that confiscated after 1945, while property confiscated during the regime of the Independent State of Croatia has remained intact, i.e., „protected“ by laws that were adopted at the time of the former Yugoslavia. The current restitution of property is being carried out according to the Law on the Restitution of Property Taken under the Yugoslav Communist Rule, which went into force in 1997, according to which only Croatian citizens and their direct heirs were eligible for restitution or compensation of property. The law was amended in 2002, when it was ruled that foreign claimants were entitled to restitution. Since 2002, amendments to this law have been anticipated, particularly regarding

Jewish property in cases when there are no heirs, but nothing has been done so far. The precise numbers of claims received and resolved remain unclear.

Keywords: *Jews, property, restitution of property Law on the Restitution of Property Taken under the Yugoslav Communist Rule*

Demografski i migracijski okvir osnovnoga školstva u Vukovaru: trendovi, stanje i perspektive

Dražen ŽIVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

— Područni centar Vukovar

Izvorni znanstveni rad

(primljeno: 10. rujna 2019.)

UDK 314.116-022.252[497.544Vukovar]"1997/2018"

314.113.015[497.544Vukovar]"201"

373.3[497.544Vukovar]"1997/2018":314

Predmet istraživanja u ovom radu su prirodno i mehaničko kretanje stanovništva kao demografsko-migracijske odrednice osnovnoga školstva u Vukovaru. Svrha je istraživanja primjenom deskriptivne i komparativne analize prikazati suvremene trendove, trenutno stanje i perspektive u bioreprodukciji i migracijama, te ih dovesti u vezu s brojčanim stanjem djece u vukovarskim osnovnim školama. Analiza provedena na temelju službenih podataka popisne, vitalne i migracijske statistike, pokazala je da su trendovi u bioreprodukciji i migracijama promatrane gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola (Grad Vukovar i Općina Bogdanovci) u proteklom dvadesetogodišnjem razdoblju (1997.—2018.), vrlo nepovoljni, te da procesi ukupne depopulacije, prirodnoga smanjenja i mehaničkoga gubitka, zbog negativnoga salda migracije, čine sve lošijim demografski okvir učeničkoga potencijala vukovarskih osnovnih škola, uz još nepovoljnije izglede u budućnosti. Potrebna stabilizacija i poboljšanje demografskih prilika mogući su samo uz dugoročnu i cjelovitu provedbu poticajnih pronatalitetnih, imigracijskih i redistributivnih mjera populacijske, obiteljske i gospodarske politike, riječju, sveobuhvatne demografske revitalizacije Hrvatske i svakoga njezinoga dijela.

Ključne riječi: Grad Vukovar, Općina Bogdanovci, prirodno kretanje stanovništva, migracija, depopulacija, osnovna škola

Uvod i metodologija istraživanja

Predmet istraživanja u ovom radu su prirodno i mehaničko kretanje stanovništva kao demografsko-migracijske odrednice osnovnoga školstva u Vukovaru. Svrha je istraživanja primjenom deskriptivne i komparativne analize prikazati suvremene trendove, trenutno stanje i perspektive u bioreproduk-

U radu je prezentiran dio rezultata istraživanja na projektu »Migracijske aspiracije i kvaliteta života mladih u Vukovarsko-srijemskoj županiji (MAVUS)« (2018.—2019.), financiranog iz sredstava Ministarstva znanosti i obrazovanja (MZO) u okviru programa višegodišnjega institutskoga financiranja (VIF).

ciji i migracijama u razdoblju od 1997. do 2017. godine, te ih dovesti u vezu s brojčanim stanjem djece u vukovarskim osnovnim školama Opći cilj istraživanja je upozoriti na ona bioreprodukcijaska i migracijska obilježja promatrane populacije koja determiniraju demografske perspektive vukovarskoga osnovnoga školstva.

Prema službenim podacima Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i Ureda državne uprave u Vukovarsko-srijemskoj županiji (dalje: VSŽ), ukupan broj učenika upisanih u svih osam razreda vukovarskih osnovnih škola, povećan je s 1556 u šk. god. 1997./1998. na 1794 u šk. god. 2018./2019., što je relativan porast od 15,3%. U prosjeku, na godišnjoj je razini broj učenika rastao za 0,7%, no od šk. god. 2012./2013. broj upisanih učenika bio je u stalnom padu (s 2091 na 1794, što je smanjenje od -14,2%). Imajući to u vidu, opravdano mogu postaviti sljedeća istraživačka pitanja: Zašto su osnovne škole u Vukovaru, nakon razdoblja u kojemu su bilježile gotovo kontinuirani porast broja učenika, počele »depopulirati«? te: U kojoj je mjeri to posljedica prirodnoga, a u kojoj mehaničkoga kretanja stanovništva (migracija)?

Za razumijevanje podataka iznesenih u radu, potrebno je ukratko istaknuti nekoliko metodoloških napomena:

1. U prostornom smislu analiza je obuhvatila jedinice lokalne samouprave VSŽ: Grad Vukovar i Općinu Bogdanovci. Razlozi za to leže u činjenici da tri vukovarske osnovne škole (D. Tadijanovića, B. Zadre i Mitnica) svoje područne odjele imaju u naseljima koja administrativno pripadaju Gradu Vukovaru (Sotin i Lipovača), ali i u onima koja administrativno ulaze u sastav Općine Bogdanovci (Bogdanovci, Svinjarevci, Petrovci).¹ Stoga je metodološki opravdano prikazati ukupno, prirodno i mehaničko kretanje stanovništva za obje jedinice lokalne samouprave (pojedinačno i skupno), jer one čine stvarni gravitacijski demografski okvir osnovnoga školstva u Vukovaru.
2. Demografsko-statistički okvir provedene analize, uz rezultate popisa stanovništva 2001. i 2011. godine,² čine podatci vitalne i migracijske statistike koje prikuplja, obrađuje i objavljuje Državni zavod za statistiku Re-

¹ OŠ D. Tadijanovića pripadaju i područni odjeli Bogdanovci i Lužac, OŠ Mitnica pripada i područni odjel Sotin, OŠ A. Bauera pripadaju i područni odjeli Petrovci i Svinjarevci, a OŠ B. Zadre pripada područni odjel Lipovača (prema: Republika Hrvatska, Vukovarsko-srijemska županija, Upravni odjel za obrazovanje i šport, Izvješće o stanju školstva u Vukovarsko-srijemskoj županiji za školsku godinu 2015./2016., klasa: 602-01/16-01/07, ur. broj: 2196/1-12-16-1, Vukovar, 22. veljače 2016.).

² Objavljeni podatci, Popisi stanovništva 2001. i 2011., DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr).

publike Hrvatske (dalje: DZSRH). Vremenski okvir analize prirodnoga kretanja stanovništva omeđen je 1997. i 2017., dok je mehaničko kretanje stanovništva gravitacijske zone istraženo za razdoblje od 2002. do 2017. godine. Za razliku od vitalne statistike koja se odnosi na evidenciju broja živorođene djece i umrlih osoba (tablogrami po naseljima), prema matičnim knjigama rođenih i umrlih koje vodi matična služba Ureda državne uprave i za koju možemo tvrditi da je, uz iznimku ratnih godina (1991.—1997.), cjelovita i pouzdana, migracijska statistika³ donosi tek djelomične, a time i nedovoljno vjerodostojne podatke o prostornoj mobilnosti stanovništva, osobito vanjskoj migraciji.⁴ Naime, migracijska se statistika temelji na evidenciji Ministarstva unutarnjih poslova o prijavi i odjavi prebivališta u Republici Hrvatskoj. Unutarhrvatska preseljavanja (unutarnja migracija⁵) u najvećem su dijelu obuhvaćena evidencijom, ali su podatci o vanjskoj migraciji, tj. privremenom ili trajnom iseljenju iz Hrvatske, podcijenjeni. Premda Zakon o prebivalištu predviđa obvezu svake osobe da prilikom iseljenja iz zemlje, neovisno o trajnosti ili privremenosti odlaska, odjavi svoje prebivalište (u nadležnoj policijskoj upravi ili policijskoj postaji, ili u diplomatsko-konzularnom predstavništvu Republike Hrvatske u inozemstvu),⁶ određeni broj hrvatskih građana iz različitih razloga to ne čini, zbog čega je službeni evidencijski obuhvat iseljeničkoga kontingenta manji od stvarnoga. Drugim riječima, službena migracijska statistika nije realna jer otkriva samo dio razmjera iseljavanja iz zemlje. Procjene upozoravaju da je stvarni broj iseljenih iz Hrvatske proteklih godina, barem dva do tri puta veći od službenoga.⁷ Navedeno, ujedno, znači da je nepotpuna i migracijska statistika u domeni vanjske mi-

³ Prema Metodološkim objašnjenjima DZSRH (www.dzs.hr, stranici pristupljeno 14. siječnja 2019.) »doseljenim, odnosno odseljenim stanovništvom smatra se stanovništvo koje je promijenilo uobičajeno mjesto stanovanja na području Republike Hrvatske, ili koje je promijenilo uobičajenu državu stanovanja, na razdoblje koje je trajalo ili se očekuje da će trajati najmanje godinu dana«.

⁴ Prema Metodološkim objašnjenjima DZSRH (www.dzs.hr, stranici pristupljeno 14. siječnja 2019.) »statistika vanjske migracije stanovništva prikuplja i obrađuje podatke o tijekovima vanjske migracije, tj. o broju i strukturi osoba koje su promijenile uobičajenu državu stanovanja u određenoj kalendarskoj godini«.

⁵ Prema Metodološkim objašnjenjima DZSRH (www.dzs.hr, stranici pristupljeno 14. siječnja 2019.) »statistika unutarnje migracije stanovništva prikuplja i obrađuje podatke o tijekovima migracije stanovništva unutar zemlje, tj. o broju i strukturi osoba koje su promijenile mjesto stanovanja unutar Republike Hrvatske u određenoj kalendarskoj godini«.

⁶ Usp. stavak 3. i stavak 5. članka 3. Zakona o prebivalištu (*Narodne novine*, broj 144/2012.).

⁷ Usp. Ivana DRAŽENović, Marina KUNOVAC, Dominik PRIPUŽIĆ, »Dynamics and determinants of emigration: the case of Croatia and the experience of new EU member state«, *Public Sector Economics* 42 (2018) 4, 415-447.

gracije koja se odnosi na Grad Vukovar i Općinu Bogdanovci. Stoga se može zaključiti da podatke migracijske statistike za Grad Vukovar i Općinu Bogdanovci, u razdoblju 2002.—2017., treba koristiti i interpretirati s oprezom, osobito kada je riječ o broju odseljenih u inozemstvo, kao i doseljenih iz inozemstva. Iz tih je razloga i procijenjena demografska bilanca gravitacijske zone za razdoblje od kraja 2011. do kraja 2017. povoljnija u odnosu na stvarno stanje, koje još uvijek ne možemo egzaktno utvrditi bez dodatnih terenskih istraživanja ili registra stanovništva, ali moramo biti svjesni složenosti i dubine demografske krize u kojoj se analizirane administrativne jedinice nalaze, i za koju je formalna statističko-matematička potvrda tek dijelom moguća.

3. Trenutno stanje, napose trendovi u kretanju broja upisanih učenika u vremenskom okviru od šk. god. 1997./1998. do 2018./2019., analizirani su na temelju službenih podataka Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i Ureda državne uprave u VSŽ.⁸ Riječ je o podacima koji se odnose na brojno stanje upisanih na početku svake analizirane školske godine. Posebno su razmotreni i prikazani podatci o upisu djece u 1. razred, kao indikativan pokazatelj za ocjenu odstupanja broja upisanih u odnosu na ukupan broj živorođene djece konkretne generacije prvašića, a to je podatak koji posrednim putem ukazuje i na migracijske trendove.

4. Brojčani podatci popisne, vitalne i migracijske statistike vrednovani su izračunom odgovarajućih indeksa i stopa promjene. Riječ je o jednostavnim, ali indikativnim matematičkim izračunima iz kojih se prepoznaju dosadašnji trendovi, a mogu prilično jasno ocijeniti i perspektive demografskih promjena u narednim godinama, koje će se odraziti i u budućemu kretanju broja učenika u vukovarskim osnovnim školama.

5. U Vukovaru svoje sjedište ima sedam osnovnih škola: B. Zadre, S. Glavaševića, D. Tadijanovića, Mitnica, N. Andrića, A. Bauera i J. Matoša. Analizom je u ovom radu obuhvaćeno prvih šest škola, a OŠ J. Matoša izostavljena je iz istraživanja jer je to jedina »samostalna škola za učenike s

⁸ Na temelju elektronskim putem podnesenih zahtjeva 2017. i 2018. godine, Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i Ured državne uprave u VSŽ, dostavili su tražene podatke u tabličnom i opisnom obliku: Republika Hrvatska, Ured državne uprave u Vukovarsko-srijemskoj županiji, Služba za društvene djelatnosti, klasa: 008-01/17-01/05, ur. broj: 2196-01-03/1-17-02, 31. kolovoza 2017.; Republika Hrvatska, Ured državne uprave u Vukovarsko-srijemskoj županiji, Služba za društvene djelatnosti, klasa: 602-02/18-01/09, ur. broj: 2196-01-03-03/3-18-2, 30. kolovoza 2018.; Republika Hrvatska, Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Odgovor na zahtjev za pristup informacijama od 7. srpnja 2017.

posebnim potrebama/teškoćama u razvoju u Vukovarsko-srijemskoj županiji«, u koju se »upisuju djeca za koju je nadležno tijelo Ureda državne uprave donijelo rješenje kojima se određuje školovanje u posebnoj odgojno-obrazovnoj ustanovi [...]. Upisno područje Osnovne škole Josipa Matoša u Vukovaru čine gradovi i općine s područja bivše Općine Vukovar.«⁹ Drugim riječima, gravitacijska zona ove osnovne škole značajno je šira od gravitacijske zone drugih vukovarskih osnovnih škola.

Dva desetljeća opadajuće bioreprodukcije stanovništva gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola

Uvodno treba istaknuti da je bioreprodukcija ili prirodno kretanje stanovništva u općim uvjetima demografskoga razvoja, funkcija strukturno-dinamičkih procesa, ali i vjerodostojan pokazatelj međuovisnosti složenih demografskih, gospodarskih i društvenih procesa u najširem smislu te riječi. U normalnim je uvjetima prirodno kretanje stanovništva uglavnom pozitivna determinanta populacijskoga razvoja, pri čemu natalitet kao aktiva demografske bilance ima prevlast nad mortalitetom kao pasivom demografske bilance. No, poremećaji u prirodnoj dinamici, neovisno o tom imaju li stihijski (»kroničan«) ili ubrzani (»akutni«) karakter, a mogu biti uzrokovani različitim endogenim i/ili eksternim čimbenicima demografskoga, društvenoga i gospodarskoga razvoja, rezultirat će negativnim trendovima u drugim sastavnicama i dimenzijama kretanja i razvoja neke populacije. I, *vice versa*, negativni demografski trendovi u domeni mehaničkoga i ukupnoga kretanja stanovništva nepovoljno će djelovati na bioreprodukciju, napose na kretanje nataliteta, izazivajući nove remetilачke utjecaje, ponajprije u kontekstu oblikovanja vitalnih demografskih struktura kao što je, primjerice, biološka struktura stanovništva (dob, spol, bračno stanje).¹⁰

U tablici 1. dana je vremenska serija usporedivih službenih podataka o broju živorođene djece, umrlih osoba i prirodne promjene, za gravitacijsku zonu vukovarskih osnovnih škola (Grad Vukovar i Općina Bogdanovci) u razdoblju od 1997. do 2017. godine. Riječ je o dovoljno dugom i reprezentativnom periodu koji indicira opadajuću bioreprodukciju kao negativnu od-

⁹ <http://os-jmatosa-vu.skole.hr/skola> (stranici pristupljeno 11. prosinca 2018.).

¹⁰ O različitim odrednicama prirodnoga kretanja stanovništva vidjeti u: Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, Mate, 1999.; ISTA, »Depopulacija i starenje stanovništva — temeljni demografski procesi u Hrvatskoj«, *Društvena istraživanja* 13 (2004) 4-5 (72-73), 631-651; ISTA, »Determinante reprodukcije stanovništva Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća«, *Stanovništvo Hrvatske — dosadašnji razvoj i perspektive*, Dražen Živić, Nenad Pokos, Anka Mišetić, ur., Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005., 11-37.

rednicu formiranja kontingenata dječje populacije, tj. stanovništva predškolske, osnovnoškolske i srednjoškolske dobi.

Od 1997. do 2017. godine, sumirajući podatke na godišnjoj razini, dolazimo do zaključka da je prirodno kretanje stanovništva promatranih jedinica lokalne samouprave bilo negativno, odnosno da je svake godine, s izuzetkom 1997., broj umrlih stanovnika bio veći od broja živorođene djece, na što upućuje i utvrđeni vitalni indeks. Ukupno je u tomu razdoblju živorođeno 5407 djece, a umrle su 8224 osobe, čime je ostvarena negativna prirodna promjena ili demografski gubitak prirodnim putem od -2817 stanovnika. Jedino je prve godine (1997.) u uspostavljenoj vremenskoj seriji vitalne statistike zabilježena pozitivna prirodna promjena (90 stanovnika), kao razlika između 327 živorođenih i 237 umrlih. No riječ je o necjelovitim podacima za tu godinu (kao i za ranije ratne godine), koji se odnose samo na vitalnu statistiku prognaničke populacije, jer još uvijek nisu dostupne matične knjige rođenih i umrlih za bivša okupirana naselja u godinama rata, što znači da službeni podatci podcjenjuju i broj živorođene djece i broj umrlih osoba. Možemo tek pretpostaviti da bi cjeloviti podatci vitalne statistike, koji bi uključivali rađanje i umiranje prognaničke populacije, kao i populacije koja je tijekom rata živjela u bivšim okupiranim naseljima, za 1997. kao i ranije ratne godine (1991.—1996.), također imali negativan predznak. U svim ostalim izdvojenim godinama gravitacijska zona zabilježila je prirodni pad stanovništva, s tim da je prirodni gubitak iznosio ukupno -2907 stanovnika (-145 stanovnika u prosjeku na godišnjoj razini).

Negativna prirodna promjena, statistički potvrđena kroz cijelo tematizirano razdoblje, prema svojemu je uzroku usko povezana uz izrazito nepovoljne i dugoročne posljedice Domovinskoga rata i duge okupacije, kako u domeni visokoga ratnoga mortaliteta, prisilnih migracija i »depresiranoga nataliteta« te nedovoljno brzoga i brojnijega povratka, tako i u smislu duboke društvene i gospodarske krize koja je svom silinom zahvatila istok Hrvatske te, u sinergiji s naslijeđenim sve lošijim demografskim procesima i trendovima, izazvala njegovo posvemašnje populacijsko nazadovanje i pražnjenje.¹¹ Drugim riječima, suvremene demografske promjene u gravitacijskoj zoni vukovarskih osnovnih škola treba vrednovati u kontekstu demografskoga razvoja Hrvatske u najširem smislu riječi, iako imaju i neka specifična obilježja,

¹¹ Korisno je na ovom mjestu upozoriti na nedavno objavljen zbornik radova u kojem su istaknuli hrvatski demografi, sociolozi, teolozi, komunikolozi i povjesničari, razmatrali i ukazali na najvažnije determinante i obilježja, uzroke i posljedice demografske krize u kojoj se našao istočni dio Republike Hrvatske. Usp. *Kamo ide Istočna Hrvatska? Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, Franjo Šanjek, Pero Aračić, Mirko Čurić, ur., Zagreb, HAZU, 2018.

vezana uz teške i izrazito negativne i kompleksne učinke Domovinskoga rata. Ljudske i materijalne ratne posljedice¹², u sinergiji s gospodarskim zaostajanjem, proizvele su trenutačne ali i dugoročne negativne demografske i socijalne učinke, što će se u negativnom kontekstu odraziti na buduće demografske promjene u svim dinamičkim i strukturnim sastavnicama i odrednicama kretanja i razvoja stanovništva Vukovara i širega vukovarskoga kraja.¹³

Prezentirani podatci vitalne statistike gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola ukazuju na kolebljivo kretanje obje sastavnice bioreprodukcije, dakle, i nataliteta i mortaliteta, ali s jasnim, iako ne i kontinuiranim trendom pada kad je u pitanju rodnost, i porasta kad je u pitanju smrtnost stanovništva. Tako je broj živorođene djece, ako izuzmemo 1997., od godine 1998. do 2017. smanjen s 284 na 196, ili za 31,0%, uz napomenu da je na godišnjoj razini apsolutno najveći natalitet ostvaren 2008. (294), a najniži 2017. (196), koja je bila godina s rekordno niskom rodnošću. Raspon između najmanjega i najvećega broja živorođenih bio je, dakle, 98 djece. S druge strane, broj umrlih u istomu je razdoblju povećan s 317 na 437 osoba, ili za 37,9%, uz opasku da je na godišnjoj razini najveći broj umrlih zabilježen 2015. (461), a najmanji 1998. godine (317). Raspon između najvećega i najmanjega broja umrlih iznosio je 144 stanovnika, što je 46,9% više od raspona apsolutne rodnosti. Navedeno implicira zaključak o mortalitetu kao dinamičnijoj (»važnijoj«) sastavnici negativne bioreprodukcije. Sukladno prethodnom, razumljivo je da je i prirodna promjena kontinuirano bila negativna, te kolebljiva u dinamici, s vidljivom silaznom putanjom prirodnoga smanjenja. Tako je od -33 stanovnika 1998., prirodna promjena do 2017. dosegla -241 osobu, što znači da je obujam prirodnoga pada povećan za čak 7 puta! Upravo je 2017. bila rekordna godina s obzirom na vrijednost prirodnoga smanjenja stanovništva gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola.

Očekivano, opadajuću bioreprodukciju stanovništva gravitacijske zone indiciraju i vrijednosti vitalnoga indeksa, koje su od 1998. do 2017. bile kontinuirano ispod vrijednosti 100, koja razmeđuje populaciju s opadajućom

¹² Detaljnije o ratnom i poslijeratnom kontekstu Vukovara vidjeti u: D. ŽIVIĆ, »Posljedice srbijanske agresije kao odrednica poslijeratne obnove i razvitka Vukovara«, *Društvena istraživanja* 17 (2008) 1-2 (93-94), 27-50; ISTI, »Izazovi i mogućnosti poslijeratne revitalizacije Grada Vukovara«, *Hrvatski geografski glasnik* 74 (2012) 1, 75-90.

¹³ Usp. D. ŽIVIĆ, »Demografske osnove poslijeratnog razvoja Grada Vukovara (1991.—2011.)«, *National Security and the Future* 3 (2011) 12, 93-134; D. ŽIVIĆ, Ivo TURK, Nikola ŠIMUNIĆ, »Suvremena demografska obilježja Grada Vukovara — između rata, okupacije i poslijeratne obnove/povratka«, *Hrvatsko društvo: 25 godina nakon Vukovara '91.*, D. Živić, Mateo Žanić, Petar Macut, ur., Zagreb, Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2018., 95-113.

(negativnom) u odnosu na populaciju s jednostavnom ili proširenom (pozitivnom) bioreprodukcijom. U prosjeku je na godišnjoj razini vitalni indeks za cijelo promatrano razdoblje iznosio 65,9, što znači da je kroz dva desetljeća natalitet uspio nadomjestiti tek dvije trećine prirodnoga gubitka, uzrokovana visokom razinom mortaliteta. S izuzetkom 1997., najviša vrijednost vitalnoga indeksa zabilježena je još 1998. (89,6), a rekordno najniža 2017. (44,9), što znači da je u dvadeset godina prepolovljena. Naročito zabrinjava podatak da je u posljednje tri analizirane godine (2015., 2016. i 2017.) broj umrlih osoba (1313) bio više nego dvostruko veći od broja živorođene djece (618), uz prosječnu vrijednost vitalnoga indeksa od svega 47,1. Dakle, bioreprodukcija je izrazito negativna determinanta demografske bilance gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola te, sukladno tomu, nepovoljan brojčani okvir za formiranje osnovnoškolskoga potencijala u Gradu Vukovaru i Općini Bogdanovci.

Spuštajući i produbljujući demografsku analizu bioreprodukcije u domeni rodnosti stanovništva, na razinu jedinica lokalne samouprave koje čine gravitacijsku zonu vukovarskih osnovnih škola, te grupirajući podatke o broju živorođene djece prema arbitrarno određena tri perioda različitoga trajanja (1997.—1999.; 2000.—2010.; 2011.—2017.), unutar promatranoga razdoblja opažamo sljedeće karakteristike:

Prvo, obje administrativne jedinice gravitacijske zone bilježe smanjenje apsolutnih i prosječnih vrijednosti nataliteta. Prosječan broj živorođene djece u Gradu Vukovaru između 1997. i 1999. (265) smanjen je u sljedećem izdvojenom periodu (2000.—2010.) na 247, ili za 6,8%, odnosno na 211 djece u periodu od 2011. do 2017., što predstavlja novo smanjenje od -14,6%. Ukupno smanjenje prosječnoga broja živorođene djece između prvoga i trećega perioda iznosilo je u Gradu Vukovaru -20,4%. U Općini Bogdanovci, između 1997. i 1999., prosječno je živorođeno 30 djece. Prosječan broj živorođenih u sljedećem periodu (2000.—2010.) smanjen je na 19 ili za 36,7% u odnosu na prve tri izdvojene godine. Između 2011. i 2017. prosječno je u bogdanovačkoj općini živorođeno 18 djece, što je u odnosu na prethodni period novo smanjenje od -5,3%, a u odnosu na prvi izdvojeni period ukupno smanjenje od zamjetnih -40,0%.

Drugo, zahvaljujući različitoj dinamici mijenjao se i relativan udio analiziranih administrativnih jedinica u ukupnom natalitetu gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola. Tako je, primjerice, u prvom periodu broj živorođene djece u Gradu Vukovaru činio 89,7%, a u Općini Bogdanovci 10,3% ukupnoga nataliteta; u periodu 2000.—2010. živorođena djeca u Gradu Vukovaru činila su već 93,0%, a u Općini Bogdanovci svega 7,0%

Godina	Živorodeni	Umrli	Prirodna promjena	Vitalni indeks
1997.	327	237	90	138,0
1998.	284	317	-33	89,6
1999.	274	350	-76	78,3
2000.	272	373	-101	72,9
2001.	276	358	-82	77,1
2002.	250	393	-143	63,6
2003.	225	379	-154	59,4
2004.	264	402	-138	65,7
2005.	274	416	-142	65,9
2006.	264	394	-130	67,0
2007.	262	399	-137	65,7
2008.	294	411	-117	71,5
2009.	278	428	-150	65,0
2010.	264	426	-162	62,0
2011.	239	400	-161	59,8
2012.	269	425	-156	63,3
2013.	242	405	-163	59,8
2014.	231	398	-167	58,0
2015.	222	461	-239	48,2
2016.	200	415	-215	48,2
2017.	196	437	-241	44,9
Ukupno	5407	8224	-2817	65,9

Tablica 1. Prirodno kretanje stanovništva gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola u razdoblju od 1997. do 2017. godine. Izvor: Publikacije prema statističkim područjima, Stanovništvo, Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske, Priopćenja br. 7.1.1., DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr, pristup ostvaren 14. prosinca 2018.).

ukupnoga nataliteta; konačno, u periodu 2011.-2017. Grad Vukovar je u ukupnom natalitetu gravitacijske zone sudjelovao s 92,3%, a Općina Bogdanovci sa 7,7%. Sagledavajući cjelokupno promatrano razdoblje (1997.—2017.), od ukupnoga broja živorođene djece gravitacijske zone (5407), njih 4989 ili 92,3% je rođeno od majke koja je imala prijavljeno prebivalište u naseljima Grada Vukovara, a 418 ili 7,3% od majke s prijavljenim prebivalištem u naseljima Općine Bogdanovci, što se, kao što će se kasnije vidjeti, uglavnom podudara s koncentracijom njihove naseljenosti u ukupnom stanovništvu gravitacijske zone.

Treće, apsolutni maksimum rodnosti u Gradu Vukovaru, uz izuzetak 1997., zabilježen je 2008. (276), a u Općini Bogdanovci još ranije, 1999. godine (34). S druge strane, na godišnjoj je razini najmanji broj rođenih

zabilježen u Gradu Vukovaru 2016. (179), a u Općini Bogdanovci 2010. godine (10). Kroz promatrano razdoblje dinamika nataliteta bila je, očekivano, kolebljiva, s kraćim ili duljim razdobljima kontinuiranoga pada/porasta broja živorođene djece. Osobito je kritično posljednjih osam godina jer je tijekom njih došlo do zamjetnijega regresa nataliteta, što se posebno uočava u Gradu Vukovaru. Naime, broj živorođene djece u toj administrativnoj jedinici smanjen je od 2008. do 2017. s 276 na 180, ili za trećinu (-34,8%). Ponešto ohrabrenja nudi podatak da 2017., u odnosu na 2016., nije nastavljen pad broja živorođenih, koji je bio u kontinuitetu od 2013. godine. No, tu činjenicu treba tumačiti s velikim oprezom, jer iz nje još uvijek nije uputno izvlačiti čvrsti zaključak o eventualnom dugoročnijem oporavku nataliteta u Gradu Vukovaru. Uznapredovali proces demografskoga starenja i jačanje migracijske komponente u ukupnom kretanju stanovništva snažno upozoravaju na predvidivu redukciju nataliteta i negativnu bioreprodukciju i u godinama koje slijede. Koliko je potonja pretpostavka doista opravdana, pokazat će službeni podatci vitalne statistike za 2018. godinu, koje će DZSRH objaviti u srpnju 2019.¹⁴

Migracije kao negativna odrednica ukupnoga kretanja stanovništva gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola

Druga dinamička odrednica ukupnoga kretanja stanovništva su migracije. One imaju brojne i složene uzroke (demografske, društvene, gospodarske, političke i dr.), te kratkoročne i dugoročne posljedice, ponajprije u domeni bioreprodukcije i oblikovanja parcijalnih demografskih struktura (biološke, obrazovne, ekonomske, antropološke i dr.).

U uvodnom smo poglavlju već istaknuli problem (ne)cjelovitosti i (ne)pozdnanosti podataka migracijske statistike, ponajprije u domeni vanjske migracije, ali u nedostatku drugih i uvid u postojeće i dostupne službene podatke, bez obzira na njihovu metodološku slabost, daje barem grubi brojčani okvir prostorne pokretljivosti stanovništva gravitacijske zone vukovarskih

¹⁴ Kada je ovo istraživanje već bilo završeno, DZSRH je objavio podatke o prirodnom kretanju stanovništva u 2018. godini. Prema njima, u Gradu Vukovaru živorođeno je 201 dijete, a umrlo je 397 osoba, pa je ostvaren prirodni pad od -196 stanovnika, uz vitalni indeks od 50,6. U Općini Bogdanovci je 2018. živorođeno samo 6 djece, a umrle su 34 osobe, pa je prirodni pad iznosio -28 stanovnika, uz vitalni indeks od svega 17,6. Ukupno gledano, gravitacijska zona ostvarila je apsolutni natalitet od 207 djece, apsolutni mortalitet od 431 osobe i apsolutno prirodno smanjenje od -224 stanovnika, uz vitalni indeks od 48,0. Potonji podatci ukazuju na to da je u gravitacijskoj zoni vukovarskih osnovnih škola, u odnosu na 2017., broj živorođene djece povećan za 5,6%, broj umrlih osoba smanjen za 1,3%, pa je i obujam prirodnoga pada smanjen za 7,1%. Navedene podatke i ocjenu demografske bilance nismo uzeli u razmatranje jer podatci o migraciji u 2018. još uvijek nisu bili dostupni na razini jedinica lokalne samouprave (gradova i općina).

osnovnih škola i njezinog utjecaja na oblikovanje trenutnoga i budućega osnovnoškolskoga potencijala. U tom smo kontekstu formirali vremensku seriju usporedivih podataka migracijske statistike za razdoblje od 2002. do 2017. godine, za svaku od analiziranih jedinica lokalne samouprave gravitacijske zone.

a) Mehaničko kretanje stanovništva Općine Bogdanovci 2002.—2017.

Na temelju serije usporedivih podataka migracijske statistike (slika 1), u Općinu Bogdanovci je od 2002. do 2017. ukupno doselilo 555 stanovnika, dok je iz nje iselilo 1060 osoba, čime je ostvaren negativan saldo ukupne migracije od -505 stanovnika.¹⁵ Jedino je 2011. saldo ukupne migracije bio neznatno pozitivan (2 stanovnika), dok je u svim drugim godinama bio naglašeno negativan — najviše 2017. (-99). Detaljnija analiza pokazuje da je od ukupnoga broja doseljenih (555) njih 365 ili 65,8% došlo iz drugoga grada/općine VSŽ, 118 ili 21,3% iz druge hrvatske županije, a 72 ili 13,0% doselilo je iz inozemstva. To znači da je u strukturi doseljenih dominirala unutaržupanijska migracija. Istodobno, u promatranom je razdoblju od ukupnoga broja iseljenih (1060) njih 537 ili 50,7% iselilo u drugi grad/općinu VSŽ, 320 ili 30,2% u druge hrvatske županije, a 203 ili 19,2% iselilo je u inozemstvo. I u strukturi iseljenih prevladavala je unutaržupanijska migracija, premda nije bila tako izražena kao kod doseljenoga stanovništva. Važno je još naglasiti da su sva tri migracijska salda bila negativna:

- saldo unutaržupanijske migracije (-172)¹⁶
- saldo unutarhrvatske migracije (-202)¹⁷ i
- saldo vanjske migracije (-131)¹⁸.

b) Mehaničko kretanje stanovništva Grada Vukovara 2002.—2017.

Na temelju serije usporedivih podataka migracijske statistike (slika 2), u Grad Vukovar je od 2002. do 2017. ukupno doselilo 10 449 stanovnika, dok su iz Grada iselile 15.922 osobe, čime je ostvaren negativan saldo ukupne migracije od -5473 stanovnika.¹⁹ U svim godinama promatranoga razdoblja saldo

¹⁵ Treba upozoriti na to da navedeni broj migranata ne uključuje preseljene između naselja koja administrativno ulaze u sastav Općine Bogdanovci.

¹⁶ Od 2002. do 2017. iz drugih gradova/općina VSŽ u Općinu Bogdanovci ukupno je doselilo 365 stanovnika, a iz Općine u druge gradove/općine Županije iselilo je 537 osoba.

¹⁷ Od 2002. do 2017. iz drugih hrvatskih županija u Općinu Bogdanovci ukupno je doselilo 118 stanovnika, a iz Općine u druge hrvatske županije iselilo je 320 osoba.

¹⁸ Od 2002. do 2017. iz inozemstva u Općinu Bogdanovci ukupno su doselila 72 stanovnika, a iz Općine u inozemstvo iselile su 203 osobe.

¹⁹ Treba upozoriti na to da navedeni broj migranata ne uključuje preseljene između naselja koja administrativno ulaze u sastav Grada Vukovara.

ukupne migracije bio je negativan — najviše 2017. (-927), a najmanje 2006. (-10). Detaljnija analiza pokazuje da je od ukupnoga broja doseljenih (10 449), 5509 osoba ili 52,7% doselilo iz drugoga grada/općine VSŽ, 4023 ili 38,5% iz druge hrvatske županije, a 917 ili 8,8% iz inozemstva. To znači da je u strukturi doseljenih, kao i u slučaju Općine Bogdanovci, prevladavala unutaržupanijska migracija. Istodobno, od ukupnoga broja iseljenih (15.922) njih 4069 ili 25,6% iselilo je u drugi grad/općinu VSŽ, 8012 ili 50,3% u druge hrvatske županije, a 3841 ili 24,1% u inozemstvo. U strukturi iseljenih prevladavala je unutarhrvatska migracija, uz podjednaku važnost unutaržupanijske i vanjske migracije. Važno je naglasiti da su dva migracijska salda bila negativna:

- saldo unutarhrvatske migracije (-3989)²⁰ i
- saldo vanjske migracije (-2924),²¹ dok je
- saldo unutaržupanijske migracije (1440) bio pozitivan.²²

c/

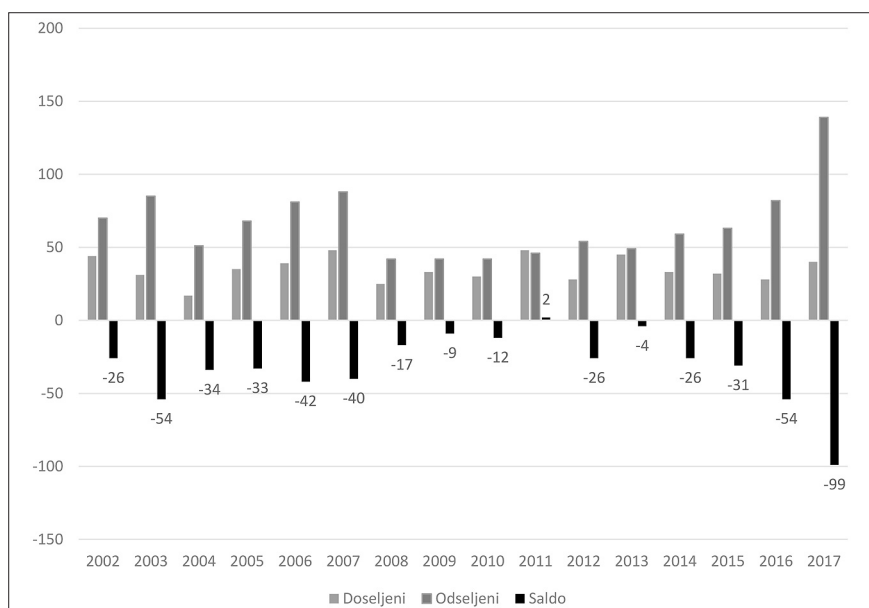
Ako iz analize isključimo unutaržupanijske migracije, jer ne raspolažemo podacima o preseljavanju stanovništva između naselja Grada Vukovara i Općine Bogdanovci, i oslonimo se samo na unutarhrvatsku i vanjsku migraciju, onda za gravitacijsku zonu vukovarskih osnovnih škola dolazimo do sljedećih pokazatelja:

- u Grad Vukovar između 2002. i 2017. doselilo je iz drugih hrvatskih županija i inozemstva ukupno 4940 osoba, a u druge hrvatske županije i inozemstvo iselile su ukupno 11 853 osobe, što indicira negativan saldo migracije ili migracijski gubitak od (najmanje) -6913 stanovnika.
- u Općinu Bogdanovci u istom je razdoblju iz drugih hrvatskih županija i inozemstva doselilo ukupno 190 osoba, a u druge hrvatske župa-

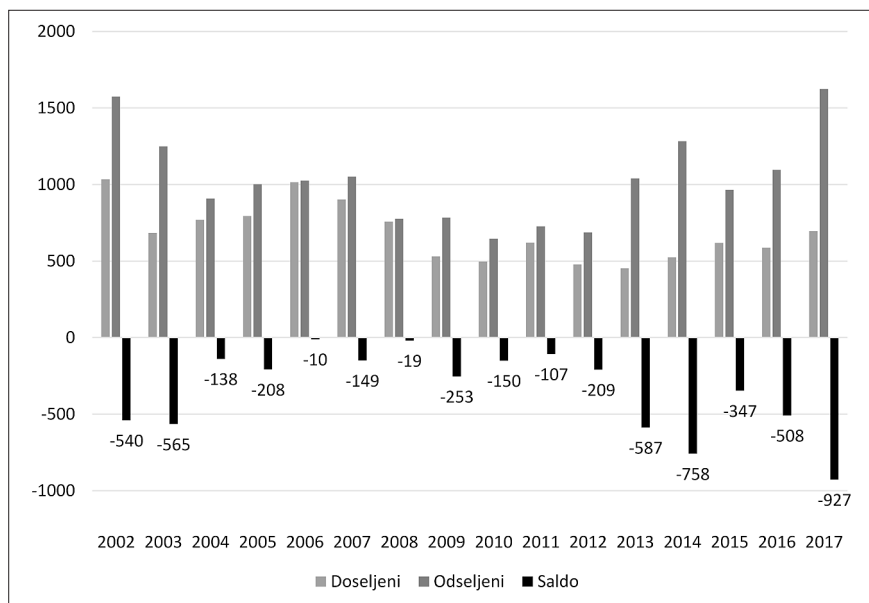
²⁰ Iz drugih hrvatskih županija u Grad Vukovar od 2002. do 2017. ukupno su doselile 4023 osobe, a iz Grada u druge hrvatske županije iselilo je 8012 stanovnika.

²¹ Od 2002. do 2017. iz inozemstva u Grad Vukovar ukupno je doselilo 917 stanovnika, a iz Grada u inozemstvo iselila je 3841 osoba.

²² Iz drugih gradova/općina VSŽ u Grad Vukovar od 2002. do 2017. ukupno je doselilo 5509 stanovnika, a iz Grada u druge gradove/općine VSŽ iselilo je 4069 osoba. Pozitivan saldo unutaržupanijske migracije očekivan je s obzirom na činjenicu da je kao županijskom sjedištu, u Vukovaru ipak lociran značajan broj važnih centralnih i gospodarskih funkcija što ga, barem kada je u pitanju lokalna razina, čini i dalje donekle atraktivnim za doseljavanje. No pozitivan unutaržupanijski migracijski saldo uspio je tek dijelom kompenzirati demografske gubitke izazvane iseljavanjem u druge hrvatske županije i inozemstvo, kao i gubitke stanovništva prirodnim putem zbog negativne prirodne promjene, tako da je ukupno kretanje stanovništva Grada Vukovara izrazito negativno, tj. ima depopulacijske karakteristike.

Slika 1. Broj doseljenih i odseljenih te saldo ukupne migracije Općine Bogdanovci u razdoblju od 2002. do 2017. (bez preseljavanja unutar Općine). Izvor: Publikacije prema statističkim područjima, Stanovništvo, Migracija stanovništva Republike Hrvatske, Gradovi u statistici — doseljeno i odseljeno stanovništvo, DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr, pristup ostvaren 14. prosinca 2018.).

Slika 2. Broj doseljenih i odseljenih te saldo ukupne migracije Grada Vukovara u razdoblju od 2002. do 2017. (bez preseljavanja unutar Grada). Izvor: Publikacije prema statističkim područjima, Stanovništvo, Migracija stanovništva Republike Hrvatske, Gradovi u statistici — doseljeno i odseljeno stanovništvo, DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr, pristup ostvaren 14. prosinca 2018.).

nije i inozemstvo iselile su ukupno 523 osobe, što indicira negativan saldo migracije ili migracijski gubitak od (najmanje) -333 stanovnika.

— Konačno, iz gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola u promatranom je razdoblju u druge hrvatske županije i inozemstvo iselilo ukupno 12 376 osoba, a u gravitacijsku zonu doselilo je 5130 osoba, što indicira negativan saldo migracije i demografski gubitak mehaničkim putem od (najmanje) -7246 stanovnika.

Suvremeno iseljavanje iz gravitacijske zone u inozemstvo dio je, dakako, ukupnoga emigracijskoga vala iz VSŽ, Istočne Hrvatske i Republike Hrvatske, što povezujemo s jakom društveno-gospodarskom krizom, ali i s činjenicom da je Republika Hrvatska 1. srpnja 2013. postala punopravnom članicom Europske unije, a to je značajno povećalo mogućnosti za sve brži i brojčano jači transfer radne snage iz naše zemlje prema tržištima rada u razvijenijim članicama Unije, što je, među ostalim, »povuklo« cijeje obitelji, s povećanim iseljeničkim udjelom mladih i djece. U tom kontekstu korisno je nešto šire citirati hrvatskoga demografa Anđelka Akrapa koji je, raspravljajući o uzrocima i posljedicama depopulacije istočnohrvatskih županija, istaknuo da je »ratna agresija na Hrvatsku u 90-ih godina ne samo /što je/ ubrzala ukupnu depopulaciju u slavonskim županijama nego je potaknula još jedan veliki emigracijski val u devedesetima prema razvijenom Zapadu i Zagrebu, osobito s tada okupiranoga hrvatskoga državnog teritorija i s onog u zoni ratnoga djelovanja. Tomu valja pribrojiti i organizirano iseljavanje dijele Srba prema Srbiji. Iseljavanje je dijelom nadoknađeno doseljavanjem Hrvata iz Bosne i Hercegovine i Vojvodine. Od 2008. godine uslijedio je još jedan snažan emigracijski val iz Slavonije koji još traje, a poprimio je obilježja egzodusa. Bez obzira na broj, taj je iseljenički val najpogubniji jer se regrutira iz zamjetno malobrojnije i demografski ostarjele populacije«.²³

Kao i u slučaju ranijih migracijskih valova iz Hrvatske, i suvremeno je iseljavanje složeno po svojim uzrocima te dalekosežnim i negativnim demografskim i drugim posljedicama. To potvrđuju i recentna demografsko-statistička i, osobito, empirijska istraživanja (na primjeru iseljavanja hrvatskih državljana u Njemačku i Irsku) koja upozoravaju na to da motivi i uzroci suvremenoga iseljavanja iz Hrvatske, premda dominiraju, nisu samo ekonomske naravi; treba imati u vidu i psihološke, identitetske i etičke dimenzije odluke o odlasku iz Hrvatske.²⁴ Nezadovoljstvo hrvatskih građana stanjem na tržištu

²³ Anđelko AKRAP, »Depopulacijske tendencije u Slavoniji«, *Kamo ide Istočna Hrvatska? Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, 63.

²⁴ Detaljnije vidjeti u: Ivica ŠOLA, Marijana BIČVIĆ, »Ekonomska iseljavanje iz Slavonije u SR Njemačku. Neka identitetska, psihološka i etička pitanja«, *Bogoslovska smotra* 88 (2018) 1, 157-175.

rada (nemogućnost pronalaska zaposlenja u struci), slabije mogućnosti profesionalnoga usavršavanja, pad životnoga standarda, otežano rješavanje stambenoga pitanja, pogotovo za mlade obitelji i obitelji s većim brojem djece, loša poduzetnička klima, nesposobne političke i poduzetničke elite, politička korupcija, nepotizam, kriminal u privatizaciji i pretvorbi, loša državna uprava, slaba pravna država, ideološko-svjetonazorske podjele, Domovinski rat i njegove posljedice, riječju, sve nepovoljnije i nestabilnije opće stanje u hrvatskomu društvu, jaki su potisni čimbenici iseljavanja.²⁵ Tomu treba pridodati i utvrđenu činjenicu da »veliki broj iseljenika očekuje subjektivne dobiti od seljenja i motivira ih želja da dožive i upoznaju nešto novo ili da se usavrše u vlastitoj profesiji.«²⁶ Na temelju empirijskoga istraživanja uzroka i motiva iseljavanja Hrvata u Njemačku, zaključuje se da »glavni motivi iseljavanja — prema percepciji samih iseljenika — nisu ekonomski. Analiza iseljeničkih stavova pokazala je da je glavni poticaj odlasku iz zemlje predodžba da u Hrvatskoj nisu institucionalizirane vrijednosti radne etike i uopće poštenja. Percepcija je iseljenika da se hrvatsko društvo moralno slomilo.«²⁷

Ukupno kretanje stanovništva (2001.—2011.) i
demografska bilanca²⁸ (2011.—2017.)
gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola

Prema službenim rezultatima popisa stanovništva iz 2001., u gravitacijskoj zoni vukovarskih osnovnih škola živjelo je ukupno 34.036 stanovnika, od kojih 31.670 ili 93,0% u Gradu Vukovaru, a 2366 ili 7,0% u Općini Bogdanovci. Do posljednjega popisa iz 2011. ukupan službeni broj stanovnika gravitacijske zone smanjen je na 29.643 ili za 12,9%, s tim da je ukupna depopulacija u Gradu Vukovaru iznosila -12,6% (pad broja stanovnika na 27.683),

²⁵ Usp. Marijeta RAJKOVIĆ IVETA, Tea HORVATIN, »Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije«, *Migracijske i etničke teme* 33 (2017) 3, 247-274; Tado JURIĆ, »Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi«, *Migracijske i etničke teme* 33 (2017) 3, 337-371.

²⁶ T. JURIĆ, »Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi«, 352.

²⁷ Isto, 362.

²⁸ »Demografska bilanca, kao i svaka druga bilanca, ima svoju stranu *aktive* i *pasive* koje obuhvaćaju one sastavnice ukupnoga kretanja stanovništva koje, uz ostale čimbenike i uvjete, zajednički djeluju na konačni rezultat bilance, tj. na porast, stagnaciju ili smanjenje ukupnoga broja stanovnika određene zemlje. »ine ih dvije grupe sastavnica: sastavnice *prirodne promjene*, natalitet/fertilitet i mortalitet te sastavnice *migracijske promjene*, imigracija i emigracija. [...] Uz navedene četiri bitne pojedinačne sastavnice demografske bilance, analitički su značajne dvije agregatne (sumarne, izvedene) sastavnice, a to su prirodna promjena (prirodni prirast ili prirodno smanjenje) i migracijska promjena (migracijski saldo, pozitivan ili negativan)« Prema A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *Demografska teorija, razvoj stanovništva Hrvatske i populacijska politika (izbor radova)*, Samobor, Meridijani, 2017., 545-546.

a u Općini Bogdanovci -17,2% (pad broja stanovnika na 1960). Tako je koncentracija stanovništva gravitacijske zone u Gradu Vukovaru povećana na 93,4%, a u Općini Bogdanovci smanjena na 6,6%.

S obzirom na to da su posljednja dva popisa stanovništva, premda temeljena na konceptu »uobičajenoga mjesta stanovanja«, provedena prema različitoj metodologiji definiranja kategorije »ukupnoga stanovništva«, navedena usporedba promjene službenoga broja stanovnika ima tek ilustrativnu vrijednost. Naime, ukupan službeni broj stanovnika iz popisa 2001., uključuje i one popisane u inozemstvu koji su boravili/živjeli izvan Hrvatske godinu dana ili kraće, kao i one koji su, bez obzira na trajanje vremenskoga perioda života u inozemstvu, »održavali češće veze s kućanstvom i obitelji u Hrvatskoj«. Iz objavljenih rezultata popisa iz 2011. nije moguće doznati koliko je žitelja Hrvatske, uvrštenih u ukupan broj stanovnika, živjelo u inozemstvu te se, prema metodologiji toga popisa, barem jedanput tjedno vraćalo u Hrvatsku. Osim toga, u metodologiji popisa iz 2011. predviđena je i »namjera prisutnosti/odsutnosti«, kao kriterij za (ne)uvrštenje u ukupan broj stanovnika Hrvatske. Toga kriterija u ranijim popisima stanovništva nije bilo.

S obzirom na to da se hrvatska vitalna statistika od 1998. prikuplja samo za stanovništvo »u zemlji«, što znači bez vitalnih događanja (rađanja i umiranja) hrvatskih građana na radu u inozemstvu, te u želji da se uspostavi koliko-toliko usporediva serija popisnih i vitalnih podataka za posljednje međupopisno razdoblje, iz kojih je vitalno-analitičkom metodom moguće procijeniti grubu migracijsku bilancu kao agregatni indikator općeg kretanja stanovništva, iz kontingenta ukupnoga službenoga broja stanovnika iz popisa 2001. godine izdvojili smo samo prisutno stanovništvo, tj. ono koje je popisano »u zemlji«, bez obzira na to je li u naselju popisa imalo prijavljeno prebivalište. Tako je u Gradu Vukovaru od ukupnih (službenih) 31.670 stanovnika, »u zemlji« popisano 29.587, ili 93,4%, a u Općini Bogdanovci od ukupno 2366 stanovnika, »u zemlji« popisano je 2231, ili 94,3%, što znači da je u gravitacijskoj zoni vukovarskih osnovnih škola od ukupno 34.036 stanovnika, »u zemlji« popisano 31.818, ili 93,5% osoba.

Usporedimo li stanovništvo »u zemlji« iz popisa 2001. s ukupnim brojem stanovnika iz posljednjega popisa (2011.), uočit ćemo nešto blaže depopulacijske karakteristike tematiziranog prostora. Naime, u tom slučaju, ukupna depopulacija Grada Vukovara između 2001. i 2011. godine iznosila bi -6,4%, Općine Bogdanovci -12,1%, a gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola ukupno -6,8%. No, ovako ublažena depopulacijska slika ne mijenja osnovni zaključak o regresivnim karakteristikama promatranoga prostora, što potvrđuje i tip intenziteta međupopisne promjene za Grad Vukovar (*osrednja*

depopulacija), Općinu Bogdanovci (*izumiranje*) i gravitacijsku zonu ukupno (*osrednja depopulacija*).²⁹

Uključimo li u analizu, uz popisnu promjenu, i vitalnu statistiku za promatrano međupopisno razdoblje, dolazimo do sljedećih indikatora grube migracijske bilance. Ona je za Grad Vukovar iznosila -684 stanovnika (popisna promjena -1904, prirodna promjena -1220), što je -2,3% u odnosu na broj stanovnika 2001.; za Općinu Bogdanovci -118 stanovnika (popisna promjena -271, prirodna promjena -153), što je -5,3% u odnosu na broj stanovnika 2001.; a za gravitacijsku zonu vukovarskih osnovnih škola ukupno -802 stanovnika (popisna promjena -2175, prirodna promjena -1373), što je -2,5% u odnosu na broj stanovnika 2001. godine.

Što se može zaključiti iz navedenih podataka?

Prvo, ukupno kretanje stanovništva gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola, kao i u obje jedinice lokalne samouprave, kroz promatrano međupopisno razdoblje je negativno, te se nalazilo pod dominantnim utjecajem negativne bioreprodukcije (brojnijega umiranja od rađanja), dok je utjecaj negativne grube migracijske bilance (većeg iseljavanja od doseljavanja) bio nešto manjih razmjera. Naime, na ukupno smanjenje broja stanovnika u Gradu Vukovaru, između 2001. i 2011., prema konceptu stanovništva »u zemlji«, prirodni je pad utjecao sa 64,1%, a negativna migracijska bilanca sa 35,9%. U istom je desetljeću na smanjenje broja stanovnika Općine Bogdanovci prirodni pad utjecao sa 56,5%, a negativna migracijska bilanca sa 43,5%. Konačno, pad broja stanovnika gravitacijske zone determiniran je ponajviše prirodnim smanjenjem (63,1%), dok je negativna, gruba migracijska bilanca u tomu međupopisju imala nezamislivo a ipak sekundarno značenje (36,9%).

Drugo, prema tipologiji trenda općega kretanja stanovništva, obje jedinice lokalne samouprave, kao i gravitacijska zona vukovarskih osnovnih škola ukupno, u promatranom su međupopisnom razdoblju imale najnepovoljniji tip promjene — *trend izumiranja* — koji ukazuje na izrazite egzodusne značajke prostora, ali i njegovo svojevrsno periferijsko značenje u hrvatskom demografskom kontekstu. Analitičku opravdanost navedene tvrdnje ilustriraju dva znakovita podatka: u Gradu Vukovaru je 2011. popisano tek nešto više stanovnika nego pola stoljeća ranije (1961.), dok je

²⁹ Tip intenziteta međupopisne promjene prema kriteriju službenoga broja stanovnika u obje administrativne jedinice i za gravitacijsku zonu vukovarskih osnovnih škola ukupno između 2001. i 2011. jest *izumiranje* kao najnepovoljniji tip promjene.

u Općini Bogdanovci prema posljednjem popisu živjelo manje stanovnika negoli daleke 1869. godine.³⁰

No, razdoblje nakon posljednjega popisa stanovništva donijelo je signifikantne promjene u odnosu utjecaja prirodnoga i mehaničkoga kretanja na ukupno kretanje stanovništva analiziranoga prostora. Komparacijom podataka vitalne i migracijske statistike za razdoblje 2011.—2017. uočavamo da je u Općini Bogdanovci demografska bilanca iznosila -312 stanovnika, te da je negativna prirodna promjena (-74 stanovnika) utjecala sa 23,7%, a negativni migracijski saldo (-238 stanovnika) sa 76,3%. Demografska bilanca u Gradu Vukovaru između 2011. i 2017. iznosila je -4711 stanovnika, s tim da je negativna prirodna promjena (-1268 stanovnika) utjecala na nju s 26,9%, a negativni migracijski saldo (-3.443 stanovnika) sa 73,1%. S obzirom na to da su u negativnom migracijskom saldu ostala »skrivena« preseljavanja između Grada Vukovara i Općine Bogdanovci, na temelju korištenih podataka nije moguće brojčano i precizno iskazati demografsku bilancu za gravitacijsku zonu vukovarskih osnovnih škola ukupno, ali je nesumnjivo da je bila i jest negativna te da je, za razliku od razdoblja prije 2011., naglašeno više pod snažnijim utjecajem negativne migracijske bilance, odnosno brojnijeg iseljavanja od doseljavanja.

Ovo potonje na svoj način potvrđuje i procjena broja stanovnika DZSRH za razdoblje od 2011. do 2017. godine, prema kojoj se nastavlja depopulacijski trend u kretanju broja stanovnika analiziranoga prostora, i to na način da je od sredine 2011. do sredine 2017. godine (procijenjeni) broj stanovnika Grada Vukovara smanjen s 27.533 na 23.061, ili za 16,2%, a (procijenjeni) broj stanovnika Općine Bogdanovci smanjen je s 1926 na 1641, ili za 14,8%, iz čega proizlazi da je (procijenjeni) broj stanovnika gravitacijske zone ukupno smanjen s 29.459 na 24.702, ili za 16,1%.

Svi dosad prezentirani podatci, imajući neprestano u vidu metodološke slabosti kad je u pitanju vanjska migracija, upozoravaju na vrlo nepovoljno stanje i postojeće trendove u ukupnomu kretanju stanovništva gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola, kako u prirodnom, tako sve više i u mehaničkom kretanju stanovništva, kao i na to da demografski okvir formiranja osnovnoškolskoga učeničkoga potencijala tematiziranog prostora postaje sve uži, s predvidivo negativnim perspektivama u budućnosti.

³⁰ Prema: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr, stranici pristupljeno 11. siječnja 2019.).

Školska godina	Ukupan broj učenika	Apsolutna promjena	Indeks promjene
1997./1998.	1556	-	-
1998./1999.	1661	105	106,7
1999./2000.	1820	159	109,6
2000./2001.	1921	101	105,5
2001./2002.	1923	2	100,1
2002./2003.	2281	358	118,6
2003./2004.	2118	-163	92,9
2004./2005.	2158	40	101,9
2005./2006.	2162	4	100,2
2006./2007.	2188	26	101,2
2007./2008.	2242	54	102,5
2008./2009.	2261	19	100,8
2009./2010.	2290	29	101,3
2010./2011.	2229	-61	97,3
2011./2012.	2074	-155	93,0
2012./2013.	2091	17	100,8
2013./2014.	2025	-66	96,8
2014./2015.	2007	-18	99,1
2015./2016.	1972	-35	98,3
2016./2017.	1896	-76	96,1
2017./2018.	1879	-17	99,1
2018./2019.	1794	-85	95,5

Tablica 2. Promjena ukupnoga broja i indikatori kretanja upisanih učenika u vukovarskim osnovnim školama od šk. god. 1997./1998. do 2018./2019. Izvor: Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i Ured Državne uprave VSŽ.

Demografsko stanje i perspektive upisa djece u vukovarske osnovne škole

Uvodno smo već ukazali na činjenicu da je u analiziranom razdoblju ukupan broj učenika u šest vukovarskih osnovnih škola povećan s 1556 na 1794, ili za 15,3%, ali da unutar toga dvadesetogodišnjega razdoblja postoje i dva perioda naglašeno različitoga trenda: *prvi* od šk. god. 1997./1998. do 2009./2010., tijekom kojega je broj učenika *povećan* za 47,2%, i *drugi*, od šk. god. 2009./2010. do 2018./2019., tijekom kojega je broj učenika u vukovarskim osnovnim školama *smanjen* za 21,7% (tablica 2). Dok je u prvom periodu porast broja učenika bio dominantno determiniran procesom povratka prognanika u bivša okupirana naselja gravitacijske zone, u drugomu je primarni čimbenik pada broja učenika postala sve nepovoljnija bioreprodukcija

Osnovna škola	2012. /2013.	2013. /2014.	2014. /2015.	2015. /2016.	2016. /2017.	2017. /2018.	2018. /2019.
D. Tadijanovića	39	48	50	29	34	46	39
A. Bauera	49	48	42	45	48	36	39
Mitnica	36	31	44	46	44	34	31
N. Andrića	29	31	39	33	26	35	27
S. Glavaševića	54	62	57	47	50	46	32
B. Zadre	37	33	36	40	33	29	22
UKUPNO	244	253	268	240	235	226	190

Tablica 3. Broj djece upisane u 1. razred vukovarskih osnovnih škola po šk. god. od 2012./2013. do 2018./2019. Izvor: Ured Državne uprave VSŽ.

ja, osobito kada je u pitanju smanjivanje nataliteta, te sve izraženije iseljavanje mlađega stanovništva, kao i cijelih obitelji. Posljedično: veći je broj učenika »izlazio« iz osnovne škole (8. razredi) nego što je »ulazio« u osnovnoškolski sustav (1. razredi).

Nepovoljan utjecaj prirodnoga i mehaničkoga kretanja stanovništva gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola na broj osnovnoškolaca, osobito je indikativan po pitanju broja i trenda upisa djece u 1. razred (tablica 3). Naime, od šk. god. 2012./2013. do 2018./2019., u šest analiziranih vukovarskih osnovnih škola, u 1. razred je upisano ukupno 1656 učenika, što je prosječno 236 upisanih prvašića godišnje, s tim da se od šk. god. 2014./2015. broj upisanih u 1. razred kontinuirano smanjivao. Dok je u šk. god. 2014./2015. prosječan broj upisanih po pojedinoj osnovnoj školi iznosio 45 učenika, do šk. god. 2018./2019. prosječan broj prvašića po pojedinoj školi smanjen je na svega 32 učenika.³¹

S obzirom na to da je od 2005. do 2011. u administrativnim jedinicama gravitacijske zone živorođeno ukupno 1875 djece (prosječno 268 živorođenih godišnje), očito je da postoji zamjetna razlika između broja živorođene i upisane djece u 1. razred te generacije. Za promatranih sedam godina utvrđen je »manjak« od 219 djece, što je na godišnjoj razini u prosjeku 31 djetete. Drugim riječima, od šk. god. 2012./2013. do 2018./2019., procjenjujemo da je u 1. razred vukovarskih osnovnih škola upisano približno devet razrednih odjeljenja (25 učenika po odjeljenju) manje nego što se moglo očeki-

³¹ U promatranih sedam godina najveći broj djece upisane u 1. razred zabilježen je u OŠ S. Glavašević (348), potom slijede osnovne škole: A. Bauera (307), D. Tadijanovića (285), Mitnica (266) i B. Zadre (230). Najmanji broj djece u tom sedmogodišnjem razdoblju upisan je u 1. razred OŠ N. Andrića (220).

vati na temelju vitalne statistike, tj. broja živorođene djece. Opravdano je pretpostaviti da je utvrđeni »manjak« ponajprije determiniran povećanim odlaskom cijelih obitelji, dakle, i roditelja i njihove djece, s područja gravitacijske zone. Vjerojatno bi ta razlika bila i veća da se u Grad Vukovar i Općinu Bogdanovci, kao što smo ranije naveli, nije doselio određeni broj osoba, tj. obitelji (s djecom).

Naravno, znanstveno relevantno i opravdano je postaviti pitanje: Što se može očekivati, s obzirom na postojeće trendove u bioreprodukciji i mehaničkom kretanju stanovništva, barem u narednih nekoliko godina? Perspektive nisu optimistične, na što upozoravaju i podatci vitalne statistike. Naime, od 2012. do 2017. u Gradu Vukovaru i Općini Bogdanovci živorođeno je ukupno 1360 djece, ili prosječno, 226 godišnje. U odnosu na prosječan broj živorođenih između 2005. i 2011. (268), primjetan je pad od visokih 15,7%. S obzirom na to da je 2012. u naseljima gravitacijske zone živorođeno (269) 12,6% djece više nego prethodne 2011., u najoptimističnijoj varijanti, uz pretpostavku da će se trend iseljavanja zadržati na postojećoj (visokoj) razini,³² može se očekivati blagi porast broja upisanih u 1. razred u šk. god. 2019./2020.³³ Ali nakon toga slijedi novo, znatnije smanjenje broja prvašića jer je broj živorođene djece od 2012. do 2017. u kontinuiranom padu — smanjen je za čak 27,1%.

Uz navedeno, posebno treba apostrofirati negativne dugoročne učinke procesa demografskoga starenja, sve većeg izrazito remetilačkog čimbenika bioreprodukcije, a time i ukupnoga kretanja stanovništva gravitacijske zone.³⁴ I brojni pokazatelji disproporcije između velikih (funkcionalnih) dob-

³² Premda je procjena/projekcija budućega migracijskoga salda vrlo nezahvalan posao, jer, za razliku od prirodnoga kretanja stanovništva, migracije su puno dinamičniji proces, s obzirom na to da više ovise o društvenim i gospodarskim čimbenicima koji se od godine do godine mogu značajnije i vrlo brzo promijeniti, ipak nije neutemeljena pretpostavka da će se u narednim godinama postupno smanjivati apsolutan broj iseljenih. Razlog tomu leži u činjenici da je već godinama natalitet u regresiji, da stanovništvo sve brže stari te da se potencijalni emigracijski kontingent ubrzano sužava. No negativne demografske, društvene i gospodarske posljedice u slučaju pada broja iseljenih neće biti ništa manje jer su sadašnjom, a i potencijalnom emigracijom, zahvaćeni ionako sve malo-brojniji reproduktivni i radno sposobni kontingenti vukovarske populacije (usp. D. ŽIVIĆ, I. TURK, N. ŠIMUNIĆ, »Suvremena demografska obilježja Grada Vukovara — između rata, okupacije i poslijeratne obnove/povratka«, 95-113).

³³ Prema podacima Upravnoga odjela za kulturu, obrazovanje, sport, branitelje, socijalnu politiku i civilno društvo Grada Vukovara, koji su dostavljeni elektronskim putem na zahtjev od 6. rujna 2019., doista je došlo do povećanja broja upisanih u 1. razred u 6 analiziranih vukovarskih škola. Tako je u matičnim i područnim školama (bez OŠ J. Matoša) u 1. razred ukupno upisano 214 učenika, što je u odnosu na početak prošle šk. god. (190) porast od 12,6%, no i dalje je prisutno smanjenje ukupnoga broja učenika. Izuzmemo li broj učenika u OŠ J. Matoša (60), u ostalih 6 vukovarskih osnovnih škola na početku šk. god. 2019./2020. ukupan broj učenika u svih osam razreda iznosio je 1779, što je u odnosu na prethodnu šk. god. (1794) smanjenje od 0,8%.

nih skupina, potvrđuju progrediranje procesa starenja stanovništva, dovodeći pred velik izazov razmjere buduće bioreprodukcije, a to neće imati pozitivne učinke na budući demografski, društveni i gospodarski razvoj. Spomenimo tek osnovne indikatore suvremenih trendova u oblikovanju biološke strukture stanovništva Grada Vukovara i Općine Bogdanovci.

Uz oprez zbog ranije istaknutih metodoloških razloga smanjene pouzdanosti međupopisne usporedbe službenih rezultata u posljednja dva popisa stanovništva, utvrdili smo da je u Gradu Vukovaru između 2001. i 2011. broj mladog stanovništva (do 19. godine starosti) smanjen sa 6687 na 5110, ili za 23,6%, a broj staroga (60 godina i stariji) povećan sa 7062 na 7740, ili za 15,7%. Time je koeficijent mladosti u Gradu Vukovaru smanjen s 21,1% na 18,5%, dok je koeficijent starosti povećan s 22,3% na 28,0%. Indeks starenja, kao jednostavan ali vrlo indikativan pokazatelj dosegnute razine starenja stanovništva u Gradu Vukovaru povećan je sa 105,5 (2001.) na čak 151,5 (2011.), što je porast od zamjetnih 43,6%. On indicira duboku eroziju i upozorava na skorbu inverziju dobnoga sastava u kojemu se ubrzano sužavaju kohorte mladoga, a sve više šire kohorte staroga stanovništva, što ima brojne, ne samo demografske implikacije.

Slična je situacija i s Općinom Bogdanovci premda je dosegnuta razina demografskoga starenja u toj općini ipak nešto niža, što implicira zaključak da je stanovništvo te općine nešto mlađe, ali ipak nedovoljno za značajnije pozitivne pomake po pitanju vlastite bioreprodukcije. Dakle, u Općini Bogdanovci između 2001. i 2011. broj mladoga stanovništva (do 19. godine starosti) smanjen je sa 618 na 410, ili za 33,7%, a broj staroga stanovništva (60 godina i stariji) smanjen je s 552 na 499, ili za 4,4%. Time je koeficijent mladosti u Općini Bogdanovci smanjen s 26,1% na 20,9%, dok je koeficijent starosti povećan s 23,3% na 25,5%. Indeks starenja u Općini Bogdanovci je sa »podnošljivih« 89,3 (2001.) povećan na visokih 121,7 (2011.), što je porast od zamjetnih 36,3%.

Konačno, demografsko starenje u gravitacijskoj zoni vukovarskih osnovnih škola očekivano je zabrinjavajućih razmjera, pri čemu će to stanje, uz nastavak regresivnih trendova u kretanju nataliteta te i dalje jake emigracije, vjerojatno biti još nepovoljnije. Naime, u samo jednom desetljeću broj mladih u gravitacijskoj zoni smanjio se sa 7305 na 5520 stanovnika, ili za četvrtinu (-24,4%), a broj starih stanovnika povećao se za gotovo desetinu (8,2%).

³⁴ Detaljnije o starenju stanovništva Grada Vukovara vidjeti u: D. ŽIVIĆ, »Starenje stanovništva kao destabilizacijska odrednica razvoja Grada Vukovara«, *Vukovarski zbornik* 9 (2014), 95-111. Demografsko starenje VSŽ detaljno je prikazano u radu: Tomislav PEJAKOVIĆ, »Biološki sastav i starenje stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1961.—2011.«, *Hrvatski geografski glasnik* 78 (2016) 1, 125-158.

Koeficijent mladosti smanjen je s 21,5% na samo 18,6%, a koeficijent starosti povećan je s ionako visokih 22,4% na čak 27,8%. Porast indeksa starenja (sa 104,2 na 149,3) upozorava na to da je teško očekivati usporavanje demografskih trendova vlastitim demoreproduktivnim potencijalima, te da se pozitivni pomaci mogu ostvariti samo uz sinergijski učinak mjera pronatalitetne, migracijske i redistributivne politike, ne samo na nacionalnoj, nego i na lokalnoj razini, tim više što uz ukupno starenje treba istaknuti i problem parcijalnoga starenja, tj. pogoršanja odnosa između pojedinih dobnih kohorti unutar funkcionalnih dobnih skupina, naročito fertilne skupine za žene (od 15. do 49. godine života).

Kada je riječ o demografskom potencijalu gravitacijske zone vukovarskih osnovnih škola, kao neposrednoj posljedici sve nižeg nataliteta i opadajuće bioreprodukcije stanovništva, poseban razlog za zabrinutost izazivaju i sljedeći podatci i pokazatelji: samo u deset godina posljednjega međupopisja broj djece do 6. godine starosti smanjen je s 2282 na 1904, ili za 16,6%, a broj djece do 14. godine starosti smanjen je s 5010 na 4163, ili za 16,9%. U perspektivi navedeni podatci nisu važni samo u kontekstu učeničkoga potencijala nego i s obzirom na predvidivo smanjenje priljeva mladih kohorti u reproduktivnu dob, a to onda implicira novu redukciju nataliteta. Naravno, pod uvjetom da se opći uvjeti bioreprodukcije i ukupnoga kretanja stanovništva nastave kao i dosad, što znači bez znatnijih pomaka glede državne i lokalne intervencije u korist demografske revitalizacije.

Zaključak

Na temelju provedene analize opravdano je zaključiti sljedeće:

1. Gravitacijska zona vukovarskih osnovnih škola u predmetnom razdoblju gubila je stanovništvo prirodnim i mehaničkim putem, što znači većim umiranjem od rađanja, kao i brojnijim iseljavanjem (unutarhrvatskim i vanjskim) od doseljavanja. Trend smanjenja broja stanovnika ili ukupna depopulacija, opći je demografski proces, kao rezultat prirodnoga smanjenja i negativnoga salda migracije, pri čemu je za posljednje međupopisno razdoblje (2001.—2011.), prema kriteriju prisutnosti (stanovništva »u zemlji«), utvrđeno veće značenje opadajuće bioreprodukcije ili »prirodne depopulacije«, dok je negativna demografska bilanca nakon posljednjega popisa stanovništva (2011.—2017.) dominantno bila pod utjecajem »migracijske depopulacije«.

2. Najnepovoljniji tip općega kretanja stanovništva (*trend izumiranja*) sugerira zaključak da cijela gravitacijska zona vukovarskih osnovnih škola, a to znači i Grad Vukovar i Općina Bogdanovci, zbog sve brojnijeg ise-

ljavanja gube ionako reducirani natalitet, a znatno se smanjuje i obujam njihova domicilnoga stanovništva. Razlozi tomu imaju i dublje i složenije korijene, koji se uglavnom odnose na krajnje negativne demografske, društvene i gospodarske posljedice rata, slabiji povratak prognanika, izostanak jasne strategije gospodarske revitalizacije (reindustrijalizacije) te reemigraciju bivše povratničke populacije.

3. Dugoročni i odgođeni utjecaj iseljavanja osjetit će se u narednom razdoblju, ponajprije kroz daljnje sužavanje fertilnih kontingenata stanovništva, a to će, uz druge odrednice, dodatno demografski oslabiti bioreproduktivni potencijal gravitacijske zone.

4. Kretanje broja učenika u vukovarskim osnovnim školama u proteklih je dvadesetak godina indikator ali i funkcija dubine i dalekosežnih učinaka suvremenih demografskih promjena. Razvidno je iz provedene analize da je demografski okvir, napose u kontekstu opadajuće opće reprodukcije i bioreprodukcije stanovništva te jačanja emigracije učeničkoga potencijala sve nepovoljniji i sa zabrinjavajućim prognozama, što otvara i druga, nedemografska pitanja, prije svega ona koja se odnose na predviđivu pojavu tehnološkog »viška« učiteljskoga i stručnog osoblja u školama, promjene smjernica za definiranje mreže osnovnih škola i standarda broja učenika u razrednim odjeljenjima.³⁵ Ta činjenica ne samo da umanjuje nego, naprotiv, povećava izgleda za daljnjim odlaskom stanovništva i novim demografskim poteškoćama i debalansima u dinamici i struktura populacije gravitacijske zone, uz prilično realnu opasnost daljnje stagnacije, pa i »gašenja« područnih škola, što iz motrišta društvenog i gospodarskog razvoja tih naselja nije prihvatljivo rješenje depopulacijskih trendova.

Ublažavanje postojećih demografskih trendova i procesa, te povećavanje izgleda i pozitivnih trendova u budućnosti, moguće je jedino uza zajedničko djelovanje svih društvenih i gospodarskih dionika u najširem smislu riječi, kako na nacionalnoj, tako i na lokalnoj razini koji, prije svega, trebaju razumjeti važnost demografske problematike kao središnjega nacionalnoga strateškoga pitanja Hrvatske, ali i poduzeti korake u pravcu stabilizacije demografskih prilika i njihovog postupnoga preokretanja u pozitivnom pravcu. Konkretno, to znači da mjere demografske revitalizacije treba osmisлити i realizirati na načelima dugoročnosti i cjelovitosti, da trebaju imati proaktivan

³⁵ Usp. Vladimir STRUGAR, »Kretanje broja učenika osnovne škole na školskim područjima Bjelovarsko-bilogorske županije 1969./70.-2018./19.: neizvjesna demografska budućnost školstva«, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU u Bjelovaru* 12 (2018) 1, 39-59.

pristup u svim tipovima populacijskih politika — pronatalitetnoj, imigracijskoj i redistributivnoj — te da njihova provedba i uspjeh ovise o jasnoj viziji i strategiji društvenoga i gospodarskoga razvoja/napretka Hrvatske, kao i svih njezinih regija i područja, što dosad uglavnom nije bio slučaj.

Dražen Živić

The Demographic and Migration Framework of Primary Education in Vukovar: Trends, Situation and Perspectives

This study on the natural and mechanical population movements and demographic-migration determinants of elementary education in Vukovar identifies contemporary trends, current situation and perspectives in bioreproduction and migration, using descriptive and comparative analysis, in relation to the numerical situation of the children in the Vukovar elementary schools. This analysis, based on official census data, together with vital and migration statistics, has demonstrated that the trends in the bioreproduction and migration in the gravitational zone of the Vukovar primary schools, City of Vukovar and Municipality of Bogdanovci, during the past twenty years, 1997—2018, are highly unfavorable, and that the processes of overall depopulation, natural decline and mechanical loss, owing to the negative migration balance, have created an increasingly poor demographic framework for the student potential of Vukovar primary schools, with an even more unfavorable outlook in the future. The needed stabilization and improvement of the demographic situation are only possible with the long-term and comprehensive implementation of pronatal, immigration and redistribution incentives in population, family and economic policies, which would entail the comprehensive demographic revitalization of Croatia and each of its parts.

Keywords: City of Vukovar, Municipality of Bogdanovci, natural population movements, migration, depopulation, primary school.

Periodične publikacije tvornice Bata-Borovo (1932.—2017.)

Lidija BENCETIĆ

Hrvatski institut za povijest

Izvorni znanstveni rad

(primljeno: 4. listopada 2019.)

UDK 050(497.544Vukovar)"1932/2017"

685.34(497.544Vukovar)(091)

Tvornica Bata-Borovo¹ imala je bogatu izdavačku djelatnost tijekom gotovo cjelokupnog postojanja. Prva periodična publikacija izlazi 1932., samo godinu dana nakon pokretanja proizvodnje u Borovu i, uz manje prekide, nastavit će se sve do početka 21. stoljeća. Tijekom svoga postojanja za tvornicu Bata-Borovo vezani su listovi Vjesnik saradnika firme Bata, Prodavač, Borovo, Saradnik, Izbor, The Bata Salesman i Prodajalka. Borovska periodika izuzetno je važan dio povijesti tvornice Bata-Borovo, a ujedno i značajan izvor za istraživanje njezine prošlosti. Stoga se borovska periodika ovim radom nastoji sistematizirati i približiti što većem broju istraživača.

Ključne riječi: Bata, tvornica Borovo, novinstvo, periodika

Uvod

Povijest tvornice Bata-Borovo nije samo povijest jednoga poduzeća, već i povijest jednog naselja (Borovo), te jednoga grada (Vukovar), ali i šireg područja koje gravitira Vukovaru, koji postaje njegovo središte upravo zahvaljujući tvornici Bata-Borovo. Istraživanje nastanka i razvoja tvornice Bata-Borovo odličan je primjer načina na koji je jedna tvornica utjecala, odnosno aktivno sudjelovala i usmjeravala izgradnju cjelokupnog života svojih radnika i njihovih obitelji. Angažiranost tvornice Bata-Borovo u životu njezinih radnika je sveobuhvatna. Tvornica im osigurava posao i time omogućuje osnovnu egzistenciju; osigurava i smještaj, gradeći kuće i stanove za radnike i rukovodioce; gradi vrtiće i škole i tako omogućuje skrb te odgoj i obrazovanje za najmlađe; brine o zdravlju osnovavši Dom zdravlja Borovo i Društvo crvenog križa; brine o društvenom životu organizirajući brojne društvene i kul-

¹ Tvornica Bata-Borovo tijekom svojega je postojanja u više navrata mijenjala naziv: od 15. prosinca 1920. — Bata cipele i koža, d. d.; od 21. rujna 1933. — Bata, Jugoslovenska tvornica gume i obuće Borovo d. d.; od 21. lipnja 1941. — Bata, Hrvatske tvornice gume i obuće d. d.; od travnja 1945. — Bata, Jugoslovenske tvornice gume i obuće d. d.; od 31. prosinca 1946. — Kombinat — Borovo (Jugoslovenski kombinat gume i obuće). Izvor: <http://world.tomasbata.org/europe/yugoslavia/>. Pristup ostvaren 7. 11. 2019.

turne manifestacije u Društvenom domu Borovo; brine o fizičkom zdravlju radnika i sportskom životu zajednice kroza šahovski klub, nogometni klub i mnoge druge sportske klubove, a ni godišnji odmor radnika nije prepušten slučaju, pa je od 1950. otvoreno radničko odmaralište u Milni na otoku Braču. Osim navedenog, tvornica Bata-Borovo brine i o informiranosti, kako svojih radnika, tako i šire čitalačke publike, s obzirom na to da se list *Borovo* distribuira po cijeloj državi. Sve navedene institucije, kao i novine, preslika su jugoslavenskim prilikama prilagođenog modela tvornice matice u Zlínu u Češkoj. Slijedom navedenoga, već godine 1932. Bata-Borovo izdaje prvi list *Prodavač*, a potom i list *Borovo*, prvi tvornički list u Kraljevini Jugoslaviji. Osim spomenutih, Bata-Borovo će izdavati i druge listove — *Vjesnik saradnika firme Bata*, *Izbor*, *The Bata Salesman* i *Prodajalka*, a *Saradnik* će postati ilegalni list u izdanju sindikata.

Iako su u najvećem razdoblju postojanja tvornice Bata-Borovo gotovo cijelo vrijeme izlazili listovi *Prodavač* i *Borovo*, ipak je najznačajniji *Borovo*. Razlog tome nalazimo u činjenici da je ovaj list namijenjen svekolikoj publici, dok je *Prodavač* specijalizirani list. *Prodavač* je polumjesečnik, a *Borovo* tjednik. Osim toga, *Borovo* se i tiska na skoro dvostruko većem broju stranica.

Metodologija

Uvidom u dosadašnje istraživanje i prezentiranje materijala o tvornici Bata-Borovo iz Vukovara, vidljivo je kako je ova tema do prije nekoliko godina bila slabo istražena. Batina tvornica u Češkoj i tvornice u svijetu bolje su istražene. O hrvatskoj tvornici Bata-Borovo ranije su pisali Kemal Hrelja i Marin Kaminski u knjizi *Borovo: jugoslavenski kombinat gume i obučite Mira Kolar Dimitrijević i Ivana Žebec Šilj*. Godine 2018. Petar Elez i Dražen Živić objavljuju studiju *Borovo naselje 1945.—1950. Studija društvenih, demografskih, političkih i gospodarskih prilika*, a 2019. izlazi zbornik radova *Bata-Borovo (1931.—2016.). Povijesno naslijeđe i perspektive*, koji su uredili Dražen Živić, Ivana Žebec Šilj i Sandra Cvikić. Zbornik sadrži 17 studioznih priloga u kojima se detaljno analiziraju neki od segmenata borovske povijesti — socijalna politika, tvorničke nekretnine, Borovo kao mjesto življenja, Borovo u tranzicijsko vrijeme i brojne druge teme. Od ranije objavljenih radova korištene su prigodničarske publikacije *Borovo: 770 godina: 1231.—2001. godina: prilozi za istoriju Borova, privreda, kultura, sport, manifestacije u godini jubileja*, zatim *Slikom i riječju kroz povijest Župe sv. Josipa Radnika*, Vukovar — *Borovo naselje: 1938.—2008.*, autora Ante Perkovića, kao i rad Zlatka Karača *Bata-ville Borovo: urbani razvoj i spomenički značaj industrijskog grada europske vrijednosti*, te rad Ante Duića *Borovo: od trnja do zvijezda i...*

Novine	Izlaženje	Periodika	Urednici
<i>Vjesnik saradnika firme Bata</i>	1932.	Tjednik	Berislav Jeričević
<i>Borovo</i>	1932.—2007.	Tjednik	Berislav Jeričević, Vladislav Malinović, Jova Kuzmanović, Svetislav Jovanović, Maks Kranjčević, Marko Maloševac, Eduard Cerjan, Mitar Andrić, Velimir Popović, Ratko Komljenović, Božidar Markotić, Josip Galić
<i>Prodavač</i>	1932.—2017.	Polumjesečnik	Berislav Jeričević, Vladislav Malinović, Mitar Andrić, Miloš Božić, Edgard Iglič, Marko Maloševac, Petar Brozović, Đurđa Vujić
<i>Saradnik: organ organizovanih Batinih radnika-ca</i>	1934.—1935.	Polumjesečnik	Nikola Vlaški (Josip Cazi)
<i>Izbor najboljih savremenih članaka</i>	1936.—1941.	Mjesečnik	Vladislav Malinović, Andrea Selak, Jova Kuzmanović i Desimir Lazarević
<i>The Bata Salesman</i>	1938.—1939.	Neredovito	Jova Kuzmanović
<i>Prodajalka</i>	1992.—2009.	Mjesečnik	Mira Gorenšek

Tablica 1. Pregled periodike tvornice Bata-Borovo

Dostupna literatura koristi borovsku periodiku kao izvor za istraživanje, dopunjujući njome arhivska istraživanja i istraživanja bazirana na literaturi, ali se ne služi njome kao predmetom istraživanja. Stoga se u istraživanju borovske periodike valjalo osloniti na same periodične publikacije i spomenutu literaturu, kako bi se dobila sveobuhvatnija slika o publicističkoj aktivnosti tvornice Bata-Borovo, a time i slike o naselju Borovo i tvornici Bata-Borovo. Istraživanje je obuhvatilo cjelokupno razdoblje povijesti borovske periodike od 1932. do 2017. godine, a sukladno tome pregledana je cjelokupna periodika listova *Vjesnik saradnika firme Bata*, *Borovo*, *Prodavač*, *Saradnik*, *Izbor*, *The Bata Salesman* i *Prodajalka*.

Tvornica Bata-Borovo

Češki poduzetnik Tomáš Bata i njegov polubrat Jan Antonín Bata 1931. godine pokreće tvornicu Bata-Borovo, u naselju Borovo nedaleko od Vukovara. Nova tvornica nastala je u uvjetima Velike gospodarske krize (1929.—1933.), po sličnome modelu Fordove tvornice automobila u Sjedinjenim Američkim Državama i pomalo utopijskome modelu tvornice matice u Zlínu

u Češkoj.² Prema mišljenju Mire Kolar-Dimitrijević, Bata-Borovo je »izvanredno funkcionalan kompleks industrijskog kombinata koji je u svemu nadmašivao druge tvornice te vrste«.³ U devet desetljeća postojanja tvornica Bata-Borovo utjecala je na gotovo sve segmente života, rasta i razvoja grada Vukovara i njegove šire regije. Taj rast i razvoj prvenstveno se ogledaju u modernizaciji i urbanizaciji, a nadasve u gospodarskom rastu i demografskoj eksploziji.⁴ Involviranost tvornice i njezina vodstva u život Vukovara vidljiva je i horizontalno i vertikalno. Horizontalno tako što organizira svaki segment života svojih radnika — posao, smještaj, slobodno vrijeme, godišnji odmor, a vertikalno na način da njezino vodstvo ulazi u politiku na lokalnoj razini, već s prvim upraviteljem Tomom Maksimovićem koji je dvaput biran za načelnika Općine Borovo.⁵ I ovdje je primijenjen isti obrazac kao u Zlinu gdje je gradonačelničku funkciju od 1923. do 1932. obavljao Tomáš Bata. I u narednim će se razdobljima, u vrijeme Drugoga svjetskog rata i nakon njega, nastaviti isprepletenost lokalne vlasti i vodstva tvornice Bata-Borovo. Za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske tvornici Bata-Borovo bit će nametnuta suradnja i prožimanje s ustaškim režimom, zbog čega će biti podržavljena, a u socijalističkoj Jugoslaviji suradnja s komunističkim rukovodstvom. Tvornica je jedno vrijeme bila u državnom, a od 1952. je u društvenom vlasništvu.⁶

Kao obljetnica osnutka tvornice Bata-Borovo uzima se datum 7. lipnja 1931., kada je proizvedena prva sandala. Već naredne godine Bata-Borovo započinje s publicističkim radom. Izdavanje periodičnih publikacija bilo je u višestrukom interesu vodstva tvornice jer se putem njih Bata obračunavao sa svojim protivnicima, odnosno sa svima onima koji su se protivili otvaranju i radu tvornice u Jugoslaviji, a takvih je bilo puno. Naime, prodorom Bate na jugoslavensko tržište zatvoreni su brojni postolarski i opančarski obrti, a sindikalisti su se okomili na Bata jer je u njegovim tvornicama bilo zabranjeno

² Više vidi u: Albert BING, »Socijalna politika Bate-Borova kao činitelj društvene kohezije«, *Bata-Borovo (1931.—2016.). Povijesno naslijeđe i perspektive*, Dražen Živić, Ivana Žebec Šilj, Sandra Cvikić ur., Zagreb — Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2019., 187-204.

³ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Društveni i politički utjecaj na osnivanje i rad tvornice Bata u Borovu od 1931. do 1945. godine«, *Bata-Borovo (1931.—2016.). Povijesno naslijeđe i perspektive*, 21.

⁴ Vidi: Petar ELEZ, Dražen ŽIVIĆ, »Kombinat Borovo i Borovo naselje u prvim godinama nakon Drugoga svjetskog rata u svjetlu arhivskih izvora Državnog arhiva u Vukovaru«, *Bata-Borovo (1931.—2016.). Povijesno naslijeđe i perspektive*, 127-154.

⁵ Vidi: Olivera CREVAR, »Toma Maksimović (Brčko, 29. 3. 1895. — Beograd, 16. 2. 1958.)«, *Bata-Borovo (1931.—2016.). Povijesno naslijeđe i perspektive*, 351-364.

⁶ Detaljnije vidi u: *Novo Borovo* (4. srpanj 1941.; 25. srpanj 1941.; 8. kolovoz 1941.; 16. travanj 1943.; 22. rujanj 1944.), *Trudbenik. List Sindikalnog odbora i radničkog savjeta Kombinata Borovo* (10. siječanj 1953.; 28. studeni 1953.) i *Borovo. Tjedni list jugoslavenskog kombinata gume i obuće* (25. svibanj 1963.; 3. rujanj 1971.; 10. prosinac 1971.).

sindikavno udruživanje. Putem publikacija Bata je plasirao i svoje ideje o tržištu, radu i njegovom viđenju radnika, suradnika, odnosno namještenika.⁷ Borovski listovi i kasnije su služili za plasiranje raznih ideja i ideologija te formiranje javnog mnijenja, kako u fašističkoj NDH, tako i u socijalističkoj Jugoslaviji.

Tvornički list *Borovo*

Tjednik *Borovo* izlazio je gotovo sedam desetljeća, uz manji prekid od travnja do srpnja 1941., i od 1944. do 1947. godine, te nekontinuirano izlaženje od početka Domovinskog rata u samostalnoj Hrvatskoj. Posljednji broj na latinici, tiskan u Vukovaru, izašao je 21. lipnja 1991. godine; nakon njega izaći će još pet brojeva, 1993., 1994. i 1996. godine u Zagrebu, te 2001. i 2007. u Vukovaru. Čirilično izdanje *Borova* nastavit će se u Vukovaru sve do 1997. godine. Najveći dio vremena list izlazi kao tjednik, a nekoliko puta mijenja ime — *Borovo* (1932.—1941.), *Novo Borovo* (1941.—1944.), *Trudbenik kombinata Borovo* (1947.—1949.), *Trudbenik* (1949.—1953.) i konačno *Borovo* od 1953., nakon pauze od mjesec dana zbog fuzioniranja *Trudbenika* i *Vukovarskih novina* (1953.—2007.).

U listu se ogleda cjelokupni život radnika i stanovnika Borova, u periodu od 1932. do 1991. godine (nakon toga izlazi samo pet prigodničkih brojeva), presijecan ekonomskim i društvenim krizama, ratovima i totalitarnim sustavima. Iz navedenog proizlazi kako je list *Borovo* izuzetno važan izvor za proučavanje povijesti naselja i tvornice Borovo, te kao takav vrijedan analize i prezentiranja. Ubrzani razvitak naselja Borovo slijedi nakon dolaska tvornice Borovo u mjesto, a tjednik *Borovo* to opširno prati. Napredak je vidljiv u svakom pogledu — u porastu broja stanovnika,⁸ u elektrifikaciji mjesta (1936.), u modernizaciji naselja te u školskoj zgradi⁹ i aerodromu. Zlatko Karač navodi kako je Bata-Borovo bilo »najveće industrijsko poduzeće u ondašnjoj Kraljevini Jugoslaviji, s najvećom trgovačkom mrežom i dojmljivim opsegom proizvodnje koja je 1940. dosegla 8 milijuna pari obuće« (Karač, 2008: 11).

⁷ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Društveni i politički utjecaj na osnivanje i rad tvornice Bata u Borovu od 1931. do 1945. godine«, 29.

⁸ 1932. — 2213 stanovnika, 1933. — 2425 stanovnika, 1934. — 2600 stanovnika, 1935. — 3450 stanovnika, 1936. — 4530 stanovnika. Izvor: *Borovo: 770 godina: 1231.—2001. godina: prilozi za istoriju Borova, privreda, kultura, sport, manifestacije u godini jubileja*, Đorđe Ustić, ur., Borovo, Opština Borovo, 2001., 12.

⁹ Vidi: Zlatko KARAČ, *Bata-ville Borovo: urbani razvoj i spomenički značaj industrijskog grada europske vrijednosti*, Vukovar, Gradska knjižnica, 2008.

List Borovo u Kraljevini Jugoslaviji

Prvi broj lista *Borovo* izlazi 15. studenoga 1932., pod uredništvom Berislava Jeričevića. Ostali urednici su Vladislav Malinović, Jova Kuzmanović i Svetislav Jovanović. List je u to vrijeme izlazio subotom, na šest stranica. U svojim počecima, prije Drugoga svjetskog rata, *Borovo* je prvenstveno izvještavao o događanjima u naselju Borovo i u tvornici Borovo. Od godine 1931. i pokretanja proizvodnje u tvornici, kao i lista *Borovo* godinu dana kasnije, pa do prvih mjeseci 1941., naselje Borovo i tvornica Borovo razvijaju se velikom brzinom. Dinamika toga razvoja može se pratiti u listu *Borovo* koji izvještava o svim zbivanjima u tvornici i naselju. Sporadično se spominje vlast u Beogradu i njezini nositelji, prvenstveno povodom neke obljetnice ili, primjerice, kraljeva rođendana. U manjoj mjeri list izvještava o važnijim unutar-njopolitičkim i vanjskopolitičkim događajima (ubojstvo kralja Aleksandra, dolasci stranih delegacija u Jugoslaviju, političke prilike u Europi, napad nacističke Njemačke na Poljsku i dr.).

Puno se piše o životu u Borovu, o napretku i inovacijama koje je tvornica Bata-Borovo donijela u naselje, te o načinu na koji je to utjecalo na sve segmente života. Velike zasluge za razvoj tvornice i naselja pripisuju se direktoru tvornice Tomi Maksimoviću, koji je od 1933. i predsjednik općine Borovo. Redovno se prati rad društvenih, kulturnih i sportskih organizacija koje djeluju u naselju Borovo, a na početku nove godine donose se sumirane informacije o djelovanju u protekloj godini. Iz pisanja tjednika *Borovo* vidljivo je kako je društveni život naselja Borovo bio vrlo bogat. U njemu djeluju Crveni Krst, Sokolsko društvo, Sportski klub Bata, Jadranska straža, Jugoslavensko-čehoslovačka liga, Jugoslavensko-bugarska liga, Društvo prijatelja Velike Britanije i Amerike, Aeroklub »Naša krila«, pjevačko društvo »Radiša«.

Jedan od ciljeva tvornice Bata i njezine podružnice u Jugoslaviji — tvornice Bata-Borovo — jest »izgradnja novoga čovjeka«. Rad na promicanju potreba za »izgradnjom novoga čovjeka« vidljiv je u pisanju lista *Borovo*, gdje i pojedini članci nose naslov »Izgrađujemo novog čovjeka«. Borovo toga »novog čovjeka« vidi kao osobu koja je predana zajednici, koja nakon rada u tvornici ne gubi vrijeme na dokoličarenje već ga posvećuje stjecanju novih znanja — djevojke uče šivanje, a mladići i djevojke uče o računovodstvu i potrebi štednje, uz dodatno školavanje (stručna produžena škola). Ovakvo promicanje stvaranja novoga čovjeka i sveobuhvatnost involviranja tvornice Bata-Borovo u život njezinih radnika, Mira Kolar-Dimitrijević vidi kao »primjer kako se pojedinac može sistemom mrkve i batine učiniti robom i u novom vijeku«. ¹⁰ Tvornica Bata-Borovo kontrolirala je radno vrijeme svojih rad-

nika, ali i njihov privatni život, vodeći pritom »suradnikov dosje« u koji se bilježilo sve o njemu — od financijskoga do bračnog stanja.¹¹ Međutim, Kolar-Dimitrijević smatra kako ne treba brzati sa zaključcima o Bati-Borovu. Premda je, s jedne strane, sloboda Batinih radnika ograničena, s druge strane treba biti svjestan da su oni dolazili iz najnerazvijenijih dijelova zemlje, mahom s područja Bosne, a Bata-Borovo omogućila im je da u kratkome roku poboljšaju životni standard, opismene se i osiguraju »egzistenciju i budućnost svoje djece«.¹²

Valja naglasiti da je režimska ideologija malo zastupljena u tjedniku *Borovo*, zadovoljavajući se s ranije opisanim slučajevima spominjanja dinastije, no postoji jedna druga vrsta ideologije koja je vrlo prisutna u Borovu. Riječ je o spomenutoj ideologiji stvaranja / izgradnje »novoga čovjeka«. *Borovo* kontinuirano, iz broja u broj, naglašava potrebu stvaranja novoga čovjeka, te izvještava o radnjama koje su u tome smislu poduzete.

List Borovo u Drugome svjetskom ratu

Dolaskom rata na područje Jugoslavije (Hrvatske) tjednik *Borovo* prestaje izlaziti na nekoliko mjeseci. Posljednji broj tiskan je 27. ožujka, dok je prvi broj u novoj državi — Nezavisnoj Državi Hrvatskoj — objavljen 4. srpnja 1941. godine, pod izmijenjenim nazivom — *Novo Borovo*. List potpisuju uredništvo i uprava Borova. Do posljednjeg broja *Novog Borova*, 1944. godine, u njemu će se izmijeniti tri urednika — Maks Kranjčević, Marko Maloševac i Eduard Cerjan. U sklopu *Novog Borova* izlazi i dodatak na njemačkom jeziku *Kamerad*. Osim novog naslova tjednika, u listu je vidljiva i nova ikonografija, koja u potpunosti prožima naredne brojeve *Novog Borova*. Nova je ikonografija dijelom vezana uz ustaški režim, a dijelom uz nacistički, odnosno režim nacističkih saveznika. Iz fotografija objavljenih u prvome ratnome broju, vidljivo je kako nova ikonografija nije zahvatila samo list već i cjelokupno naselje Borovo. Na njima je prikazana proslava koja se održavala u Borovu naselju, s muškim i ženskim odjelom vatrogasaca koji na svojim uniformama imaju nacističke oznake. Jednako tako, i publika maše zastavicama s istim oznakama, a ista su obilježja vidljiva i na javnim ustanovama i pojedininim kućama.

¹⁰ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Društveni i politički utjecaj na osnivanje i rad tvornice Bata u Borovu od 1931. do 1945. godine«, 21.

¹¹ I. ŽEBEC-ŠILJ, »Bat'a — sretan (g)rad u Borovu«, *Bata-Borovo (1931.—2016.). Povijesno naslijeđe i perspektive*, 90.

¹² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Društveni i politički utjecaj na osnivanje i rad tvornice Bata u Borovu od 1931. do 1945. godine«, 34.

Od prvoga broja list *Novo Borovo* najviše prostora posvećuje političkim i ratnim pitanjima, što ne čudi s obzirom na činjenicu da je riječ o ratnom vremenu. Međutim, oko 80 posto svakoga broja posvećeno je veličanju lika i djela Ante Pavelića, ustašama, ustaškoj mladeži, ratu na Istočnoj fronti, a prati se i napredovanje savezničke nacističke Njemačke — kako tekstualno, tako i fotografijama s Istočnog bojišta.

List Borovo u socijalističkoj Jugoslaviji

Posljednji ratni broj *Novog Borova* izašao je 22. rujna 1944. godine, dok je prvi idući objavljen tek 3. studenog 1947., ali s novim imenom: *Trudbenik Kombinata Borovo. Organ Sindikalne podružnice i Direkcije Kombinata — Borovo*. Nanovo pokrenuti list potpisuje urednik Mitar Andrić. Prva tri broja izlaze svakih 14 dana, a kasnije list izlazi svakog petka. Godine 1949. mijenja naziv u *Trudbenik: organ Sindikalnog odbora i Radničkog savjeta Kombinata Borovo*, a nastavlja ga uređivati Mitar Andrić. Uredništvo lista 1951. godine preuzima Ratko Komljenović, a 1953. Velimir Popović. Od 10. listopada 1953. vraća se prvotni naziv *Borovo: list radnog kolektiva kombinata Borovo*, a nastavlja ga uređivati Velimir Popović. S brojem koji izlazi 27. kolovoza 1955., uredništvo preuzima Vlado Kostelnik, da bi potom ponovno uređivanje preuzeo Ratko Komljenović. Glavni i odgovorni urednik *Borova*, od broja koji izlazi 11. svibnja 1963., postaje Božidar Markotić, a u razdoblju između 15. lipnja i 29. studenog Markotić i Komljenović uređuju ga zajedno — Markotić u svojstvu glavnog urednika, a Komljenović u svojstvu odgovornog urednika. Od broja što izlazi 6. prosinca 1963., Markotić preuzima uredništvo i uređuje *Borovo* do 1996. godine.

Od početka novog izlaženja (1947.) list *Trudbenik* poprima obilježja ostalih socijalističkih listova; spominju se trudbenici, radni kolektivi i obaranje normi — rušenje rekorda u proizvodnji, ispunjenje godišnjeg i petogodišnjeg plana, rad ideološko-odgojnih tečajeva. Obilježavaju se i važni datumi: Oktobarska revolucija, smrt Lenjina, Titov rođendan, AVNOJ — te stalno ističu »takmičenja«. Cijena lista u 1950-ima je 5 dinara, a broj stranica kreće se od 6 do 16. Tih godina list se prvenstveno bavi pitanjima iz borovskog života i rada tvornice. Najveći dio odnosi se na kvalitetu proizvoda, poboljšanja u proizvodnji i kvaliteti robe, radnička prava, stambene fondove, te svakodnevicu koja uključuje kulturni i sportski život naselja Borovo. Odnos prema vlasti i doza politike prisutni su u jednom ili dva članka koji se objavljuju na prvoj i / ili drugoj stranici, ali ne u svakome broju. U tim se člancima prenose stavovi i djelovanje Saveza komunista, a na isti način obilježavaju se i pojedine obljetnice iz povijesti Partije ili iz Drugoga svjetskog rata, proslava 1. maja, ili pak obljetnica oslobođenja Borova (13. travnja 1945.).

Godine 1963. cijena tjednika iznosi 10 dinara; i dalje izlazi subotom, a ima do 12 stranica. Kao primjer angažiranosti lista *Borovo* u 1960-ima može se izdvojiti okupacija Čehoslovačke od strane članica Varšavskoga pakta. Tom je prilikom list objavio govor Josipa Broza Tita o narušavanju suvereniteta prijateljske Čehoslovačke, a izviješteno je i o prosvjedu »radnih ljudi Borova« protiv okupacije. Godine 1967. list *Borovo* proslavio je 2000. broj. Taj obljetnički broj izašao je 25. travnja 1967., a popraćen je svečanom akademijom na kojoj je govorio dugogodišnji urednik lista, Božidar Markotić. Brojne novine, ali i političari poslali su dopise s čestitkama listu *Borovo*.

Godine 1970. cijena lista je 25 para, a izlazi petkom, uglavnom na 8 stranica (osim prigodničarskoga broja koji ima između 12 i 18 stranica. U 1980-ima tjednik *Borovo* ulazi u dinamičnije razdoblje svoje povijesti, te povijesti tvrtke Bata-Borovo. To je vrijeme velikih zaduženja, financijskih manjkova i radničkih štrajkova, koje list sveobuhvatno prati.

List Borovo u Domovinskom ratu i poraću

List *Borovo* dočekaao je raspad Jugoslavije i početak Domovinskog rata s dugogodišnjim glavnim urednikom Božidarom Markotićem. Nakon pada Vukovara prestaje s redovitim tjednim izlaženjem, a u razdoblju progonstva u Zagrebu će izaći tri prigodna broja *Borova* — 1993., 1994. i 1996. godine. U isto vrijeme list *Borovo* u Vukovaru izlazi na cirilici. Povratkom u Vukovar, nastavlja s neredovitim izlaženjem, više prigodničarskim — primjerice povodom 70. godišnjice tvornice *Borovo* 2001. godine. Gospodin Ivan Hubalek, nekadašnji član Uprave Borova, ustupio nam je informaciju kako su određeni listovi, koji se vode pod izdanjima *Borova*, izlazili pod nazivom *Boreli-Borovo* u Banja Luci i Somboru (Vojvodina). Budući da ih nije bilo moguće vidjeti, o njima ne može detaljnije govoriti.

Ostala periodika tvornice Borovo

Osim lista *Borova*, poduzeće izdaje i listove *Prodavač* (ranije *Vjesnik saradnika firme Bata*), *Izbor najboljih savremenih članaka*, specijalizirani list *ILL* za inženjere instituta, u kojemu se objavljuju prijevodi najvažnijih stručnih članaka na hrvatski jezik. U Sloveniji izlazi list *Prodajalka*. Tvornica danas izdaje list *Prodavač*, kao i popularni oblik informiranja u suvremeno doba, tzv. newsletter. Specijalizirani list *ILL* nije analiziran jer ga nije bilo moguće dobiti na uvid.

Vjesnik saradnika firme Bata

Vjesnik saradnika firme Bata (prva dva broja zovu se *Vjesnik*, a potom *Vijesnik*) pokrenut je 23. kolovoza 1932. godine, a prvenstveno je namijenjen

poslovođama prodavaonica. Riječ je o prvome listu suradnika Bate-Borova koji uređuje Berislav Jeričević, a izašlo je svega osam (8) brojeva. List je bio zamišljen kao informativno glasilo za suradnike Bate-Borova koji su u njemu mogli pronaći aktualne informacije o prodaji te uspješnosti pojedinih prodavaonica (imenovani su najbolji i najgori poslovođe prodavaonica). Važno je napomenuti da tvornica Bata-Borovo u to vrijeme (studen 1932.) ima 150 prodavaonica u Kraljevini Jugoslaviji. List će nastaviti izlaziti pod imenom *Prodavalac*. U posljednjem broju, od 17. studenoga, izrijekom se navodi kako dolazi do reorganizacije radi pokretanja novoga lista *Borovo*.

Urednik je Berislav Jeričević, vlasnik i izdavač Bata d.d. Vukovar, a list tiska Štamparija »Novo Doba« Vukovar (osim broja 3 od 9. rujna, koji je tiskan u Štamparskom zavodu Krbavac i Pavlović u Osijeku). List izlazi na četiri stranice, dok će posljednji broj biti objavljen na dvije stranice (kao i naredni brojevi njegova nastavljača *Prodavaoca*). Za list uglavnom pišu Tomo Maksimović, J. A. Bata, Tomáš Bata, a nepotpisane članke vjerojatno je napisao urednik Jeričević.

List *Vjesnik* donosi savjete o uspješnijoj prodaji, od kojih se kao primjer može izdvojiti kratki tekst: »Mušterije trebaju za svaki par cipela najmanje 4 para čarapa. Uverite o tome svoje mušterije.«¹³ Nadalje, savjetuje se prodavačima da svakog jutra dopune izloge, operu stakla i obrišu prašinu, kao i to da pred svojom radnjom organiziraju čišćenje cipela.¹⁴ *Vjesnik* provodi i motivacijsku kampanju kojom dominiraju veliki crveni slogani, otisnuti preko cijele ili pola stranice, koji glase: »Šta ste poduzeli da postignete 100%« i »Zašto i Vi niste među 100%-nima«, kao i slogani: »Lakše je reći 'To je nemoguće' nego 'Moram uspeti' — Putevi koji vode uspehu — svi su trnoviti.«¹⁵

Prodavač

Kao što je ranije istaknuto, *Vjesnik saradnika firme Bata* nastavlja izlaziti kao *Prodavaoc: instruktor prodavača firme Bata*, a od 1. siječnja 1939. pod nazivom *Prodavač. Instruktor prodavača preduzeća Bata*. Zanimljivo je da je godinu ranije izašao jedan broj (25. siječnja 1938.) pod identičnim nazivom *Prodavač. Instruktor prodavača preduzeća Bata*, a uredio ga je Mitar Andrić. List će izlaziti, uz manje i veće pauze, od nekoliko mjeseci pa do nekoliko godina, odnosno od godine 1932. do 2017. Iako je u posljednjem broju *Vjesnika* najavljeno kako će *Prodavaoc* izlaziti na dvije stranice, od broja 1 koji je izašao 5. siječnja 1933., povremeno izlazi na četiri, a ponekad na dvije stra-

¹³ *Vjesnik saradnika firme Bata*, br. 2, 23. kolovoza 1932., 1.

¹⁴ *Vjesnik saradnika firme Bata*, br. 5, 9. listopada 1932., 3.

¹⁵ *Vjesnik saradnika firme Bata*, br. 7, 12. studenog 1932., 2-3.

nice. Od 8. ožujka 1934. list će kratko vrijeme izlaziti na osam stranica, a potom će taj broj varirati: u 1960-ima će imati 12 stranica, a izlaziti će kao mjesečnik, dok će u 1970-ima izlaziti na 20 stranica, s nakladom od 2500 primjeraka, kao polumjesečnik. U 1980-ima list ima čak 28 stranica, a otisnut je na kvalitetnijem i debljem papiru. Više se ne prati prodaja po poslovnica, već se naglasak stavlja na ljude zaposlene u tvornici i prodavaonicama — donoseći njihove životne priče. Od 1978. list je oslobođen plaćanja osnovnog poreza, a od godine 1989. je besplatan (u nakladi od 2800 primjeraka).

Prvi broj pod nazivom *Prodavaoc* izlazi 6. prosinca 1932. godine, njegov urednik je Berislav Jeričević, a tiska ga Štamparija »Novo Doba« iz Vukovara. Od prvoga broja *Prodavaoc* sve više mjesta daje tekstovima svojih poslovođa, koji tako dobivaju priliku prenijeti i podijeliti svoja iskustva s ostalim poslovođama i djelatnicima Bate-Borova. Od početka izlaženja pa do broja od 31. siječnja 1934., list izlazi u većem formatu, a od 9. veljače 1934. u manjem (duplo manji format). List izlazi na latiničnom pismu. Prvi članak na ćirilici objavljen je u broju od 9. ožujka 1933. godine; jezik je kombinacija hrvatskog i srpskog. Prva tri mjeseca 1933. godine list izlazi otprilike svaka dva tjedna, a ostatak godine izlaziti će više kao mjesečnik, ali s neredovitim pojavljivanjem (nekada na početku mjeseca, nekada na sredini, a nekad na kraju).

Kao što je spomenuto, prvi urednik lista bio je Berislav Jeričević, potom od 27. studenog 1935. Vladislav Malinović, da bi ga od 29. listopada 1937. do 15. ožujka 1938. uređivao Blažo Jovičević, a od 30. ožujka 1938. Mitar Andrić. Od 1. ožujka 1939. do 14. ožujka 1940. uređivao ga je Miloš Božić, od 29. ožujka do 1. lipnja 1940. Edgard Iglič, a kasnije i drugi. Kao i po pitanju njegova prethodnika, riječ je o listu namijenjenom suradnicima Bate-Borova, odnosno njihovim poslovnica.

Prodavaoc nastavlja sa zabavnim sloganima iz *Vjesnika*. Jedan od zanimljivijih je: »Konkurencija nas neće pobediti — ona je daleko. Pobediće nas prašina u regalima i izlozima — jer ona je blizu — ona će Vam isterati iz radnje svaku bolju mušteriju.«¹⁶ Ili slogan: »Tvoja radnja je tvoje ogledalo. Ne žali se na ogledalo ako imaš grdno lice.«¹⁷ List će zadržati usmjerenost na edukaciju o prodaji robe (proizvoda), o načinu ophođenja s mušterijama te o ispravnom vođenju poslovnica. Kontinuirano se naglašava nužnost ispravnog vođenja tzv. kartoteka, što je temelj upravljanja poslovnica. Jedna od karakteristika lista je organiziranje i izvještavanje o tjednom (nedjeljnom) natjecanju između poslovnica, gdje se u postotcima mjere rezultati svake od

¹⁶ *Prodavaoc*. Instruktor prodavača firme Bata, br. 1, 5. siječnja 1933., 1.

¹⁷ *Prodavaoc*. Instruktor prodavača firme Bata, br. 7, 24. kolovoza 1933., 2.

njih, te donosi lista najuspješnijih poslovnica i poslovođa, kao i onih najgorih.

U Kraljevini Jugoslaviji *Prodavač* prestaje izlaziti nakon 1. lipnja 1940. godine, a nastavlja se u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, s prvim brojem objavljenim 5. srpnja 1941., pod nazivom *Prodavač hrvatskih tvornica gume i obuće*. Urednik je Marko Maloševac. List će u NDH izlaziti pod istim urednikom do 12. listopada 1944., a ponovo se pokreće u socijalističkoj Jugoslaviji tek 1. svibnja 1952. godine, pod urednikom Ratkom Komljenovićem i nazivom *Prodavač. Instruktor za prodajnu službu trgovačke mreže kombinata Borovo*, u izdanju Trgovačke mreže kombinata Borovo. Kasnije mijenja ime u *Prodavač. Instruktivno-informativne novine OOUR prodaje kombinata Borovo*. Komljenović će biti urednik do broja 6, od 12. srpnja 1952., a od 16. kolovoza 1952. urednik je Velimir Popović. Popović će uređivati list sve do 1974. godine, nakon čega dio godine uredništvo predvodi Ratko Komljenović, a od 15. listopada 1974. preuzima Petar Brozović. Brozović će uređivati list do 13. kolovoza 1991., a prvi sljedeći broj iz mjeseca studenog 1996., uredit će Đurđa Vujić, Ljubica Čaljkusić i Dragutin Sliško. Godine 1999., od broja 46 uređuju ga Ljubica Čaljkusić i Vlado Jurišić, u 2000. nekoliko će brojeva urediti Petar Brozović, a potom će urednica ponovo biti Đurđa Vujić. U 1990-ima naklada lista je 200, 250 ili 300 primjeraka.

Prodavač neće izlaziti u nekoliko navrata: od 1945. do 1951., 1964., od 1992. do 1995. te u razdoblju od 2001. do 2005. godine. Dinamika izlaženja lista je sljedeća: 1997.—1998. mjesečno; 1942.—1944., 1991., 1996., 1999.—2000. neredovito; 1952.—1990. polumjesečno, te 1992.—2017. tri puta godišnje.

Izbor najboljih savremenih članaka

Izbor najboljih savremenih članaka (dalje: *Izbor*) izdaje »Bata, jugosl. tvornica gume i obuće d. d. Borovo«, dok se od broja dva navodi kako su izdavači »saradnici preduzeća 'Bata', Borovo«, a od broja za listopad 1937. »saradnici zajednice 'Bata', Borovo«. Riječ je o časopisu manjega formata koji izlazi jednom mjesečno, u razdoblju od 1936. do 1941. godine, a pokrenut je, kako stoji u obrazloženju na početku izdanja »sa ciljem da jugoslovenke čitaoce, kojima nisu pristupačni veliki listovi svetske štampe, brzo i jeftino obaveštava o najvažnijim političkim, kulturnim i privrednim problemima današnjice«. Objavljuju se članci najuglednijih europskih i američkih pisaca i publicista, a daje se i pomalo proročko predviđanje »Izbor je verno ogledalo naše uznemirene današnjice i on otvara vidike u skorbu budućnost koja može da bude sudbonosna za mnoge narode i države«. Nadalje, navodi se kako *Izbor* objavljuje »pouzdan i iscrpan materijal o svim važnijim savreme-

nim problemima i na taj način omogućava svojim čitaocima da stvore svoj samostalan sud o svim velikim svetskim događajima i njihovim pokretačima« te kako *Izbor* na taj način »ispunjava osetnu prazninu u jugoslovenskoj periodičnoj štampi, i u velikoj meri doprinosi boljem poznavanju međunarodnih problema«. ¹⁸

Prvi broj tiskan je u zagrebačkoj tiskari »Tipografija d.d.«, a drugi se tiska u Beogradu, u »Štampariji Drag. Gregorića Beograd«. Prvi broj tiskan u Vukovaru, izašao je u listopadu 1937., u Štampariji »Novo doba«. Već od siječnja 1938. godine list se tiska u Osijeku, u Štamparskom zavodu Krbavac i Pavlović. Od broja za siječanj 1939. *Izbor* se ponovo tiska u Vukovaru, u Štampariji »Novo doba«, gdje će izlaziti sve do posljednjega broja, u ožujku 1941.

Urednik prva dva broja je Vladislav Malinović, a od trećega broja (god II, br. 2) uređuje ga Andrea Selak. Od broja za lipanj 1938. (god. III, br. 6) pa do broja za siječanj 1941. (god. VI, br. 1) urednik je Jova Kuzmanović. Posljednja dva broja (veljača i ožujak 1941.) uredit će Desimir Lazarević.

Članci se preuzimaju i prevode iz mnogih zemalja i novina. Izdvojiti ćemo neke: *Le Mois* (Pariz), *The New York Times Magazine* (New York), *Fortnightly* (London), *Die Auslese* (Berlin), *Přítomnost* (Prag), *La Gerarchia* (Rim), *The International Observer* (Kopenhagen), *Sapere* (Milano). Prvi broj *Izbora* izlazi u prosincu 1936. godine (cijena 6 dinara, na 99 stranica), a neki od objavljenih članaka u prvome broju su: »Arap i Jevreji u Palestini« *The Contemporary Review*, London; »Kina protiv Japana« *Síntesis*, Meksiko; »Problem braka u Sovjetskoj Rusiji« *Revue des deux Mondes*, Pariz.

Izbor se bavi i znanstvenim temama; u drugome broju donosi članak iz londonskog *The Listenera* u kojemu je objavljeno predavanje Sir Williama Bragga »Što je svetlost«. ¹⁹ Kad su u pitanju teme iz ekonomije, donosi članak »Uvod u ekonomske nauke« Karela Engliša. ²⁰ *Izbor* se bavi i aktualnim političkim pitanjima Europe, a jedna od onih koje prenosi je »Osovina Rim-Berlin« iz *New York Timesa*. ²¹ Nekoliko mjeseci prije njemačkog napada na Poljsku, *Izbor* prenosi članak Raymonda Leslieja Buella »Poljska između čekića i nakovnja«. ²² Nadalje, bavi se svjetskim političkim pitanjima, primjerice u članku »Kuda ide Japan?« ²³ Približavanjem Drugoga svjetskog rata, sve je više članaka koji razmatraju mogućnost rata, a nakon njegova početka i broj-

¹⁸ »Što je 'Izbor?'«, *Izbor najboljih savremenih članaka*, siječanj 1937., str. Hrbat!

¹⁹ »Što je svetlost«, *Izbor najboljih savremenih članaka*, veljača 1937.

²⁰ Karel ENGLIŠ, »Uvod u ekonomske nauke«, *Izbor najboljih savremenih članaka*, siječanj 1938., 1-8.

²¹ »Osovina Rim-Berlin«, *Izbor najboljih savremenih članaka*, siječanj 1938., 9-15.

²² »Poljska između čekića i nakovnja«, *Izbor najboljih savremenih članaka*, lipanj 1939., 627-635.

²³ »Kuda ide Japan?«, *Izbor najboljih savremenih članaka*, veljača 1938., 147-159.

nih analiza, događanja i predviđanja njegova svršetka.²⁴ Tako je objavljen i članak »Sudbina belih naroda«, u kojemu se analizira opadanje broja stanovnika u Europi te savjetuje napuštanje dotadašnje prakse »regulisanja porođaja«. ²⁵ *Izbor* prenosi i članke o svakodnevnome životu, poput onoga naslovljenog »Saveti udavačama«, u kojemu autor Harvey A. Kalish daje »dobronamjerne savjete« kako se što prije i što bolje udati, ili članka »Škola braka«, u kojemu Jerome Beatty savjetuje i muškarce i žene kako pristupiti braku i ponašati se u njemu.²⁶

The Bata Salesman

Tvornica Bata-Borovo u Vukovaru bila je zadužena za afričko tržište i tržište Bliskog istoka zbog nacističke opasnosti za centralu u Zlinu te je za to tržište izdavala list *The Bata Salesman*, na engleskom, njemačkom, francuskom i arapskom jeziku. U vremenu od 27. lipnja 1938. do 24. rujna 1939., izašlo je sedam (7) brojeva, a urednik lista bio je Jova Kuzmanović.²⁷

Prodajalka

Prodajalka je list suradnikâ tvornice »Borovo Trade« u Celju u Sloveniji, koji je izlazio od 20. lipnja 1992. do, otprilike, 2009. godine. List je pokrenuo direktor tvrtke mr. sc. Zlatko Kolar, a glavna urednica deset je godina bila Mira Gorenšek. U uvodniku prvog broja ističe se da je list namijenjen za slovensko tržište, odnosno za 55 poslovnica (prodavaonica) Borova koje u to vrijeme rade u Sloveniji.²⁸

U prvome broju *Prodajalke* čitateljstvu se prigodno obraća posljednji urednik dotadašnjeg lista *Prodavač*, Petar Brozović, a sada urednik *VU novina* koje izlaze u Zagrebu. U svome tekstu Brozović kazuje da je *Prodajalka* slovenska nasljednica lista *Prodavač*.²⁹

Ilegalni list Saradnik

U organizaciji ilegalne Komunističke partije Jugoslavije i ilegalnog pododbora Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika, te pod vodstvom Josipa Cazija, u

²⁴ *Izbor najboljih savremenih članaka*: »Sovjetska Rusija čeka« (svibanj 1940., 449-452.); »Napad na Veliku Britaniju« (srpanj 1940., 746-748.); »Diktatura u Francuskoj« (kolovoz 1940., 844-846.); »Hoće li propasti Velika Britanija?« (listopad 1940., 1009-1014.); »Rezultati totalnog rata« (siječanj 1941., 33-40.).

²⁵ »Sudbina belih naroda«, *Izbor najboljih savremenih članaka*, ožujak 1938., 246-254.

²⁶ »Saveti udavačama«, *Izbor najboljih savremenih članaka*, svibanj 1938., 540-546.; »Škola braka«, *Izbor najboljih savremenih članaka*, lipanj 1938., 586-590.

²⁷ Podatke ustupio Ivan Hubalek.

²⁸ Mira GORENŠEK, »Obnili smo novo stran v zgodovini«, *Prodajalka*, br. 1, 20. lipnja 1992., 1.

²⁹ Petar BROZOVIĆ, »Prodavač mora nadaljevati tradiciju«, *Prodajalka*, br. 1, 20. lipnja 1992., 4.

tvornici Bata-Borovo distribuirat će se ilegalne novine *Saradnik: organ organizovanih Batinih radnika-ca*, čiji će nominalno odgovorni urednik biti Nikola Vlaški, a stvarni Josip Cazi.³⁰ Cazi se potpisuje na nekoliko članaka već u prvome broju, nastavljajući tako sve do posljednjeg broja, iako će 1934. biti primoran otići u Zagreb, radi otkaza koji je dobio u Bati-Borovu početkom iste godine; 1935. odlazi na služenje vojnoga roka, što je možda razlog prekida izlaženja lista *Saradnik*.

Kao vlasnik i izdavač lista navodi se Savez kožarsko-prerađivačkih radnika-ca Jugoslavije, Podružnica Vukovar, a list se tiska u Narodnoj tiskari u Vukovaru. Kao predstavnik naveden je Rudolf Viker (u zadnja dva broja Šimun Felder), a kao urednik Nikola Vlaški. Ukupno će izaći 13 brojeva (11 brojeva 1934. i dva broja u 1935. godini). Prvi broj izlazi 31. ožujka 1934., dok će posljednji izaći 28. ožujka 1935. godine. Pojedinačni primjerak stoji 1 dinar, a list se tiska na 2 do 8 stranica. (Brojevi 7 i 8 su identični, te objavljeni istoga dana — 22. lipnja 1934. U njima se nalazi samo proglas za Javnu skupštinu.) U uvodniku prvoga broja stoji kako list *Saradnik* izdaju »radnici tvornice Bata«, te da će list »braniti interese nas običnih saradnika (radnika), koji neće sa saradništvom kojeg propagiraju viši saradnici (majstori, šefovi i.t.d.) imati, sem imena, ništa zajedničkog».³¹

Zaključak, ili borovska periodika kao ogledalo povijesti Vukovara

List *Borovo*, kao i ostale periodične publikacije tvornice Bata-Borovo i njezinih suradnika (*Vjesnik saradnika firme Bata*, *Prodavač*, *Saradnik*, *Izbor*, *The Bata Salesman* i *Prodajalka*), predstavljaju ogledalo razvoja i razvitka same tvornice Bata-Borovo i njezinih poslovnica u gotovo osam desetljeća postojanja, ali i nastanak i razvoj naselja Borovo, koje je izgrađeno za potrebe radnika Bate-Borova. U borovskoj se periodici ujedno ogleda i cjelokupni život radnika i stanovnika naselja Borova u periodu od 1932. do 1991. godine te, ispresijecano, od pada Vukovara u studenome 1991. do posljednjeg broja *Borova* 2007. i *Prodavača* 2017. Život je to radnika, zajednice i tvornice koji je bio ispresijecan političkim, ekonomskim i društvenim krizama, ratovima i totalitarnim sustavima. Borovske publikacije možemo promatrati kao izuzetno vrijedan izvor za proučavanje povijesti naselja i tvornice Borovo, ali i kao izvrstan primjer za istraživanje povijesti tvorničkih novina i radničkog izdavaštva, kako u Hrvatskoj, tako i na području bivše Jugoslavije, s

³⁰ Josip Cazi. *Život za revoluciju*, Đorđe Đurić, ur., Varaždin, Radničke novine, 1987., 41-42.

³¹ »Naša reč», *Saradnik*, br. 1, 31. ožujka 1934., 1.

obzirom na to da su *Borovo* bile prve radničke novine u Kraljevini Jugoslaviji.

Lidija Bencetić

Periodical Publications Issued by the Bata-Borovo Factory (1932—2017)

The Bata-Borovo factory was involved in extensive publishing activities throughout its existence. The first periodical publications were issued in 1932, only a year after production started in Borovo, and, with minor interruptions, continued to be published up to the first decade of the twenty-first century. During its existence, the following publications were tied to the Bata-Borovo factory: *Vjesnik saradnika firme Bata* (The Bata Firm Associates' Post) *Prodavač* (The Salesman), *Saradnik* (The Associate), *Izbor* (Choice), *The Bata Salesman* and *Prodajalka* (The Saleswoman). Borovo's periodical publications were an exceptionally important part of the history of the Bata-Borovo factory and represent a significant resource for research purposes. An attempt is made to systematize Borovo's periodical publications, thereby facilitating researcher access.

Keywords: *Bata, Borovo factory, journalism, periodicals*

Banja Luka 1941.—1942./1943. godine: previranja unutar vlasti Nezavisne Države Hrvatske

Nikica BARIĆ

Hrvatski institut za povijest

Izvorni znanstveni rad

(primljeno: 1. veljače 2020.)

UDK 94(497.6-074Banja Luka)"1941/1943"

94(497.5)"1941/1943"

Namjera ovoga priloga je prikazati kako i zašto su tekle promjene u vlastima Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Banja Luci tijekom 1941. i 1942., a dijelom i 1943. godine. Time mislim na različite osobe koje su kao dužnosnici NDH u Banja Luci obnašale vlast. Na promjene kod tih dužnosnika utjecao je odnos vlasti NDH, odnosno ustaškog pokreta prema bosanskohercegovačkim muslimanima, koje su oni smatrali sastavnim dijelom hrvatske nacije. Također je na te promjene utjecala i politika NDH prema srpskom stanovništvu, odnosno državni teror koji je NDH, nakon proglašenja, pokrenula prema njemu, a zatim ustanak tog stanovništva protiv NDH, što je njezine vlasti prisiljavalo na promjene prethodnih postupaka.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska (NDH), Banja Luka, Viktor Gutić, Dragan Hadrović, Džafer Kulenović, Hilmija Bešlić, banjolučki biskup Jozo Garić

Uvod

U ovom prilogu prikazat ću događaje povezane s previranjima i promjenama u vlastima NDH u Banja Luci, koja je bila sjedište Velike župe Sana i Luka i pratiti te promjene tijekom 1941. i 1942., a dijelom i 1943. godine. Kroz te događaje odražavao se odnos NDH i ustaškog pokreta prema bosanskohercegovačkim muslimanima, koje je režimska ideologija smatrala sastavnim dijelom hrvatske nacije. Također, izmjene dužnosnika koji su u Banja Luci obnašali vlast, odražavaju i promjene politike NDH prema srpskom (»grkoisotčnom«, »pravoslavnom«) stanovništvu, uvjetovane promjenama na terenu, odnosno izbijanjem ustaničkog pokreta protiv NDH, čiji je temelj činilo upra-

Ovaj članak nastao je u sklopu projekta »Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća« (IP-2019-04-6673) Hrvatskoga instituta za povijest, koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

vo srpsko stanovništvo. Ovom temom već se bavila određena literatura, a o njoj su objavljeni i određeni arhivski izvori.¹

Za razumijevanje teme ovog priloga važno je ukratko objasniti odnos ustaša, odnosno Ante Pavelića, prema bosanskohercegovačkim muslimanima. Ustaše su među muslimanima imale određeni broj pristaša, hrvatskih nacionalista, primjerice, Hakiju Hadžića i Ademagu Mešića. No, ulaskom cijele Bosne i Hercegovine u sastav NDH, očiti Pavelićev cilj bio je pridobiti predstavnike stožerne predratne političke stranke bosanskohercegovačkih muslimana, odnosno Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO). Neposredno nakon proglašenja NDH, za potpredsjednika njezine vlade imenovan je Osman Kulenović, no Pavelićev je cilj bio pridobiti Kulenovićevog brata Džafera. Nakon smrti Mehmeda Spahe, dugogodišnjeg predsjednika JMO, Džafer Kulenović je u ljeto 1939. godine izabran za njegovog nasljednika. JMO je tada djelovala u sastavu vladajuće Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ), a Džafer Kulenović bio je ministar u jugoslavenskoj vladi. Nakon što je 1939. došlo do promjena u ustroju Kraljevine Jugoslavije i uspostave Banovine Hrvatske, Džafer Kulenović istaknuo je zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine. Taj zahtjev nije naišao na potporu Hrvatske seljačke stranke koja je ostvarila Banovinu Hrvatsku, ali su ga podupirali hrvatski nacionalisti, odnosno ustaše. U okolnostima napada sila Osovine na Jugoslaviju i proglašenja NDH, Džafer Kulenović nije napustio zemlju s jugoslavenskom vladom generala Dušana Simovića. On se sredinom kolovoza 1941., zajedno s predstavnicima bivše JMO u Zagrebu sastao s Pavelićem, a zatim je početkom studenoga iste godine, umjesto svoga brata, preuzeo mjesto potpredsjednika Vlade NDH.²

Dakle, ulaskom cijele Bosne i Hercegovine u sastav NDH i u skladu s ustaškom ideologijom koja je na bosanskohercegovačke muslimane gledala kao na sastavni dio hrvatske nacije, Pavelić je krenuo putem pridobivanja i uključivanja u vlast NDH onih osoba koje je smatrao glavnim predstavnicima muslimana.

U vezi s ovim prilogom važno je spomenuti ing. Hilmiyu Bešlagića iz Banja Luke, koji se 1935. godine, kada je osnivana JRZ, suprotstavio ulasku

¹ Primjerice vidi: Dušan LUKAČ, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji (1941—1945)*, Banja Luka, Savez udruženja boraca NOR-a opštine, Odbor za pisanje istorije revolucionarnog pokreta i hronike NOR-a, 1968.; *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, Verica M. Stošić, Vladan Vukliš, prir., Banjaluka, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Arhiv Republike Srpske, 2017.

² Opširno o tome vidi: Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.—1941. (U ratu i revoluciji 1941.—1945.)*, Zagreb, Bošnjačka nacionalna zajednica, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2012., 567-772.

JMO u tu stranku. Bešliagić je bio hrvatski orijentiran, a nakon proglašenja NDH stupio je u njezinu vlast i duže vrijeme obnašao dužnost ministra prometa i javnih radova.³

Viktor Gutić — ustaški stožernik za Bosansku Hrvatsku i
povjerenik za bivšu Vrbasku banovinu

Nakon proglašenja NDH, glavnu ulogu u Banja Luci i Bosanskoj krajini, odnosno na području dotadašnje Vrbaske banovine, u međuvremenu je preuzeo Viktor Gutić. On je bio član ustaške organizacije prije proglašenja NDH i imao je odvjetnički ured u Banja Luci.⁴

Hrvatski ustaški nadzor u Zagrebu, tijelo koje je neposredno nakon proglašenja NDH imalo važnu ulogu u organizaciji vlasti, odredilo je da Viktor Gutić preuzme dužnost ustaškog stožernika za područje bivše Vrbaske banovine. Navedeno je objavljeno u banjolučkim novinama *Hrvatska krajina*, 20. travnja 1941., uz objašnjenje da je Gutić preuzeo svu vlast u svoje ruke, te mu se sve vlasti i svi uredi moraju pokoravati.⁵

Gutić je 22. travnja 1941. imenovan poglavitkovim povjerenikom za bivšu Vrbasku banovinu, te se tako nalazio na čelu tijela koje je nosilo naziv Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku i Povjereništvo za bivšu Vrbasku banovinu.⁶

No, ubrzo je u NDH provedena nova upravno-teritorijalna podjela, u skladu s kojom su osnovane velike župe. Odvojeno od toga provedena je i organizacija političke grane ustaškog pokreta.

Hrvatska krajina je 8. lipnja 1941. objavila da će Gutić preuzeti dužnost ustaškog stožernika u novoj Velikoj župi Krbava i Psat, čije se sjedište nalazilo u Bihaću, kao i dužnost ustaškog stožernika u novoj Velikoj župi Sana i Luka, sa sjedištem u Banja Luci. Za Gutićevog stožernog pobočnika određen je ustaša Alija Omanović iz Cazina.⁷

Nešto kasnije, 22. lipnja, *Hrvatska krajina* objavila je da će do imenovanja velikog župana za Veliku župu Sana i Luka, njome privremeno upravlja-

³ Za osnovne biografske podatke o Bešliagiću vidi: *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.—1945.*, Darko Stuparić, gl. ur., Zagreb, Minerva, 1997., 36. Također vidi: Z. HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 236-239.

⁴ Za osnovne biografske podatke o Gutiću vidi: *Tko je tko u NDH*, 145. Također vidi: *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, 187-193.

⁵ »Dr Viktor Gutić imenovan je Stožernikom Bosanske Hrvatske«, *Hrvatska krajina*, br. 1, Banja Luka, 20. travnja 1941., 2.

⁶ *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, 40-41.

⁷ »Dr. V. Gutić imenovan je stožernikom župe Sana i Luka, te Krbava i Psat«, *Hrvatska krajina*, br. 23, 8. lipnja 1941., 1.

ti Viktor Gutić, koji je trebao dovršiti poslove likvidacije bivše Vrbaske banovine i prenošenja njezinih poslova na nove velike župe. U vezi s tim pitanjima Gutića je u Zagrebu primio Ante Pavelić. Nakon povratka u Banja Luku, Gutić je za *Hrvatsku krajinu* objasnio koji su mu novi poslovi povjereni. A kada te poslove dovrši, dodao je, on će »po želji« samoga Pavelića otići u Zagreb na »novu dužnost«.⁸

Potpredsjedništvo Vlade NDH u Banja Luci

Već 30. travnja 1941. godine Ured potpredsjednika vlade Osmara Kulenovića obavijestio je javnost da će se, prema odredbi Ante Pavelića, 1. svibnja preseliti u Banja Luku, budući da je zadaća tog ureda baviti se »prvenstveno naročitim pitanjima Bosne i Hercegovine«. Također je objavljeno da će, kao ravnatelj Ureda potpredsjednika vlade, u Banja Luku otputovati Munir Šahinović Ekremov.⁹ Za temu ovoga priloga važno je to što je Ured potpredsjednika vlade, kako ću kasnije prikazati, postao svojevrсна protuteža politici koju je provodio Viktor Gutić.

Krajem prosinca 1941. Ured potpredsjednika vlade povučen je iz Banja Luke, te je nastavio djelovati u Zagrebu.¹⁰

Ustaški pokret

Kao što je opisano, Viktor Gutić je u Banja Luci objedinjavao dužnost u ustaškom pokretu i u državnoj upravi. No, s postupnim ustrojavanjem državne vlasti i ustaškog pokreta, osnovane su velike župe s velikim županima kao nositeljima državne vlasti, dok su ustaški stožernici u određenoj velikoj župi trebali voditi ustaški pokret. Ustaškim stožernicima bili su podređeni niži ustaški dužnosnici, logornici u kotarima i tabornici u općinama.

Zapravo je Ante Pavelić 9. kolovoza 1941. odredio da se razriješe dužnosti svi dotad imenovani ustaški dužnosnici u cijeloj NDH, te su morali obustaviti svaku djelatnost. Ustaške organizacije morale su ostati u »nedjelatnom stanju« do imenovanja novih ustaških dužnosnika. Istom su odredbom neredovite naoružane postrojbe, takozvane »divlje ustaše«, trebale prekinuti svaku djelatnost.¹¹

⁸ »Odredbom Poglavnika Dr. Ante Pavelića Stožernik Dr. Gutić postavljen je likvidatorom bivše Vrbaske banovine«, *Hrvatska krajina*, br. 28, 22. lipnja 1941., 1.

⁹ (HDNU), »Podpredsjednik Vlade dr. Kulenović o preseljenju Podpredsjedništva vlade u Banja Luku«, *Hrvatski narod*, br. 79, Zagreb, 2. svibnja 1941., 10.

¹⁰ Hrvatska, Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA), Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, 223 (dalje: 223), Broj: 81/1942., I. A.

¹¹ (HIS), »Pred imenovanjem novih stožernika, logornika, tabornika i njihovih zamjenika na cjelokupnom području naše države«, *Hrvatski narod*, br. 177, 10. kolovoza 1941., 1.

Nesumnjivo je ova odredba uslijedila zato što su različiti ustaški dužnosnici i naoružane skupine ustaša, svojim postupcima i nasiljem nad srpskim stanovništvom, doprinijeli izbijanju ustanka Srba protiv NDH, koji se krajem srpnja 1941. rasplamsao upravo u Bosanskoj krajini. Navedenom mjerom trebalo je onemogućiti postupke koji su vodili pogoršanju stanja sigurnosti, no treba podsjetiti kako tom mjerom nije ukinut cijeli niz zakonskih i drugih odredbi vlasti NDH, koje su bile usmjerene protiv srpskog stanovništva.

Ante Pavelić je početkom rujna 1941. izjavio njemačkom poslaniku Siegfriedu Kascheu da je svu vlast povjerio velikim županima. Istovremeno nije potvrdio nove ustaške dužnosnike, kako bi vlast ostala u rukama velikih župana.¹²

Ured Poglavnika je krajem rujna 1941. izvijestio Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH) da su novoimenovani ustaški stožernici dobili upute da ne utječu na rad državnih vlasti, pa je od ministarstva zatraženo da također uputi vlasti da ne uvlače ustaške dužnosnike u svoj rad.¹³

Odmah nakon Pavelićeve odredbe od 9. kolovoza 1941., Viktor Gutić je napustio Banja Luku, a Pavelić je sredinom rujna 1941. za ustaškog stožernika u Velikoj župi Sana i Luka postavio ustaškog poručnika Mirka Beljana, koji je krajem istoga mjeseca preuzeo dužnost.¹⁴

Dakle, može se reći kako je Pavelić odlučio dati prednost državnim vlastima (velikim županima), a ne ustaškom pokretu (stožernicima). Pri tome se, razumljivo, i od državnih vlasti očekivalo da djeluju u skladu s načelima ustaškog režima. No, za ovaj je prilog bitno istaknuti da novi ustaški stožernik Beljan, barem prema pregledanim izvorima, nakon odlaska Viktora Gutića iz Banja Luke, nije imao važniju ulogu u događajima koji će uslijediti.

Progon Srba i Židova

Prema popisu stanovništva iz 1931. godine, na području koje će za vrijeme NDH obuhvatiti Velika župa Sana i Luka (kotari Banja Luka, Ključ, Kotor Varoš, Prijedor i Sanski Most), živjelo je oko 61% pravoslavaca, oko 21% muslimana i oko 18% katolika.¹⁵

¹² HR-HDA-1450, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku, svitak D-73, snimke H309943-H309944, Gesandter, Vermerk. Betr.: Besprechung mit Poglavinik am 1. 9. 41 in Agram. Zagreb, den 2. September 1941, Geheim.

¹³ HR-HDA-254, Velika župa Posavje, Taj. Broj: 408/1941.

¹⁴ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-43, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 401, 8. listopada 1941.

¹⁵ Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, Knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd, Državna štamparija, 1938., 11.

To brojno pravoslavno, odnosno srpsko stanovništvo, postat će nakon proglašenja NDH meta progona novih vlasti, koje su u cijeloj državi pokrenule niz mjera, što su se kretale od zatiranja nacionalnog i vjerskog identiteta Srba, do fizičke likvidacije dijela srpskog stanovništva.¹⁶

U sklopu ovakve opće politike, Gutić se na dužnosti ustaškog stožernika u Banja Luci istaknuo različitim mjerama protiv Srba, kao i javnim hušakačkim izjavama protiv tog naroda. Već od svibnja 1941. ustaše su terorizirale Srbe u Bosanskoj krajini, a neki su pritom i ubijeni. Među ostalima, ubijen je i banjolučki episkop Platon.¹⁷

Vlasti NDH su, osim toga, 1941. godine organizirale iseljavanje dijela srpskog stanovništva u Srbiju. Tako je tijekom srpnja 1941. iz Banja Luke organizirano iseljeno oko 1800 Srba,¹⁸ a sredinom kolovoza iste godine još je 150 srpskih obitelji iz Banja Luke iseljeno u Srbiju. Prema podacima talijanskog vicekonzula u Banja Luci, krajem kolovoza 1941. u gradu je ostalo oko 1500 Srba, odnosno pravoslavaca, dok ih je 1500 prešlo na katoličku vjeru.¹⁹

No, krajem srpnja 1941. u Bosanskoj krajini buknuo je ustanak Srba protiv NDH. Neposredno nakon izbijanja ustanka, snage NDH likvidirale su brojne ustanike, pri čemu je dodatno stradalo i srpsko stanovništvo na ustaničkim područjima. Prema nekim podacima domobranstva iz sredine kolovoza 1941., u različitim kotarima Bosanske krajine u borbama te izvršenim strijelanjima pobijeno je oko 10.000 ljudi.²⁰

Uz politiku državnog terora prema srpskom stanovništvu, vlasti NDH uvele su i niz protužidovskih zakonskih i drugih mjera po uzoru na Njemački Reich — od diskriminacije i preuzimanja njihove imovine, do konačne deportacije Židova u sabirne logore, odnosno fizičke likvidacije. Ista sudbina

¹⁶ Opširno o tome vidi: Tomislav DULIĆ, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*, Uppsala University Library, 2005.; Alexander KORB, *Im Schatten des Weltkriegs, Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941—1945*, Hamburg, Hamburger Edition, 2013.

¹⁷ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu, Zbornik dokumenata*, Tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.—1945.*, Knjiga 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.*, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1993., dok. br. 372. Također vidi: Max BERGHOLZ, *Nasilje kao generativna sila, Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo-Zagreb, Buybook, 2018.

¹⁸ Filip ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, Srpsko narodno vijeće, 2014., 213-214.

¹⁹ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-91, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 203, 28. kolovoza 1941. Također vidi: F. ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba*, 214-215.

²⁰ HR-HDA-1450, svitak D-2121, snimka 378, Sanski zdrug, Op. br. 50, 17. kolovoza 1941. g., Bos. Petrovac, Izvješće o poubojanim četnicima.

zadesila je i banjolučke Židove, dio kojih je 1941. deportiran u logor u Gospiću, a najveći dio odveden je u ljeto 1942. u logor Jasenovac.²¹

Odlazak Viktora Gutića iz Banja Luke

Prethodno sam naveo kako je u banjolučkoj *Hrvatskoj krajini* još 22. lipnja 1941. objavljeno da će Viktor Gutić, nakon dovršenja poslova u Banja Luci, otići na novu dužnost u Zagrebu. To će se zaista i dogoditi, u kolovozu iste godine, nedugo nakon što je u Bosanskoj krajini buknuo ustanak srpskog stanovništva. Što o razlozima Gutićevog odlaska iz Banja Luke govore izvori?

Talijanski vicekonzul u Banja Luci je 21. srpnja 1941. godine raspolagao podacima da je došlo do teškog sukoba između Gutića i njemačkoga generala Johanna Fortnera, zapovjednika njemačke 718. pješačke divizije. Uzrok sukoba bile su mjere protiv Srba koje je provodio Gutić.²²

Kasnije će talijanski vicekonzul izvijestiti da je general Fortner zatražio od vojskovođe-doglavnika Slavka Kvaternika da Gutić bude uklonjen iz Banja Luke, te da je Pavelić zaista odlučio da bude premješten u Zagreb.²³ Gutić je 25. srpnja 1941., tijekom jednog javnog nastupa u Banja Luci, najavio da će napustiti taj grad, kako bi preuzeo drugu, višu dužnost.²⁴

Početkom kolovoza Gutić je boravio u Zagrebu, gdje ga je primio Pavelić, a nakon toga se, 5. kolovoza, vratio u Banja Luku.²⁵ Odmah zatim objavljeno je da će ubrzo preuzeti drugu dužnost u Zagrebu. Poslove likvidacije bivše Vrbaske banovine trebao je nastaviti Đuro Krešić, vijećnik Stola sedmorice.²⁶ U Banja Luci je 9. kolovoza organiziran svečani ispraćaj Gutića koji je sutradan, 10. kolovoza, otputovao u Zagreb.²⁷

²¹ Aleksandar STAJIĆ, Jakov PAPO, «Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije», *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566—1966*, Samuel Kamhi, ur., Sarajevo, Jevrejska zajednica, 1966., 243.

²² Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-130, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 61, 25. srpnja 1941.

²³ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-106, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 128, 14. kolovoza 1941.

²⁴ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-128, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 62, 26. srpnja 1941.

²⁵ «Izjava Stožernika Dr. Viktora Gutića o audijenciji kod Poglavnika», *Hrvatska krajina*, br. 48, 8. kolovoza 1941., 1.

²⁶ «Stožernik Dr. Viktor Gutić odlazi na novu dužnost u Zagreb», *Hrvatska krajina*, br. 48, 8. kolovoza 1941., 1.

²⁷ «Hrvatska Krajina srdačno je ispratila svoga Stožernika Dr. Viktora Gutića», *Hrvatska krajina*, br. 50, 13. kolovoza 1941., 2.

Rezimirajući Gutićevo djelovanje, talijanski vicekonzul u Banja Luci će navesti da se govori kako je upravo on znatnim dijelom odgovoran što je izbio ustanak Srba, koji trenutno zadaje velike probleme i domobranstvu i njemačkoj vojsci. Dok je držao vlast u Banja Luci, Gutić se također vodio osobnim mjerilima, što je dovelo do nereda u vođenju uprave. Vicekonzul je, osim toga, naveo da Gutić nije uvažavao muslimane, zbog čega je imao loše odnose s potpredsjednikom Vlade NDH, Osmanom Kulenovićem. A to mu je, zaključio je talijanski vicekonzul, svakako moralo »mnogo škoditi«.²⁸

Umirovljeni njemački satnik Arthur Haeffner, koji je radio kao obavještajac za Edmunda Glaise von Horstenaua, njemačkoga generala u Hrvatskoj, dostavio mu je 31. kolovoza 1941. izvješće o Viktoru Gutiću. Za vrijeme Jugoslavije Viktor Gutić i njegov brat Blaž, obojica odvjetnici, u Bosanskoj su krajini smatrani »opskurnim« osobama. Viktor Gutić tada nije bio u stanju osigurati ni vlastitu egzistenciju, pa je na ulici molio poznanike da mu posude 10 dinara. Osim toga, bio je poznat u Banja Luci kao homoseksualac koji se, zbog zadovoljavanja svojih spolnih nagona, družio s ljudima iz banjalučkoga polusvijeta, zbog čega je bio izložen preziru. No, proglašenjem NDH upravo su osobe poput braće Gutić isplivale na površinu. Nakon što je Viktor Gutić postao ustaški stožernik u Banja Luci, za upravitelja redarstva postavio je svoga brata Blaža. Njih su dvojica, zajedno sa suradnicima, pokrenuli progon Srba, pri čemu se Viktor Gutić isticao javnim huškačkim izjavama u kojima je pozivao da ih se ubija i pljačka. U tom valu nasilja brojni su Srbi pobijeni, a nisu pošteđeni ni žene ni djeca. Haeffner je zaključio da Gutić i njegovi suradnici zbog opisanih postupaka snose odgovornost za ustanak Srba koji je izbio u Bosanskoj krajini.²⁹

U svojem izvješću Haeffner je spomenuo kako je Gutić prilikom svog negativnog djelovanja imao i »muslimanske suradnike«. No, također je naveo da je konačno povučen iz Banja Luke, zato jer se sukobio s predstavnicima muslimana koji uživaju potporu ustaškog režima, budući da je Gutić s mjesta načelnika Banja Luke smijenio brata Hilmije Bešlagića, ministra u Vladi NDH.³⁰

Na temelju navedenog može se pretpostaviti da je Gutić uklonjen iz Banja Luke zato što je njemačka vojska smatrala da je progonom Srba destabilizirao stanje. Do početka kolovoza 1941. godine, i vrhovne vlasti NDH shvatile su kontraproduktivnost postupaka nekih ustaških dužnosnika i naoruža-

²⁸ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-106, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 128, 14. kolovoza 1941.

²⁹ HR-HDA-1450, svitak D-86, snimke 282-283, Arthur Haeffner, Hauptmann a. D., Agram, den 31. August 1941., An die Dienststelle Deutscher General Agram.

³⁰ Isto.

nih ustaških postrojbi, zbog čega je, kako sam prethodno naveo, Pavelić donio odredbu o razrješenju dužnosti svih ustaških dužnosnika i raspuštanju takozvanih »divljih ustaša«.

No, kako sam također naveo, i talijanski i njemački izvori ukazivali su na sukob između Gutića i predstavnika muslimana. Taj sukob postupno će dobiti jasnije obrise.

U međuvremenu je, 18. srpnja 1941., za velikog župana Velike župe Sana i Luka, sa sjedištem u Banja Luci, imenovan ustaša Ladislav vitez Aleman, domobranski bojnik.³¹ Aleman je stigao u Banja Luku 24. srpnja, a već idućega dana Gutić ga je predstavio građanstvu.³² Aleman je 28. srpnja obavijestio javnost da će Velika župa Sana i Luka početi s radom 1. kolovoza.³³

Talijanski vicekonzul u Banja Luci je sredinom kolovoza 1941. izvijestio da se Aleman u svome radu oslanja na podžupana Ahmeda Krupića, pri čemu je znakovito primijetio da je Krupić na navedenu dužnost postavljen zato jer je oženio sestru Osmana i Džafera Kulenovića.³⁴

Viktor Gutić je 25. kolovoza 1941. imenovan za velikog župana sa službom u MUP-u NDH.³⁵ U spomenutom izvješću satnika Haeffnera od 31. kolovoza 1941., navedeno je da je Gutić zapravo namjeravao postati novi ministar unutarnjih poslova, umjesto Andrije Artukovića, ali mu to nije pošlo za rukom. Prema Haeffnerovim podacima Gutić je na novoj dužnosti u MUP-u trebao biti nadzornik svih velikih župa u državi. No Haeffner je ocijenio da bi za konsolidaciju stanja u NDH bilo izuzetno štetno kada bi osoba poput Gutića, koji je »notorna zločinačka priroda«, na spomenutoj dužnosti zadobio još veće ovlasti nego što ih je imao dok je stolovao u Banja Luci.³⁶

Rekao bih da je Haeffnerova zabrinutost bila pretjerana. Mislim da se može vjerovati samome Gutiću koji je nakon rata, na saslušanju pred jugoslavenskim vlastima, izjavio da na dužnosti velikoga župana u MUP-u nije »ništa radio«, odnosno nisu mu dodijeljene nikakve dužnosti.³⁷

³¹ HR-HDA-223, Personalni spisi, 12266, Aleman, Ladislav. Za osobne podatke o Alemanu također vidi: HR-HDA-487, Ministarstvo oružanih snaga NDH, Matični list Alemann vitez Ladislav, general.

³² Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-128, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 62, 26. srpnja 1941.

³³ »Početak poslovanja velike župe Sana i Luka u Banjoj Luci«, *Hrvatska krajina*, br. 44, 30. srpnja 1941., 6.

³⁴ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-104, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 129, 14. kolovoza 1941.

³⁵ HR-HDA-223, Personalni spisi, 6286, Gutić, dr. Viktor.

³⁶ HR-HDA-1450, svitak D-86, snimke 282-283, Arthur Haeffner, Hauptmann a. D., Agram, den 31. August 1941., An die Dienststelle Deutscher General Agram.

³⁷ *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, 230.

U selu Dragočaj kraj Banja Luke, 5. listopada 1941. godine, svečano je položen kamen temeljac za gradnju Hrvatskog ustaškog doma. Toj svečanosti prisustvovao je i Gutić.³⁸ Talijanski vicekonzul u Banja Luci izvijestit će da su Gutića prilikom tog događaja srdačno dočekali predstavnici katolika i katoličkog svećenstva, koji su s njim surađivali dok je bio ustaški stožernik u Banja Luci. Nasuprot tome, primijetio je vicekonzul, predstavnici muslimana, kao i novi predstavnici vlasti koji su imenovani upravo zalaganjem muslimana i pod utjecajem njemačke vojske, bili su prema njemu »suzdržani«.³⁹

Vlasti u Zagrebu donijele su krajem 1941. godine odredbe u vezi s državnim službenicima koje je Gutić otpustio dok je bio na dužnosti u Banja Luci. Određena ministarstva su, očito nakon što je Gutić povučen u Zagreb, ponovo zaposlila neke od tih službenika. U prosincu 1941. nadležne vlasti u Zagrebu ocijenile su da Gutić nije bio mjerodavan otpuštati državne službenike, pa su te njegove odluke proglašene nevažećima. Zato je službenicima koje je on otpustio, a koji su ponovo primljeni u službu, trebalo isplatiti plaće za vrijeme dok su bili uklonjeni sa svojih dužnosti odlukom »nemjerodavnih vlasti«.⁴⁰

Nemam podataka o tome na koje se službenike navedena odredba odnosila. Ipak, i ova je odluka nesumnjivo predstavljala odmak od politike koju je provodio Gutić.

Povjerenstvo pukovnika Mraka

U međuvremenu su se vlasti NDH morale suočiti s ustankom srpskog stanovništva. Do ljeta 1941., dijelu onih koji su bili u državnom sustavu, pa i ustaškim dužnosnicima, postalo je jasno kako je dotadašnja politika terora nad tim dijelom stanovništva imala krajnje negativne posljedice. Kao jedan od primjera spomenut ću dopis koji je Husein Muradbegović, ustaški logor-nik za kotare Bosanska Krupa i Bosanski Novi, početkom kolovoza 1941. uputio osobno Anti Paveliću. Muradbegović je napisao da je do pobune »bivših Srba« u Bosanskoj krajini došlo zato jer su ih ustaše bezrazložno »ubijali u gomilama«. Tako su se Srbi našli u bezizlaznom položaju, zaključivši da im »pod hrvatskim nebom i u hrvatskoj zemlji nema mjesta«, pa su u nagonu za samoodržanjem podigli ustanak. Muradbegović je naglasio da ustanici uglav-

³⁸ »Oduševljene manifestacije Poglavniku prilikom blagoslova kamena temeljca Hrvatskog Ustaškog doma u Dragočaju«, *Hrvatska krajina*, br. 70, 8. listopada 1941., 2.

³⁹ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-41, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 395, 8. listopada 1941.

⁴⁰ HR-HDA-220, Ministarstvo seljačkog gospodarstva i prehrane NDH, Okružnice, Broj: 437/0-1941.

nom nemaju vatrenog oružja, nego su se, iz očaja, digli na ustanak naoružani toljagama, starim austrijskim sabljama i poljodjelskim alatkama.⁴¹

Muradbegović je zamolio Pavelića da što žurnije donese naredbu, kako bi se spriječilo klanje »bivših Srba« koji nemaju veze s pobunom, te da se spriječi klanje nevinih žena i djece, odnosno da se pozove »bivše Srbe« da prekinu s pobunom, uz jamstvo da im se nakon toga neće činiti daljnje nepravde. Ako se misli provesti preseljenje Srba u Srbiju, Muradbegović je smatrao da im treba osigurati da dotad mogu mirno živjeti. Osim toga, zatražio je od Pavelića da s položaja ukloni »abnormalne i neodgovorne« ustaške dužnosnike, koji huškaju na pokolj Srba i time kaljaju čast hrvatskog naroda. Štoviše, takvim postupcima oni i sudbinu hrvatskog naroda izlažu »na milost i nemilost promjenjivom toku povijesti«. Muradbegović je tražio da se u dijele Bosanske krajine, u kojima plamti ustanak, uputi domobranstvo koje će suzbiti pobunu, te bi na tom području trebalo proglasiti »vojnu diktaturu«. Pritom je očito mislio da bi trebalo dati ovlasti domobranstvu da suzbije svaki oblik samovolje. U svome dopisu Muradbegović je na kraju naveo da će, ako navedene mjere ne budu provedene, osobno Paveliću morati predati ostavku na svoju dužnost u ustaškom pokretu.⁴²

Ne znam je li Pavelić primio i pročitao Muradbegovićev dopis, no pretpostavljam da je ono što je izneseno u tom dopisu, odgovaralo spoznajama zbog kojih je nedugo nakon toga razriješio dužnosti sve ustaške dužnosnike i naredio prekid djelovanja takozvanih »divljih ustaša«. Također je Pavelić 27. rujna 1941. izdao zapovijed koja se odnosila na stanje u velikim župama Krbava i Psat, Pliva i Rama, te Sana i Luka. U zapovijedi je navedeno da će »skorih dana« izaslanik Vlade NDH stići u Banja Luku i pozvati stanovništvo tih velikih župa, koje je pobjeglo u šume, da se vrati svojim domovima. Svi-ma koji se vrate kućama, vlasti će zaštititi život i imovinu. Navedeni proglas trebao je uslijediti nakon što budu dovršene operacije protiv ustanika.⁴³

Pavelić je, nadalje, u svojoj zapovijedi odredio da se stanovništvo, koje se nalazilo kod svojih kuća, »pusti potpunoma na miru«, te da se proglasi da ih nitko »dirati neće i da mirno svoje poslove rade«. Pavelić je posebno naglasio da se ne smiju »pod nikoju cijenu dirati žene i djeca«. Ako se žene za-teknu s oružjem u ruci, trebale su biti izvedene pred prijeku sud. Usto je naveo da je njegova volja da se uvede »najveći red i poredak«, pa su vlasti poz-

⁴¹ Ustaški logor Kostajnica, Bosanski Novi i Bosanska Krupa, Bos. Kostajnica, 4. kolovoza 1941. Izravno na ruke! Poglavniku Nezavisne Države Hrvatske Dru Antunu Paveliću, Zagreb. Preslika dokumenta u posjedu autora.

⁴² Isto.

⁴³ HR-HDA-254, Taj. Broj: 404/1941.

vane da spriječe svaku nezakonitost i »svaki zulum«, a počinitelji takvih djela bit će izvedeni pred prijeki sud zbog »sabotaže mojih zapovijedi«. Pavelić je dao posebne upute, kako bi sve upravne vlasti i domobranska, ustaška i oružnička zapovjedništva, točno provele njegove zapovijedi, ističući da za to snose punu odgovornost:

Ističem ponovno da će biti stavljen bezuslovno pod prijeki sud svatko, ko se ogriješi o život djece i žena ili mirnih osoba uopće, jer takovim djelovanjem stavlja u pogibelj najviše interese države.⁴⁴

Kao što je najavio, u zapovijedi od 27. rujna, Pavelić je odredbom od 3. listopada 1941. imenovao Povjerenstvo za ispitivanje i uspostavljanje javnog mira i poretka u velikim župama Krbava i Psat, Sana i Luka, te Pliva i Rama. Na čelu povjerenstva nalazio se zrakoplovni pukovnik Ivan Mrak. Zadatak povjerenstva bio je ispitati uzroke poremećaja javnog reda i poretka, te poduzimanje mjera za zaštitu života i imovine stanovništva, »bez razlike vjere«, kako bi došlo do smirivanja stanja i kako bi svi koji djeluju protuzakonito bili kažnjeni. U cilju ostvarivanja ovih odredbi povjerenstvo je imalo pravo smijeniti sve državne, ustaške i druge dužnosnike, kao i časnike i dočasnike domobranstva i oružništva.⁴⁵

Odmah nakon početka djelovanja njegovog povjerenstva, pukovnik Mrak je objavio proglas u kojem je sve ljude koji su napustili svoje domove, pozvao da se vrate kućama, uz napomenu da će im sve vlasti biti na raspolaganju.⁴⁶ Povjerenstvo pukovnika Mraka također je javno naredilo da osobe koje su samovoljno oduzele imovinu grkoistočnjacima, istu moraju vratiti.⁴⁷

U sastavu Povjerenstva pukovnika Mraka nalazio se i pokretni prijeki sud. O njegovom djelovanju ne mogu dati cjelovite podatke, no na temelju fragmentarnih izvora očito je da je taj sud, osim što je sudio osobama osumnjičenima za pomaganje ustanicima, sudio i katolicima i muslimanima koji su, kao domobrani ili ustaše, izvršili ubojstva i druga nasilja nad grkoistočnjacima. Navedeni sud je u Bihaću, krajem listopada 1941. godine, osudio na smrt sedmoricu muslimana iz kotara Cazin koji su pobili nekoliko desetaka grkoistočnjaka. Utvrđeno je da je jedan od organizatora toga zločina bio bivši ustaški logornik u Czinu, Alija »Ale« Omanović. No, budući da tada nije bilo

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Nikica BARIĆ, »O djelovanju Povjerenstva za ispitivanje i uspostavljanje javnoga mira i poretka u velikim župama Krbava i Psat, Sana i Luka, te Pliva i Rama tijekom 1941. godine«, *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi, Zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju, 2012., 55-56.

⁴⁶ Isto, 56.

⁴⁷ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-11, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 860, 18. prosinca 1941.

poznato gdje se Omanović nalazi, nije bilo moguće izvesti ga pred pokretni prijevremeni sud.⁴⁸

Pod istragom Povjerenstva pukovnika Mraka našao se i Kazimir Kuharski, kojega je Viktor Gutić, dok je bio ustaški stožernik u Banja Luci, postavio za predstojnika kotarske ispostave u Drvaru. Radeći na toj dužnosti Kuharski je, po Gutićevu nalogu, nametnuo novčanu kontribuciju trgovcima grkoistočnjacima. Usto je progonio grkoistočnjake te neke od njih i ubio. Nakon što je planuo ustanak, Kuharski je uspio pobjeći iz Drvara koji su zauzeli ustanici. Povjerenstvo pukovnika Mraka je u Banja Luci pritvorilo Kuharskog i nad njim vršilo istragu, koja je na kraju obustavljena, a Kuharski je oslobođen.⁴⁹

Povjerenstvo pukovnika Mraka je 20. studenog 1941. godine u Banja Luci sastavilo izvješće o svome radu, koje je upućeno vlastima u Zagrebu. U njemu je navedeno da se izvidima na terenu došlo do zaključka kako je do masovnog ustanka grkoistočnog stanovništva krajem srpnja te godine, došlo zbog teškog nasilja, »klanja i zvjerstava«, koje su nad tim stanovništvom činili »neodgovorni elementi«, uz objašnjenje da su ih na takve postupke poticali »pojedini predstavnici državnih vlasti«. Ove su događaje iskoristile i šire mase, »pod vidom i okriljem ustaškog pokreta«, za pljačku i osobne osвете. Tako je zaključeno da bi, u svakom slučaju, došlo do pobune protiv NDH, ali da nije bilo brutalnog nasilja nad grkoistočnjacima, ta pobuna svakako ne bi poprimila tako široke razmjere.⁵⁰

Predstavka banjolučkih muslimana u studenom 1941. godine
Upravo u danima kada je Povjerenstvo pukovnika Mraka uputilo u Zagreb izvješće o svome radu, predstavnici banjolučkih muslimana su 12. studenoga, a prema nekim podacima 22. studenoga 1941. godine, uputili predstavku ministru prometa, ing. Hilmi Bešliću, te potpredsjedniku Vlade NDH, dr. Džaferu Kulenoviću.⁵¹

⁴⁸ N. BARIĆ, »O djelovanju Povjerenstva za ispitivanje i uspostavljanje javnoga mira i poretka«, 55-59.

⁴⁹ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Broj dokumenta 267, Ustaška nadzorna služba, Prs. Broj: 344/1942.

⁵⁰ N. BARIĆ, »O djelovanju Povjerenstva za ispitivanje i uspostavljanje javnoga mira i poretka«, 59-60.

⁵¹ Jedan prijepis predstave banjolučkih muslimana, s nadnevnom 12. studenoga 1941., nalazi se u: HR-HDA-254, Taj. Broj: 148/1942. Prijepis koji se nalazi u HR-HDA-211, Hrvatski državni sabor NDH, kut. 18, ima nadnevak 22. studeni 1941. Predstavka je, bez imena potpisnika i s nadnevkom 22. studenog 1941. objavljena u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 2, Borbe u Bosni i Hercegovini 1941 god., Beograd, Vojnoistorijski institut JNA, 1951., dok. br. 164. Predstavka je s nadnevkom 12. studenog 1941. objavljena i u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu*, *Zbornik dokumenata*, Tom I, Knjiga 1, dok. br. 335.

U predstavci su banjolučki muslimani naveli da od proglašenja »ove naše« NDH, sa zabrinutošću gledaju kako neke ustaše i drugi »odgovorni i neodgovorni faktori« čine najteže pogreške, pa i zločine. U predstavi gotovo ni jednom nisu izravno imenovani »Srbi«, ili »grkoistočnjaci«, nego se o njima govorilo kao o »hrišćanima«. No, predstavka se znatnim dijelom žalila upravo na nasilje nad srpskim stanovništvom, do kojega je došlo nakon proglašenja NDH. Tako je navedeno da su tom stanovništvu pogažena osnovna ljudska prava, te je samovoljno ubijano, mučeno i tjerano na iseljavanje, ili na prelazak na katoličku vjeru. Sve ovo, zaključilo se u predstavi, zaprepastilo je svakog »istinitog čovjeka«, te vrlo loše djelovalo na muslimane banjolučkoga kraja.⁵²

Upozoreno je da su rezultati takvih postupaka »grozni«, te da je međuvjerska snošljivost, koja je postojala u Bosni i Hercegovini, svedena na vrlo nisku razinu. No, zatim je u predstavi navedeno da problem nije isključivo u nasilju nad srpskim stanovništvom. Naprotiv, i odnos nekih katolika prema muslimanima sveo se na uvrede i izazivanje, pa su težnje hrvatskih nacionalista, kako katolika, tako i muslimana, da stvore bratstvo tih dvaju dijelova hrvatskoga naroda, pred opasnošću da dožive »potpuni slom«. Bilo je i katolika koji su prijetili muslimanima, da će doživjeti istu sudbinu kao i »hrišćani«, odnosno Srbi.⁵³

Nadalje, u predstavi je navedeno da su ne samo »divlje ustaše«, nego i pripadnici redovitih postrojbi Ustaške vojnice, vršili nasilje nad muslimanima. Tako su muslimani bili zaprepasteni kada je jedan ustaša, katolik, u Banja Luci ubio umobolnog hodžu, a postavljeno je i pitanje je li taj ustaša uhićen, odnosno priveden pravdi zbog ubojstva.⁵⁴

U predstavi je navedeno da su »elementi« koji su provodili nasilje nad »hrišćanima« u to uvukli i dio »muslimanskog ološa«, zbog čega je izneseno žaljenje i ti su muslimani osuđeni. Također je spomenuto da su ustaše, katolici, u nekim slučajevima, noseći fesove, ili na druge načine, željeli prikazati kako nasilje nad »hrišćanima« vrše muslimani.⁵⁵

U predstavi je zaključeno da je, kao posljedica navedenih »postupaka i pogrešaka«, došlo do ustanka koji je otvorio novi krug nasilja i stradanja. Nakon što su spomenuti »elementi« svojim postupcima izazvali ustanak, muslimani su pozvani u domobranstvo, da sudjeluju u njegovom gušenju, dok je muslimansko stanovništvo izloženo nasilju ustanika.⁵⁶

⁵² HR-HDA-254, Taj. Broj: 148/1942.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto.

U vezi sa svim ovim teškim problemima, potpisnici predstavke naveli su da se obraćaju Bešliću i Kulenoviću kao svojim predstavnicima u Vladi NDH, te kao »prvim savjetnicima« Ante Pavelića, kako bi ga o navedenom izvijestili i upotrijebili svoj utjecaj da se opisano teško stanje što prije okonča. Zato su banjolučki muslimani zatražili da se što žurnije uspostavi sigurnost života i imovine svih stanovnika, te da se prekinu sve akcije koje će poticati pobunu. Usto su zatražili da se na sudsku odgovornost pozovu svi oni koji su počinili nasilje, bez obzira na njihov položaj i vjeru, kao i oni koji su takvo nasilje naređivali ili pomagali. Zatraženo je i da zakone primjenjuje isključivo redovna vlast i domobranstvo, čime je, neizravno, iskazano nepovjerenje prema ustaškim dužnosnicima i postrojbama. Isto tako, budući da su se ustanici počeli osvećivati i vršiti nasilje nad muslimanskim stanovništvom, koje je zbog toga bilo prisiljeno napuštati svoje domove, sklanjajući se po gradovima, banjolučki muslimani zatražili su da domobranstvo bolje zaštititi »nevine svijet«.⁵⁷

Nije mi poznato kada je i kako ova predstavka uručena Kulenoviću i Bešliću. Slične predstavke, odnosno deklaracije, u istom su razdoblju izradili i muslimanski predstavnici u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine.⁵⁸

Banjolučka predstavka, kako ću navesti kasnije u ovome prilogu, u nekim je krugovima smatrana znakom muslimanske nelojalnosti prema NDH, iako je zapravo išla »ruku pod ruku« s djelovanjem Povjerenstva pukovnika Mraka koje su u Banja Luku uputile vrhovne vlasti NDH. I povjerenstvo i banjolučki muslimani na sličan su način zaključili da je do ustanka srpskog stanovništva došlo zbog nasilja koje su nad njim provodile ustaše. Iako ni Povjerenstvo pukovnika Mraka ni banjolučki muslimani, nigdje imenom nisu spomenuli u međuvremenu smijenjenog Viktora Gutića, ipak je iz svega proizlazilo da je za razne načine samovoljnog nasilja nad srpskim stanovništvom odgovoran upravo on, odnosno njegovi postupci.

Razumljivo, predstavka banjolučkih muslimana izražavala je posebne interese i strahove muslimanske zajednice Banja Luke, odnosno Bosanske krajine. Bilo je očito da ustanak svojim širenjem prijeti egzistenciji muslimanskog stanovništva. Osim toga, predstavka je izražavala nezadovoljstvo onime što bi se moglo opisati kao katoličko »seктаštvo« u odnosu prema muslimanima, iako je službena ideologija ustaškog pokreta zagovarala potpunu ravnopravnost muslimana i katolika.

Također treba spomenuti da je još krajem kolovoza 1941. Pavelić u Zagrebu primio izaslanstvo banjolučkih muslimana. Na čelu izaslanstva nalazio

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ T. DULIĆ, *Utopias of Nation*, 228-236.

se muftija Mustafa Nurkić, koji je u svome obraćanju podsjetio Pavelića da je dao »iskreno obećanje« kako će muslimani u NDH biti »ravnopravan elemenat«, pa će, u skladu s time, i Pavelić u muslimanima imati »najodanije poslušnike«. ⁵⁹

Svi članovi ovog izaslanstva u studenom će potpisati banjolučku predstavku, štoviše, prvi ju je potpisao upravo muftija Nurkić. Predstavku je potpisao i Hakija Bešliagić, brat ministra Bešliagića. Član spomenutog izaslanstva kod Pavelića, kao i potpisnik predstavke, bio je i Halid Džinić, koji će 1943. godine biti imenovan za načelnika Banja Luke.

Dakle, bilo bi pretjerano ocijeniti da je banjolučka predstavka bila sustavno usmjerena protiv NDH i ustaškog režima. Zapravo, kritizirajući određene postupke, zahtijevala je od NDH promjene u politici, kako bi se stabiliziralo stanje koje je ugrožavalo muslimansku zajednicu. Potpisnici predstavke pritom su se mogli osloniti na muslimanske predstavnike u vrhovnim vlastima NDH, kojima su je i uputili, kao i na činjenicu da je ustaški režim jamčio sva prava muslimanima, kao sastavnom dijelu hrvatske nacije.

Slom međuvjerske »ravnoteže«

Vlasti NDH onemogućile su djelovanje Srpske pravoslavne crkve, a srpsko stanovništvo se nizom mjera i postupaka tih vlasti našlo u teškom položaju. U takvim okolnostima vlasti NDH organizirale su i poticale masovni prelazak Srba, odnosno grkoistočnjaka, na druge priznate vjere. U strahu za svoju egzistenciju i pod pritiskom vlasti, brojni su Srbi izvršili promjenu vjere, prešavši uglavnom na katoličku vjeru. Time je trebao »nestati« njihov srpski pravoslavni identitet, a Srbi su trebali biti »asimilirani« među Hrvatima. ⁶⁰

Ustaški stožernik Gutić već je 20. lipnja 1941. godine dao »objašnjenje« kako postupati s grkoistočnjacima koji su prešli na katoličku vjeru. Izjavio je da ustaški pokret i ne pomišlja na širenje promidžbe za bilo koju vjeru, ali kad »vidi« da neki žele napustiti Srpsku pravoslavnu crkvu i prijeći na katoličku vjeru, nema razloga ne priznati ih ravnopravnim pripadnicima hrvatskog naroda. ⁶¹ Daljnja nasilja NDH, odnosno ustaša, poticala su Srbe da potraže zaštitu u promjeni vjere. Tako je veliki župan Aleman, krajem kolovo-

⁵⁹ »Poglavnik je primio izaslanstvo banjalučkih muslimana«, *Hrvatska krajina*, br. 58, 31. kolovoza 1941., 1.

⁶⁰ Mark BIONDICH, »Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942«, *The Slavonic & East European Review* 83 (2005) 1, 71–116.

⁶¹ NDH, Ustaški Stožer za Bos. Hrvatsku za bivšu Vrbasku banovinu, Kab. br. 2558/1941., *Hrvatska krajina*, br. 28, 22. lipnja 1941., 4.

za 1941., obavijestio vlasti u Zagrebu da cjelokupno grkoistočno stanovništvo općine Omarska, oko 15.000 ljudi, »moli« prelazak na katoličku vjeru.⁶²

Ante Pavelić je početkom rujna 1941., u razgovoru s njemačkim poslanikom Kascheom, izrazio uvjerenje da bi prelazak Srba na katoličku vjeru mogao imati uspjeha i da će tom pitanju posvetiti pažnju.⁶³ Poticanje prelaska Srba na katoličku vjeru u drugim dijelovima države, za vlasti NDH moglo je predstavljati priželjkivano »rješenje«, ali u Bosni i Hercegovini, gdje su živjeli i muslimani, prelazak Srba na katoličku vjeru vodio je do novih problema, odnosno do sloma prethodne ravnoteže triju vjera — katoličke, pravoslavne i muslimanske.⁶⁴

Ured Potpredsjedništva vlade NDH donio je 30. rujna 1941. u Banja Luci okružnicu koja je, pretpostavljam, upućena svim velikim župama što su obuhvaćale dijelove Bosne i Hercegovine. U okružnici, koju je potpisao predstojnik ureda Munir Šahinović Ekremov, navedeno je kako se reis-ul-ulema, Fehim Spaho, obratio Potpredsjedništvu vlade, ističući da se grkoistočnjaci koji su prešli na katoličku vjeru, ne podvrgavaju »nikakvim iznimnim mjerama« i da, uglavnom, stječu prava koja imaju i Hrvati. Za razliku od toga, grkoistočnjaci (i Židovi) koji su prešli na islam, ne uživaju poboljšanje osobnog položaja. Reis-ul-ulema naveo je kako su neki grkoistočnjaci ubijeni samo zato što su prešli na islam, a neki od grkoistočnjaka i Židova, koji su također prešli na islam, deportirani su u sabirne logore, što se nije dogodilo onima koji su prešli na katoličku vjeru. U okružnici je nadalje navedeno da ima i drugih podataka, kako se onima koji su prešli na katoličku vjeru čine »neke povlastice«, dok se onima koji su prešli na islam »otežava položaj«. U okružnici je istaknuto da su opisani postupci suprotni državnoj politici, prema kojoj su islam i katoličanstvo u NDH ravnopravne vjere. Zato se onima koji prijeđu na islam ne smiju činiti nikakve teškoće. Suprotno postupanje je kažnjivo, pa sve državne vlasti moraju budno paziti na vjersku ravnopravnost.⁶⁵

Krilno oružničko zapovjedništvo u Travniku je sredinom listopada 1941. izvijestilo da su nešto ranije katolički svećenici i nadležne vlasti povelili intenzivniju akciju, kako bi što veći broj grkoistočnjaka prešao na katoličku vjeru. Također je spomenuto da takav postupak ne odobravaju muslimani, ko-

⁶² Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945.*, Zagreb, Liber, Školska knjiga, 1977., 175.

⁶³ HR-HDA-1450, svitak D-73, snimke H309943-H309944, Gesandter, Vermerk. Betr.: Besprechung mit Poglavnik am 1. 9. 41 in Agram. Zagreb, den 2. September 1941, Geheim.

⁶⁴ M. BIONDICH, »Religion and Nation in Wartime Croatia«, 107-109.

⁶⁵ HR-HDA-254, V. T. Broj: 50/1941.

ji izjavljaju da ne bi trebalo dozvoliti prijelaz grkoistočnjaka na katoličku vjeru.⁶⁶

U predstavi banjolučkih muslimana iz studenoga 1941. godine, spomenutom pitanju posvećena je znatna pozornost. U predstavi je navedeno kako dio katoličkog svećenstva smatra da je, u okolnostima progona »hrišćana«, nastupio trenutak za akciju. Promidžba za prelazak grkoistočnjaka na katoličku vjeru uzela je maha koji podsjeća na »špansku inkviziciju«. Pod pritiskom katoličkog svećenstva i uz toleriranje vlasti, »hrišćani« se masovno prevode na katoličku vjeru. Tako su brojni Srbi, odnosno grkoistočnjaci, koji su bili potpuno obespravljeni, formalnim prelaskom na katoličku vjeru postali »punopravni« Hrvati. Nasuprot tome, prelazak »hrišćana« na islam nije pružio sigurnost kao prelazak na katoličku vjeru. Zato je u predstavi, među ostalim, zatraženo da se svim stanovnicima NDH osigura »sloboda vjere«.⁶⁷

Zapovjedništvo III. domobranskog zbora u Sarajevu je krajem prosinca 1941. primijetilo da »naši protivnici« iskorištavaju »vjersku osjetljivost« muslimana. S tim u vezi, u novinama i u letcima objavljen je govor koji je Ante Pavelić održao skupini grkoistočnjaka iz Slavonije, koji su prešli na katoličku vjeru. U tom govoru Pavelić je među ostalim kazao da je bolje ako u državi postoji »jedna vjera«, što su neprijateljski agitatori odmah iskoristili za promidžbu među muslimanima. Također je ponovo spomenuto da među muslimanima vlada neraspoloženje, zato što nije bilo dovoljno razumijevanja za prelazak grkoistočnjaka na islamsku vjeru.⁶⁸

Na ove se probleme krajem svibnja 1942. ponovo osvrnuo Mehmed Alija Ćatić iz Travnika, u pismu koje je uputio Marku Došenu, predsjedniku Hrvatskog državnog sabora. Ćatić je ocijenio da bi odnosi između muslimana i katolika mogli biti bolji, a za njihovo zaoštavanje optužio je »masonsku« promidžbu. Takvi krugovi među muslimanima šire glasine da će NDH biti isključivo katolička država te da će, nakon obračuna sa Srbima i Židovima, vlast obračunati i s muslimanima. Takve tvrdnje među muslimanskim masama stvaraju zabrinutost. Nespokoјstvo povećavaju i razni »nezvanični« predstavnici vlasti, s izjavama poput »Prošao je vakat turski«, ili pjesmama »A oј Ante [Paveliću] odriješ nam ruke, da pobijemo po Bosni Turke«. Zbog toga je djelatnost pojedinih katoličkih svećenika i dužnosnika ustaškog pokreta

⁶⁶ HR-HDA-1199, Oružnički vodovi NDH, Zapovjedništvo oružničkog voda Dubrovnik, V. T. Broj: 162/1941.

⁶⁷ HR-HDA-254, Taj. Broj: 148/1942.

⁶⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 2, dok. br. 193.

na travničkom području, s ciljem prelaska grkoistočnjaka na katoličku vjeru, među muslimanima tumačena kao pokušaj da se u Bosni »svim silama« stvo-ri katolička većina.⁶⁹

Kad su njemački novinari, tijekom lipnja 1942. godine, posjetili Bosnu, razgovarali su i s Munirom Šahinovićem Ekremovim, koji je tada bio na dužnosti nadstojnika ispostave Državnog izvještajnog i promidžbenog ureda u Sarajevu. Šahinović Ekremov je izjavio pred njemačkim novinarima da su bosanskohercegovački muslimani nezadovoljni zato što većina velikih župana, onih velikih župa koje obuhvaćaju dijelove Bosne i Hercegovine, nisu muslimani nego katolici. Također je izjavio da su se odnosi između muslimana i katolika znatno pogoršali nakon što su 1941. uslijedili vjerski prelasci Srba na katoličku vjeru:

*(...) pri čemu su bili osobito aktivni bosanski franjevci, koji su prije vodili oportunističku politiku prema Beogradu, a poslie 10. travnja [1941.] su svi prileteli ustašama; u obće poslie 10. travnja katolička vjera bila je najbolja i jedina legitimacija da se dobije dobro mjesto u državnoj službi; bilo je i slučajeva da su pravoslavne porodice prelazile na islam, ali su to katoličke ustaše jako progonile (...).*⁷⁰

Kasnije, početkom 1943. godine, kada su vlasti NDH u jednom dokumentu analizirale posljedice vjerskih prelazaka na katoličku vjeru, provedenih 1941. godine, među ostalim je ocijenjeno da je taj postupak među muslimanima izazvao nepovjerenje prema NDH, budući da su komunisti i drugi neprijatelji širili glasine među narodom da je konačni cilj vlasti u Zagrebu pretvoriti NDH u državu u kojoj će postojati isključivo katolička vjera.⁷¹

Masakr Srba u selima Drakulić, Motike i Šargovac, u veljači 1942. godine

Razumljivo, ni djelatnost Povjerenstva pukovnika Mraka, a još manje predstavka banjolučkih muslimana, više nisu mogli zaustaviti ustanak i uspostaviti mir. Rekao bih da su to povjerenstvo, kao izaslanstvo vrhovnih vlasti NDH, te predstavka, kao očitovanje muslimanske zajednice, ipak predstavljali napor da se na neki način smanji intenzitet nasilja nad Srbima koje je prethodno pokrenuo sam režim. To je bilo potrebno, budući da je ustanak

⁶⁹ HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 78/1942.

⁷⁰ HR-HDA-237, Glavno ravnateljstvo za promičbu pri Predsjedništvu vlade NDH, V. T. Broj: 1637/1942.

⁷¹ N. BARIĆ, »Prilog poznavanju Odsjeka X Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost Ministarstva unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske«, *Arhivski vjesnik* 61 (2018) 1, 239.

srpskog stanovništva počeo destabilizirati režim i ugrožavati muslimansko stanovništvo na terenu.

Ako bih rekao da su Povjerenstvo pukovnika Mraka i predstavka banjolučkih muslimana predstavljali »odmak« od onoga što je u prvim mjesecima postojanja NDH na području Banja Luke i Bosanske krajine predstavljao Viktor Gutić, taj će »odmak« biti narušen događajima do kojih će doći u veljači 1942. godine, u blizini Banja Luke.

Kao uvod u te događaje treba spomenuti da je Viktor Gutić, nedugo nakon što je postao ustaški stožernik u Banja Luci, u svibnju 1941. godine posjetio franjevački samostan Petrićevac kraj Banja Luke. Izvještavajući o tom posjetu, banjolučka *Hrvatska krajina* pisala je da je Gutić za vrijeme Jugoslavije, kada je kao hrvatski nacionalist bio progonjen, mogao naći utočište upravo u tom samostanu. Uostalom, kako je pisala *Hrvatska krajina*, među mladim franjevcima iz Petrićevca, bilo je i dugogodišnjih Gutićevih suradnika, koji su »identificirali« vjeru s hrvatskim nacionalizmom. Prilikom tog posjeta franjevci su srdačno dočekali Gutića, a on mi je, kao »anđeo sa plamenim mačem«, među ostalim kazao da svaki Hrvat, koji se trenutačno zauzima za dojučerašnje neprijatelje hrvatskog naroda, ne samo da nije dobar Hrvat, nego ometa unaprijed smišljeni plan za »čišćenje« NDH od »neželjenih elemenata«. Gutić je izrazio nadu da će mu Bog oprostiti ako u svome djelovanju ponekad prekorači »uzane granice vjerskog morala i etike«, zaključivši da ipak postoji Božje milosrđe koje će odobriti borbu za održanje hrvatskog naroda.⁷²

Ova »veza« Gutića sa samostanom Petrićevac na određeni će se način iskazati nakon malo više od pola godine. Početkom siječnja 1942., Banja Luku su napustile njemačke postrojbe. Kako bi grad nakon odlaska Nijemaca bio osiguran, u njega su trebale stići ustaške snage, odnosno postrojbe Poglavnikove tjelesne bojne.⁷³

Zaista je u Banja Luku ubrzo stigla II. Poglavnikova tjelesna bojna, pod zapovjedništvom ustaškog satnika Nikole Zelića. Kako će kasnije izvijestili veliki župan Aleman, pripadnici te postrojbe ponašali su se »arogantno i nabusito« prema predstavnicima vlasti i građanima. Te su ustaše samovoljno maltretirale stanovništvo i provodile uhićenja. Neke od uhićenih osoba su nestale, pa se pretpostavljalo da su ubijene.⁷⁴

⁷² A., »Posjet Stožernika dr. Viktora Gutića Franjevačkom samostanu na Petrićevcu«, *Hrvatska krajina*, br. 12, 16. svibnja 1941., 3.

⁷³ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-2, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzopis br. 79, 13. siječnja 1942.

⁷⁴ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Broj dokumenta 258, Ustaška nadzorna služba, Ured I., Prs. Broj: 254/1942.

Pripadnici II. Poglavnikove tjelesne bojne, u ranim jutarnjim satima 7. veljače 1942., stigli su u rudnik Rakovac blizu Banja Luke, i ondje pobili 37 rudara grkoistočnjaka. Nakon toga ustaška satnija, pod zapovjedništvom ustaškog natporučnika Josipa Mišlova, i u pratnji fra Miroslava-Tomislava Filipovića iz samostana Petrićevac, izvršila je masakr grkoistočnjaka u selu Drakulić. Sjekirama i pijucima u tom je selu pobijeno oko 1500 ljudi. Među ubijenima je bio i sluga ministra prometa Hilmije Bešlagića. Ustaše su pobile i stanovnike obližnjih sela Motike i Šargovac, pa je veliki župan Aleman u svom izvješću procijenio da je ukupno ubijeno oko 2300 ljudi. Nakon što su ustaše stanovnicima okolnih sela naredile da pokopaju tijela ubijenih, seljani su pronašli dvadesetak teško ranjenih osoba koje su prebačene u bolnicu u Banja Luci. Ustaše su, između ostalog, opljačkale sela u kojima su izvršile pokolj stanovništva, premjestivši hranu, stoku i ostalo u svoje skladište. Uza sve to, pripadnici II. Poglavnikove tjelesne bojne ubili su još 80 osoba, očito grkoistočnjaka, koje je njemačka vojska prethodno uzela kao taoce, u slučaju napada na vodovod koji je Banja Luku opskrbljivao vodom.⁷⁵

U vezi s ovim događajima veliki župan Aleman, u izvješću upućenom nadležnim vlastima, naveo je da nakon pokolja koje su izvršili pripadnici II. Poglavnikove tjelesne bojne, prijeti opasnost da »četničko-komunističke bande« izvrše odmazdu nad katoličkim i muslimanskim stanovništvom. Također je naglasio da su grkoistočnjaci u selima Drakulić, Motike i Šargovac bili »lojalni i mirni građani«, koji nisu bili povezani s ustanicima. I dok je zapovjedništvo II. Poglavnikove tjelesne bojne tvrdilo da su likvidaciju stanovnika tih sela proveli zato što su djelovali protiv NDH, veliki župan Aleman u potpunosti je odbacio takve tvrdnje, upozorivši da su ti događaji vrlo loše djelovali na raspoloženje stanovništva:

*Ovakav postupak izazvao je ogromno uzbuđenje i negodovanje u svim slojevima građanstva bez razlike vjere, koje najtežim riječima osuđuje pokolj nad nevinim stanovništvom bojeći se podjedno kako odmazde četnika tako i daljeg nedozvoljenog postupka ustaša.*⁷⁶

Veliki župan Aleman naveo je, osim toga, koga se smatra odgovornim za ubijanje grkoistočnjaka u selima u blizini Banja Luke:

Obćenito se smatra da je duhovni začetnik ovoga pokolja Dr. Viktor Gutić, veliki župan pri Ministarstvu unutarnjih poslova sada u Banjoj Luci obzirom na njegova ranija dokazana nedjela. Za istog je utvrđeno da je u stalnoj vezi sa zapovjedništvom ustaške bojne te je sav pre-

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

zir i revolt građana upravljen prema njemu. Građanstvo nema nade za smirenje i poboljšanje postojećih prilika sve dotle, dok dr. Gutić, njegov brat Blaž i prvi suradnik Momčinović Stjepan borave u Banjoj Luci i imadu ma kakav utjecaj na bilo koje vlasti ili ustanove. (...) Stoga se moli da se u interesu javnog mira i smirivanja strasti imenovani na bilo koji način uklone iz grada i oduzme istima mogućnost zadiranja u mjestne prilike. Radi opisanih i sličnih događaja koji su se odigrali na području ove velike župe za vrijeme dok je dr. Gutić bio stožernik i povjerenik za biv.[šu] Vrbasku banovinu, razumljivo je zašto ustaški pokret u narodu nailazi na tako malu popularnost i odziv, što je svakako na uštrb obćih probitaka.⁷⁷

Već 9. veljače 1942. velikog župana Alemana posjetio je ministar prometa Hilmija Bešlagić, kako bi dobio podatke o ovim događajima.⁷⁸

Povjereništvo Ustaške nadzorne službe (UNS) za Veliku župu Sana i Luka, u izvješću upućenom svome zapovjedniku, Eugenu Didi Kvaterniku, uglavnom je ponovilo ono što je u svome izvješću naveo veliki župan Aleman. Nakon toga, Zapovjedništvo UNS-a u Zagrebu odredilo je da se velikom županu Alemanu priopći da su ustaški satnik Zelić i fra Filipović uhićeni te da će biti predani sudu, što je na »diskretan način i anonimno« trebalo raširiti među stanovništvom, kako bi se umirilo. I zaista, redarstvu u Banja Luci naređeno je da uhititi fra Filipovića.⁷⁹

Prema podatcima njemačkih obavještajaca, masakr grkoistočnjaka u Drakuliću i drugim selima, potaknuli su franjevci iz obližnjeg samostana, što se odnosilo na samostan u Petrićevcu. Također prema njemačkim izvorima, budući da je do ovoga slučaja došlo u blizini Banja Luke, koja je rodni grad ministra Bešlagića, vlasti NDH namjeravale su istražiti cijeli slučaj i kazniti odgovorne.⁸⁰

Nakon sloma NDH, nove jugoslavenske vlasti uhitile su Miroslava-Tomišlava Filipovića. On je tijekom ispitivanja izjavio da je početkom 1942. postao dušobrižnik II. Poglavnikove tjelesne bojne u Banja Luci, čiji je zapovjednik bio ustaški satnik Nikola Zelić. Prema Filipovićevim riječima, cijela je javnost tada »šaputala« da se u selu Drakulić organiziraju četnici. O tome su s ustaškim satnikom Zelićem razgovarali i Viktor Gutić i Vilko Butorac.⁸¹ Ka-

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ HR-HDA-1450, svitak D-86, snimke 274-275, Arthur Haeffner, Hauptmann a. D., Svačićev trg 3, Agram, Bericht für Herrn General Dr. h. c. Glaise v. Horstenau. Agram, den 1. März 1942.

⁸¹ Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945., Dokumenta*, Knjiga II, Beograd-Jasenovac, Spomen-područje Jasenovac 1986., Prilog broj 3.

ko ću navesti kasnije u ovome prilogu, Butorac je bio bliski Gutićev suradnik.

Ova Filipovićeve izjava potvrđuje prethodne navode velikog župana Alemana, da je Viktor Gutić bio u vezi s ustaškim satnikom Zelićem, zapovjednikom II. Poglavnikove tjelesne bojne.

Filipović će pred jugoslavenskim vlastima izjaviti da je krenuo s ustašama u Drakulić, navodno smatrajući da će biti izvršen pretres i da će biti kažnjeni samo oni kod kojih bude nađeno oružje. No, ustaše su masakrirale stanovnike Drakulića, Motika i Šargovca. Nakon ovog događaja, protiv ustaša, odnosno Filipovića, podignute su tužbe iza kojih je, kako je u saslušanju izjavio Filipović, stajao ministar Bešlagić koji je »mrzio«⁸² fratre jer je s njima bio u zemljišnoj parnici i zato jer su Srbi iz Drakulića obrađivali Bešlagićev posjed. Optužbama protiv ustaša priključili su se veliki župan Aleman i banjo-lučka »gospodska kapitalistička čaršija«.⁸²

Prema Filipovićevoj izjavi, na saslušanju pred jugoslavenskim vlastima, u Banja Luku je zatim stigao bliski Pavelićev suradnik, ustaški pukovnik Vjekoslav Servatzy. Došao je iz Zagreba s namjerom da spasi čast Poglavnikove tjelesne bojne, pa je odgovornost za pokolj u Drakuliću i obližnjim selima »lukavo«⁸³ svalio upravo na Filipovića. Ustaški satnik Zelić i ustaški natporučnik Mišlov, nakon kraćeg kućnog pritvora, premješteni su na druge dužnosti, a Filipović je pritvoren u Zagrebu. No, nakon nekoliko mjeseci i Filipović je pušten na slobodu, odnosno preuzeo ga je dužnosnik UNS-a Vjekoslav Luburić i uputio na službu u sabirni logor Jasenovac, gdje je trebao raditi pod identitetom ustaškog natporučnika Miroslava Majstorovića.⁸³

Viktor Gutić će nakon rata, također na saslušanju pred jugoslavenskim vlastima, izjaviti da je u Banja Luku stigao početkom prosinca 1941., kako bi s obitelji proveo božićne i novogodišnje blagdane. No, u Banja Luci se razbolio i jedno vrijeme bio u bolnici, a zatim se liječio kod kuće. Banja Luku je napustio tek početkom travnja 1942. godine. Negirao je bilo kakvu osobnu povezanost s događajima u Drakuliću i obližnjim selima, navodeći da mu je ustaški pukovnik Vjekoslav Servatzy, kojeg je Pavelić uputio kako bi taj slučaj ispitao, rekao da je »čitavu stvar pripremio i nahuškao«⁸⁴ fra Filipović.⁸⁴

Za masakr srpskog stanovništva u Drakuliću, Motikama i Šargovcu nitko nije odgovarao. Iz Zagreba su poduzete samo mjere koje su cijeli slučaj trebale zataškati, odnosno, kako je naredilo Zapovjedništva UNS-a, trebalo je

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

⁸⁴ *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, 230-232.

proširiti glasine da će odgovorni biti kažnjeni, što se u konačnici nije dogodilo.

Za ovaj prilog ipak je najvažnije to što je veliki župan Aleman smatrao da upravo Viktor Gutić i njegov brat Blaž, odnosno njihovi suradnici, snose odgovornost za masakr koji je izvršila II. Poglavnikova tjelesna bojna. Također je, kao što sam opisao, postojala određena »veza« Gutića sa samostanom Petrićevac, s kojim je bio povezan i fra Filipović.

Događaji tijekom prve polovine 1942. godine

U Zagrebu je tijekom ožujka 1942. godine donesena odluka o povlačenju Ladislava Alemana s dužnosti velikog župana u Banja Luci. Aleman, koji je u međuvremenu unaprijeđen u čin domobranskog pukovnika, trebao je preuzeti novu dužnost u Ministarstvu domobranstva.⁸⁵ Za novoga velikog župana određen je dr. Petar Gvozdić.⁸⁶

Da je spomenuta promjena dovela do novih zapleta, pokazuje i izvješće talijanskog vicekonzula u Banja Luci, s početka srpnja 1942. godine. U njemu je navedeno da među muslimanima vlada nezadovoljstvo prema velikom županu Gvozdiću i ustaškom stožerniku Beljanu, budući da oni provode »protomuslimansku« politiku, kakvu je 1941. godine vodio ustaški stožernik Gutić. U Banja Luci su provedena uhićenja osoba osumnjičenih za suradnju s komunistima, odnosno partizanima. Budući da su među uhićenima bili i brojni muslimani, među muslimanima je vladalo mišljenje da ih se na taj način, pod optužbama za komunizam, ali i »separatizam« od NDH, želi ukloniti s javnih dužnosti. Tako je primjerice bio uhićen i prof. Naim Čejvan, ravnatelj Ženske gimnazije, koji je na intervenciju ministra Bešlagića pušten na slobodu.⁸⁷

Inače je i Čejvan u studenom 1941. godine potpisao predstavku banjolučkih muslimana.

U istom je izvješću talijanski vicekonzul naveo da veliki župan Gvozdić nije dopustio da se znatan broj muslimana, očito izbjeglica iz ratom pogođenih mjesta, smjesti u Drakulić, Motike i Šargovac, sela u kojima je II. Poglavnikova tjelesna bojna u veljači 1942. masakrirala srpsko stanovništvo.⁸⁸

Talijanski vicekonzul objasnio je kako muslimani očekuju da veliki župan Gvozdić bude smijenjen. Nezadovoljstvo njegovim ponašanjem potaknuto je

⁸⁵ HR-HDA-223, Personalni spisi, 12266, Aleman, Ladislav.

⁸⁶ Za osnovne biografske podatke o Gvozdiću vidi: *Tko je tko u NDH*, 145-146.

⁸⁷ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-206, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 1841, 1. srpnja 1942.

⁸⁸ Isto.

činjenicom da na njega imaju utjecaj tajnik banjolučkog biskupa Joze Garića, kao i Blaž Gutić, bivši upravitelj redarstva. Potonji je bio posebno omrznut među muslimanima koji su smatrali da je protumuslimanski raspoložen, a osim toga, godine 1941., kada je bio upravitelj redarstva, postupao je nečasno i nepošteno, budući da se na nezakonit način domogao srpske i židovske imovine.⁸⁹

U istom izvješću talijanski vicekonzul je naveo da se približio određenim muslimanskim predstavnicima i od njih dobio neka važna objašnjenja i podatke. Na temelju tih podataka izjavio je da može opovrgnuti glasinu koja je zapravo potekla iz »katoličkih krugova«, kako neki muslimani namjeravaju uputiti memorandum Adolfu Hitleru i zatražiti od njega da se, pod njemačkom zaštitom, uspostavi autonomija Bosne. Zapravo je riječ o tome da su bosanskohercegovački muslimani, pa tako i oni u Banja Luci, nakon što je 1939. uspostavljena Banovina Hrvatska, javno zahtijevali da se u budućem preuređenju Jugoslavije uspostavi Bosna i Hercegovina, kao ravnopravna jedinica. Tom je prigodom talijanski vicekonzul spomenuo i predstavku banjolučkih muslimana iz studenog 1941. godine.⁹⁰

Pretpostavljam da je talijanski vicekonzul želio objasniti kako su se upravo na temelju prethodno navedenih muslimanskih zahtjeva i predavki, na kraju pojavile glasine, pokrenute iz »katoličkih krugova«, o namjerama muslimana da od Hitlera zahtijevaju autonomiju Bosne. Vicekonzul ipak nije isključio mogućnost da se pojedini muslimanski predstavnici, u posljednje vrijeme, s takvim zahtjevima zaista obraćaju zapovjedništvima njemačke vojske i Njemačkom poslanstvu u Zagrebu.⁹¹

Kao što je navedeno, talijanski vicekonzul je, na samom početku srpnja 1942. godine, izvijestio da muslimani priželjkuju smjenu velikog župana Gvozdića. To će se ubrzo i ostvariti, što će biti uvod u novi smjer državne politike NDH u Banja Luci.

Mjere NDH za »pacifikaciju« tijekom 1942. godine

Tijekom 1942. vlasti NDH su, u cilju smirivanja stanja u državi, primijenile niz novih mjera. S jedne strane vojnim se operacijama težilo uništiti partizanski pokret, dok se istovremeno, promjenom odnosa prema grkoistočnjacima, nastojalo mirnim putem pridobiti taj dio stanovništva na lojalan odnos prema vlastima.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto.

Budući da je u međuvremenu došlo do raskola između četnika i partizana, vlasti NDH pokazale su spremnost za pregovore s četnicima, te su s pojedinim četničkim jedinicama na području Bosne sklopljeni sporazumi, odnosno ugovori o prekidu neprijateljstava i međusobnoj suradnji.⁹² Tako je u Banja Luci 15. svibnja 1942. godine, sklopljen ugovor između vlasti NDH i Četničkog odreda »Manjača«, a 23. svibnja i ugovor s Četničkim odredom »Obilić«.⁹³

Osim toga, Ante Pavelić je 3. travnja 1942. donio Zakonsku odredbu o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi. Moglo bi se reći da je njezinim osnivanjem odbačena politika prelaska grkoistočnjaka na druge priznate vjere, uglavnom katoličku. Prethodno sam opisao kakve su probleme ti vjerski prelasci stvorili u odnosu muslimana prema NDH. Umjesto vjerskih prelazaka, otvorena je mogućnost da se srpsko, odnosno grkoistočno stanovništvo definira kao Hrvate »pravoslavne vjere«.⁹⁴

Tada su i visoki dužnosnici NDH počeli govoriti o Hrvatima triju vjera. Primjerice, kada je dr. Oskar Turina, opunomoćenik Vlade NDH, sa sjedištem u Banja Luci, krajem kolovoza 1942. posjetio Bosanski Novi, obratio se stanovništvu i u svome govoru među ostalim rekao:

*(...) da u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj svi Hrvati, bili oni muslimani, katolici ili pravoslavni — svi imaju jednaka prava. Oni, koji su prije bili uz beogradsku čaršiju i ne žele dobro Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, to su »mutikaši« kojima nema mjesta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.*⁹⁵

Razumljivo, nakon svega što se dogodilo u međuvremenu, od proglašenja NDH, za njezine vlasti bilo je nemoguće takvo novo viđenje i s tim povezanu politiku uspješno i cjelovito provesti.

Dolazak Dragana Hadrovića na mjesto velikog župana u Banja Luci

Zagrebački *Hrvatski narod* je 4. srpnja 1942. izvijestio da je Ante Pavelić posjetio Banja Luku. Do tog je posjeta došlo u vrijeme kada su njemačka vojska

⁹² Opširnije o tome vidi: Rasim HUREM, »Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.«, *Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo* 2 (1966) 2, 285-325.

⁹³ N. BARIĆ, »Prilog poznavanju Odsjeka X«, 245.

⁹⁴ N. BARIĆ, »O osnutku i djelovanju Hrvatske pravoslavne crkve tijekom 1942. i 1943. godine: primjer Velike župe Posavje«, *Croatica Christiana Periodica* 38 (2014) 74, 135-163. U ovom članku navedena je relevantna literatura o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi.

⁹⁵ »Hrvati — katolici, muslimani i pravoslavni imaju jednaka prava«, *Novo doba*, br. 14, Banja Luka 26. kolovoza 1942., 1.

i snage NDH vodile veliku operaciju protiv partizana na obližnjoj planini Kozari. Pavelić se, tijekom posjeta Banja Luci, od predstavnika vlasti susreo s podžupanom Ahmedom Krupićem, a primio je i Josipa Šajatovića, donaćelnika Banja Luke.⁹⁶

Trećeg srpnja 1942. Pavelić je odredio da dužnost velikoga župana u Banja Luci preuzme dr. Dragan pl. Hadrović.⁹⁷ Dotadašnji veliki župan Petar Gvozdić je 11. srpnja razriješen službe u Banja Luci i premješten u MUP NDH.⁹⁸

Hadrović je prije proglašenja NDH imao odvjetnički ured u Velikoj Gorici. Za vrijeme Jugoslavije sudjelovao je u hrvatskoj oporbi prema vlastima u Beogradu i na različite načine surađivao s hrvatskim nacionalistima, odnosno ustašama. Nakon proglašenja NDH stupio je u njezinu službu.⁹⁹

Kako će kasnije u ovom prilogu biti često spominjano, Hadrović je po dolasku na dužnost velikog župana u Banja Luci isticao da za svoj rad ima posebne ovlasti Ante Pavelića. Na temelju vijesti objavljenih u banjolučkom tisku, može se zaključiti da je Pavelić zaista često primao Hadrovića, nakon što je ovaj preuzeo dužnost velikog župana u Banja Luci. Tako je Hadrović primljen u audijenciju kod Pavelića, sredinom kolovoza 1942., zatim u prosincu iste godine, kao i u veljači 1943. Osim toga, Hadrović je bio u čestom kontaktu s Džaferom Kulenovićem, potpredsjednikom Vlade NDH. Tijekom kolovoza 1942. u Zagrebu se četiri puta sastao s Kulenovićem, a iduće, 1943. godine, Hadrović i Kulenović sastali su se dvaput u veljači, jednom u ožujku i jednom u lipnju. A kad je ministar Hilmija Bešlagić, u kolovozu 1942., posjetio Banja Luku, u pratnji Hadrovića obišao je svoje gospodarstvo u selu Lilić. Hadrović je također, u veljači 1943. godine, posjetio Bešlagića u Zagrebu.¹⁰⁰

Razumljivo, ne raspoložem podacima o čemu je Hadrović razgovarao s Pavelićem i muslimanskim članovima Vlade NDH, ali navedeni sastanci uka-

⁹⁶ »Poglavnik kod svojih hrabrih vojnika«, *Hrvatski narod*, br. 467, 4. srpnja 1942., 1-2.

⁹⁷ »Novi veliki župan«, *Ustaški glas*, br. 4, Banja Luka, 15. srpanj 1942., 3.

⁹⁸ HR-HDA-223, Personalni spisi, 1371, Gvozdić, dr. Petar.

⁹⁹ Za osnovne biografske podatke o Hadroviću vidi: *Tko je tko u NDH*, 147. Opširnija Hadroviće-va autobiografija, koju je sastavio 12. travnja 1942. u Petrinji, nalazi se u: HR-HDA-1035, Osobni fond Dragana Hadrovića.

¹⁰⁰ »Povratak velikog župana iz Zagreba«, *Novo doba*, br. 12, 9. kolovoza 1942., 5.; »Veliki župan Dr. Hadrović kod Poglavnika«, *Novo doba*, br. 13, 18. kolovoza 1942., 4.; »Ministar prometa i javnih radova u Banjoj Luci«, *Novo doba*, br. 15, 1. rujna 1942., 4.; »Veliki župan kod Poglavnika«, *Novo doba*, br. 31, 24. prosinca 1942., 3.; »Poglavnik je primio u audienciju Velikog župana Dr. Hadrovića«, *Novo doba*, br. 9, 27. veljače 1943., 1.; »Veliki župan kod potpredsjednika Vlade«, *Novo doba*, br. 9, 27. veljače 1943., 3.; »Boravak velikog župana u Zagrebu«, *Novo doba*, br. 11, 13. ožujka 1943., 4.; »Boravak velikog župana u Zagrebu«, *Novo doba*, br. 24, 12. lipnja 1943., 4.

zuju da je Hadrović, kao veliki župan u Banja Luci, imao njihovu pažnju i potporu.

I dok će Hadrović u svome radu posebnu pažnju posvetiti otklanjanju muslimanskog nezadovoljstva, nastalog zbog poteza onih koji su prethodno u Banja Luci držali vlast, očito je da se i od banjolučkih muslimana očekivalo da svojim izjašnjavanjem za ustaški pokret pruže potporu takvoj politici.

Tako je 26. srpnja 1942. održan sastanak banjolučkih muslimana, koji je sazvao Hakija Bešlagić. Sastanku je prisustvovao podžupan Ahmed Krupić, kao i ustaški stožernik, odnosno ustaški natporučnik Mirko Beljan. Bešlagić je na sastanku održao govor u kojem je istaknuo potrebu da banjolučki muslimani ulože sve napore pri izgradnji NDH. Iako su muslimani i dotad bili prisutni u ustaškim redovima, Bešlagić je ocijenio da okolnosti zahtijevaju okupljanje i ujedinjavanje svih muslimana u ustaškom pokretu. Okupljeni su taj zahtjev prihvatili, a zatim osnovali odbor čiji je zadatak bio upisati u ustaški pokret muslimane koji mu još nisu pristupili. Odbor je također trebao izvijestiti velikog župana Hadrovića i stožernika Beljana o imenima muslimana koji će preuzeti određena dužnosnička mjesta u ustaškom pokretu. Nakon toga, muslimani okupljeni na sastanku, odlučili su pozvati i Hadrovića. On je ubrzo i stigao, te je u svome govoru naveo da su muslimani uvijek bili »stvaralački element« koji je težio za »redom, radom, pravdom i ravnopravnošću«. Na kraju sastanka prisutni su uputili pozdravne brzozave Anti Pavešiću, kao i Džaferu Kulenoviću i Hilmiji Bešlagiću.¹⁰¹

U Banja Luci je 23. kolovoza 1942. održan sastanak Ženske loze Ustaškog pokreta, kojem je prisustvovalo osobito puno muslimanki, što je bio rezultat rada nekoliko »vrijednih žena muslimanki« koje su prethodno po gradu pozivale muslimanske žene da dođu na taj sastanak. Sastanak je otvorio veliki župan Hadrović, govoreći o bratskoj ljubavi Hrvatica — muslimanki i katolkinja, zaključivši da, bez obzira na vjeru, postoji samo jedna domovina i samo jedna, hrvatska majka. Nakon sastanka trebalo je potaknuti ustrojavanje Ženske loze Ustaškog pokreta u Banja Luci i upisati nove članice.¹⁰²

O politici koju je pokrenuo Hadrović, nakon dolaska u Banja Luku, govori izvješće koje je Mesud Kulenović, bilježnik Hrvatskog državnog sabora, krajem kolovoza 1942. uputio Marku Došenu, predsjedniku Sabora. U njemu je naveo da je »glavna nit naše politike« u Bosanskoj krajini uspostava suradnje između muslimana i katolika, te ustrojavanje ustaškog pokreta. Prije dolaska Hadrovića u Banja Luku, na navedenom planu neprestano su činjene

¹⁰¹ »Vjernost Hrvata muslimana Banje Luke Poglavniku i Ustaškom pokretu ponovno je došla do izražaja na nedjeljnom sastanku«, *Ustaški glas*, br. 10, 29. srpnja 1942., 1.

¹⁰² »Veliki sastanak ženske loze Ustaškog pokreta«, *Novo doba*, br. 14, 26. kolovoza 1942., 3.

»krupne pogreške«, pa su odnosi između muslimana i katolika bili slabi. Oni koji su bili na dužnosti velikog župana u Banja Luci prije Hadrovića, nisu bili sposobni riješiti te probleme. Osim toga, bilo je i onih, pri čemu se očito mislilo na Viktora Gutića i njegove suradnike, koji su se u prvim danima »naše nacionalne revolucije« dokopali važnih položaja, pa su svojim »naopakim radom« naštetili odnosima među muslimanima i katolicima.¹⁰³

No, veliki župan Hadrović, uz potporu koju mu je »dao osobno sam Poglavnik«, uspio je riješiti te probleme i otvoriti put suradnje katolika i muslimana, u čemu je ostvario odlične rezultate. Također je došlo do oživljavanja rada ustaškog pokreta. Tako je Hadrović, »odobrenjem Poglavnika«, uklonio sve one koji su pljačkom, otimačinom i drugim zločinima kompromitirali NDH i ustaški pokret, u vezi s čime je Mesud Kulenović naveo:

*Na uklanjanju tih tipova radi se energično dalje, a rezultat se vidi u smirivanju duhova i odazivu pravih ljudi za suradnju. Eri denuncijacija, podmetanja i drugih nepodobština učinjen je kraj, a glavni akteri, braća Gutići, uhapšeni su i internirani su van Banje Luke. Sada se radi na uklanjanju ostale njihove mafije.*¹⁰⁴

U međuvremenu je MUP NDH sredinom ožujka 1942. odredio da se Viktor Gutić imenuje velikim županom Velike župe Pokupje, sa sjedištem u Karlovcu. Gutić je tu dužnost preuzeo 10. travnja, no 10. kolovoza iste godine uputio je molbu MUP-u da ga zbog zdravstvenih razloga razriješi dužnosti, čemu je ubrzo udovoljeno. Početkom rujna 1942. Gutić je predao svoju dužnost u Karlovcu.¹⁰⁵ U ljeto 1942. godine ponovo je posjetio Banja Luku, o čemu ću, kao i o okolnostima koje su dovele do njegovog uklanjanja, te uklanjanja njegova brata Blaža iz toga grada, pisati kasnije u ovom prilogu.

I talijanski vicekonzul u Banja Luci je, početkom rujna 1942., u svome izvješću naveo da je politika »prijateljstva prema muslimanima«, koju je poveo Hadrović, uspjela u znatnoj mjeri »smiriti duhove«. Muslimani shvaćaju da se Hadrović nije zadržao na formalnim izjavama, nego je zaista izašao u susret njihovim zahtjevima. Tako je za načelnika grada Banja Luke postavljen musliman, dok je u novo Gradsko vijeće imenovan podjednak broj katolika i muslimana. Provodeći takvu politiku, Hadrović je trebao ukloniti zapreke, pa je bivšeg upravitelja redarstva i »velikog protivnika« muslimana, Blaža Gutića, poslao iz Banja Luke u Zagreb. Na taj je način »opomenuo« i druge koji

¹⁰³ HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 214/1942.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ HR-HDA-223, Personalni spisi, 6286, Gutić, dr. Viktor.

su se protivili njegovoj politici, među ostalim i tajnika banjolučkog biskupa.¹⁰⁶

No, kako je objasnio talijanski vicekonzul, u provođenju takve politike Hadrović je naišao na neslaganje banjolučkog biskupa Jozе Garića, koji je izjavljivao da »muslimansku politiku« vodi Džafer Kulenović, čiji je tajnik Namik Kulenović, koji se za vrijeme Kraljevine Jugoslavije u Banja Luci istaknuo u protuhrvatskim i protukatoličkim manifestacijama. Biskup Garić smatrao je da ne treba vjerovati muslimanskim izrazima vjernosti NDH, budući da su oni uvijek isticali pripadnost islamskom svijetu i zahtijevali isključivo zaštitu svojih probitaka i privilegija.¹⁰⁷

U listopadu 1942. dužnost ustaškog stožernika za Veliku župu Sana i Luka, preuzeo je od Mirka Beljana dr. Jure Petričević. Talijanski vicekonzul izvijestit će da Beljan nije odgovarao politici koju je vodio veliki župan Hadrović. Također je naveo da, za razliku od Beljana, novi stožernik Petričević uživa poštovanje i vlasti i stanovništva.¹⁰⁸

Da je Hadrović nastavio s politikom čiji je cilj uvođenje reda i uvažavanje muslimana, pokazuje i radio brzojavka koju je početkom prosinca 1942. uputio Županstvu pri Poglavniku. U njoj je naveo da je na području Bosanske Gradiške smještena XVIII. ustaška bojna čiji je zapovjednik ustaški satnik Vinko Ferček. Taj ustaški časnik isticao se samovoljom, uhićenjima i zlostavljanjem građana, što je među narodom stvorilo veliko nezadovoljstvo. Osim toga, Hadrović je istaknuo da je Ferček nesklon inače »vrlo lojalnom« muslimanskom stanovništvu, te zatražio da taj ustaški satnik bude uklonjen sa svoje trenutačne dužnosti.¹⁰⁹

Nesumnjivu potporu politici koju je vodio Hadrović, predstavljao je i govor što ga je sredinom svibnja 1943., na ustaškoj skupštini u Banja Luci, održao Vjekoslav Vrančić, potpredsjednik Vlade NDH. Opisujući stanje za vrijeme Jugoslavije, Vrančić je dao i ocjenu JMO, kao ključne političke stranke bosanskohercegovačkih muslimana. Ne spominjući puno ime te stranke, odnosno njezin jugoslavenski pridjev, Vrančić je naveo da je »muslimanska organizacija« osnovana kako bi zaštitila »muslimanski dio hrvatskoga naroda«,

¹⁰⁶ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-195, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 2140, 1. rujna 1942.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-154, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 3054, 12. studenog 1942.

¹⁰⁹ HR-HDA-1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i Narodnooslobodilačkog pokreta, I-92/3, Krugovalna brzojavka V. T. Broj: 33/1942. Uputio opći opunomoćenik Vlade dr. pl. Hadrović 2. XII. [1942.] iz Banja Luke za Županstvo pri Poglavniku.

te da je u tom smislu ispunila svoju »hrvatsku misiju«, zbog čega zaslužuje priznanje hrvatskih nacionalista, odnosno ustaša. Nakon toga Vrančić se u svom govoru osvrnuo na glasine da muslimani zahtijevaju autonomiju, odnosno odvajanje od NDH, rekavši da ustašama za vrijeme Jugoslavije nije smetalo to što »muslimanska organizacija« zahtijeva autonomiju Bosne i Hercegovine, budući da je na taj način štitila muslimane od pritiska Beograda. No, kada je riječ o trenutačnom stanju, Vrančić se pozvao na izjavu Ante Pavelića, kako muslimani u NDH nisu obuhvaćeni nikakvim granicama. Zato će hrvatske nacionaliste, koji su katolici, veseliti kada vide da sve više muslimana preuzima najvažnije položaje u ustaškom pokretu i državnoj upravi. Osvrnuvši se na planove da upravo Banja Luka postane glavni grad NDH, Vrančić je zaključio da ni muslimani ni katolici ne mogu zamisliti »veće autonomije« koju bi u tom slučaju imala Bosna i Hercegovine. No, ako neki misle da je to »premalo«, Vrančić im je poželio »sretan put«, možda najbolje na »sjeverni pol«, da tamo uživaju »svoju vlastitu autonomiju«. ¹¹⁰

Ovako intoniran Vrančićev govor očito je bio usmjeren na ciljeve politike koju je u Banja Luci vodio veliki župan Hadrović, s namjerom da se maksimalnim uvažavanjem i razumijevanjem potreba muslimanske zajednice, istu pridobije za NDH i ustaški pokret. Ako je na putu do tog cilja, na mjesnoj razini, stajalo »katoličko sektaštvo«, trebalo ga je onemogućiti, zbog širih interesa stabilizacije NDH.

Gradska vlast

Naveo sam da je talijanski vicekonzul u Banja Luci, početkom rujna 1942., objasnio kako je Hadrović svoju stvarnu spremnost na suradnju s muslimanima pokazao novom organizacijom banjolučke gradske vlasti, što ću ovdje opširnije objasniti.

Neposredno nakon uvođenja uprave NDH u Banja Luci, dužnost povjerenika banjolučke općine, odnosno načelnika Banja Luke, obnašao je Haki-ja Bešlagić, brat Hilmije Bešlagića. No, ustaški stožernik Gutić je 27. lipnja 1941. dužnost načelnika povjerio ing. Rudolfu Ertlu. ¹¹¹

Hrvatska krajina je 27. lipnja 1941. objavila da je, odlukom stožernika Gutića, područje grada Banja Luke prošireno pripajanjem određenih sela sus-

¹¹⁰ »Bosna je bila, ona jest i ostat će kičma hrvatskog naroda i hrvatske države« / »U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imaju jednaka prava svi njezini lojalni pripadnici bez obzira vjere«, *Novo doba*, br. 21, 22. svibnja 1943., 1-2. O navedenom govoru Vrančića također vidi: Z. HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 763-765.

¹¹¹ »Stožernik Dr. Viktor Gutić svečano uveo u dužnost novog gradskog načelnika Banja Luke poznatog ustaškog borca Ing. Rudolfa Ertla«, *Hrvatska krajina*, br. 31, 29. lipnja 1941., 1-2.

jednih općina.¹¹² Ovom su odlukom Banja Luci priključena sela s hrvatskim katoličkim stanovništvom.¹¹³

Prema popisu stanovništva iz 1931. godine, grad Banja Luka imao je 22.165 stanovnika. Među njima je bilo 8039 muslimana, 6769 pravoslavnih i 6486 katolika.¹¹⁴ Prema nekim podacima, Banja Luka je u trenutku proglašenja NDH imala oko 29.000 stanovnika, od čega oko 10.000 pravoslavnih. No, s promjenama koje su uslijedile tijekom idućih mjeseci, došlo je i do radikalne promjene u broju i strukturi stanovništva. Dio srpskog stanovništva Banja Luke otišao je, ili su ga vlasti NDH iselile u Srbiju, a dio istoga stanovništva prešao je na katoličku vjeru.¹¹⁵ Osim toga su gradu, kao što je navedeno, priključena neka sela s katoličkim stanovništvom.

Tako je, prema popisu koji je provelo banjalučko redarstvo, na dan 10. listopada 1941., u Banja Luci živjelo 23.563 stanovnika, od čega 10.012 katolika, 9509 muslimana i 2888 grkoistočnjaka. Usto je 400 grkoistočnjaka u Banja Luci dobilo dozvolu za prelazak na katoličku vjeru, ali ga još nisu izvršili zbog određenih formalnosti.¹¹⁶

Ove promjene, odnosno nagla »prevlast« katolika u gradu, nisu mogle naići na odobravanje među muslimanima. Već 9. kolovoza 1941. »delegati banjolučkih muslimana« uputili su žalbu velikom županu Alemanu. U njoj je navedeno da je Ante Pavelić više puta naglasio potpunu ravnopravnost Hrvata katolika i Hrvata muslimana, no Povjereništvo za bivšu Vrbasku banovinu nije provodilo takvu politiku. Nakon što je s dužnosti upravitelja različitih ureda otpustilo Srbe, muslimani su ostali prikraćeni pri imenovanju onih koji su trebali preuzeti spomenute urede. Pripajanje katoličkih sela banjolučkoj općini i imenovanje Rudolfa Ertla za gradskog načelnika, duboko su povrijedili osjećaje banjolučkih muslimana. Time se htjelo »majorizirati muslimane katoličkom većinom«, dok je na čelo Banja Luke postavljen katolik, iako je i za vrijeme »najgorih režima« u bivšoj Jugoslaviji na tom mjestu uvijek bio musliman.¹¹⁷

Nakon što su muslimani morali podnijeti takvu »uvredu«, ubrzo su ih razočarale i prve odluke Ertla kao novog načelnika. Pod obrazloženjem šted-

¹¹² »Prošireno je područje grada Banja Luke«, *Hrvatska krajina*, br. 30, 27. lipnja 1941., 1.

¹¹³ D. LUKAČ, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 102.

¹¹⁴ Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, Knjiga II, 110.

¹¹⁵ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-91, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 203, 28. kolovoza 1941.

¹¹⁶ »Stanovništvo grada Banja Luke«, *Hrvatska krajina*, br. 71, 19. listopada 1941., 3.

¹¹⁷ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu, Zbornik dokumenata*, Tom I, Knjiga 1, dok. br. 191.

nje i racionalizacije gradske uprave, on je otpustio iz službe ili umirovio više od 50 muslimana, te istovremeno zaposlio desetak novih ljudi, gotovo isključivo katolika. Muslimani su u svojoj žalbi Alemanu izrazili nadanje da će njegovim dolaskom na mjesto velikog župana u Banja Luci, za »muslimane nastati bolji dani«, zatraživši od njega da ispravi opisane »nepravde« i za načelnika Banja Luke ponovo imenuje Hakiju Bešlagića.¹¹⁸

Nije trebalo dugo da vlasti u Zagrebu reagiraju na ovu žalbu. Ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković je 21. kolovoza 1941. telefonski nazvao Veliku župu Sana i Luka i naredio da se svi otpušteni i umirovljeni službenici općine Banja Luka, pod uvjetom da su Hrvati, moraju zadržati na svojim poslovima. Ovo je trebalo trajati dok MUP NDH ne riješi njihove žalbe. Očito se mislilo na žalbe koje su muslimanski službenici uložili nakon što ih je načelnik Ertl uklonio iz službe. Gradsko poglavarstvo ubrzo je izvršilo navedenu naredbu ministra Artukovića.¹¹⁹

Talijanski vicekonzul u Banja Luci je 28. kolovoza 1941. izvijestio da muslimani žele smijeniti načelnika Ertla. Pretpostavio je da je zbog toga delegacija banjalučkih muslimana, predvođena muftijom Mustafom Nurkićem, 27. kolovoza posjetila Pavelića.¹²⁰

Otprilike mjesec dana kasnije, 30. rujna, za načelnika Banja Luke ponovo je postavljen Hakija Bešlagić. Talijanski vicekonzul izvijestio je da je Ertl optužen za pronevjeru u upravljanju općinom, pa je pozvan u Zagreb kako bi o tome bila provedena istraga. Vicekonzul je ocijenio da je do navedene promjene na čelu grada došlo pod utjecajem muslimanskih predstavnika u Vladi NDH, čemu su dali potporu i predstavnici njemačke vojske u Banja Luci. Uklanjanjem Ertla, zaključio je vicekonzul, odstranjena je osoba koja je potjecala iz kruga Viktora Gutića.¹²¹

No, prema nekim podacima, Hakija Bešlagić je početkom ožujka 1942. dao ostavku na dužnost načelnika Banja Luke.¹²² Nije jasno zbog kojih je razloga to učinio.

Nakon toga, poslove načelnika obavljao je donaeelnik Đuro Šajatović. Po dolasku u Banja Luku, Dragan Hadrović je, sredinom srpnja 1942., svoj prvi javni nastup imao upravo u Gradskom poglavarstvu, gdje je objavio odluku

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ HR-HDA-223, Broj: 26649/1941. Pr.

¹²⁰ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-91, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 203, 28. kolovoza 1941.

¹²¹ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-44, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 397, 8. listopada 1941.

¹²² D. LUKAČ, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 194.

MUP-a NDH kojom je za načelnika grada imenovan Halid Džinić, koji je zatim pred Hadrovićem položio prisegu. U svome govoru Hadrović je rekao kako navedeno imenovanje nije samo znak povjerenja koje Hrvatska državna vlada ima prema Džiniću, nego i znak povjerenja prema Hrvatima muslimanima, čiji je Džinić predstavnik.¹²³

Nešto kasnije, MUP NDH imenovao je novoga donaćelnika i članove Savjetodavnog odbora općine Banja Luka. Veliki župan Hadrović je osobe, određene za navedene dužnosti, 19. kolovoza 1942. zaprisegnuo u Gradskoj vijećnici, a nakon toga je održao govor. Kako je prenijelo banjolučko *Novo doba*, Hadrović je u govoru izjavio da je u Banja Luku upućen po želji poglavnika, a on, kao Hrvat katolik, je zbog toga ponosan jer voli kraj u koji je upućen i posebno voli »naše drage« muslimanske Hrvate. Postoji samo »desetak« onih kojima to nije po volji, ali takvi su manjina. Nakon toga Hadrović je u svome govoru veličao muslimane koji su za vrijeme »srbijske okupacije«, odnosno Jugoslavije, trpjeli »muke«. Namjeravalo ih se pretvoriti u Srbe, i nisu se mogli izjasniti kao Hrvati, nego samo po svojoj vjerskoj pripadnosti. U okolnostima sloma Jugoslavije ni jedan predstavnik muslimana nije se priključio jugoslavenskoj kraljevskoj vladi u izbjeglištvu, a upravo muslimani čine većinu dobrovoljaca koje je NDH uputila na bojište u Sovjetskom Savezu.¹²⁴

U ostavštini Dragana Hadrovića pronašao sam tekst ovog njegovog govora; vidljivo je da jedan znakovit dio nije prenesen u tisku, ili ga je Hadrović pri samom držanju govora izostavio. U tom dijelu govora je stajalo:

*Šta ću Vam tajiti, kad svi znate, da su se u ovu našu divnu stvar i rad počeli mješati ljudi koji ne žele pravednosti, reda, odgovornosti, nego da žive na račun nesreće naše. Oni su otpuhnuti a otpuhnuti će sva-ki onaj, ma bio to ko mu drago, tko bude protivan ovome duhu, koji je danas u Vama.*¹²⁵

Upravo je izbor Savjetodavnog odbora banjolučke općine doveo do uklanjanja Viktora Gutića iz državne službe, kao i do protjerivanja njegovog brata Blaža iz Banja Luke. O tome će početkom listopada 1942. Viktor Gutić pisati Marku Došenu, predsjedniku Hrvatskog državnog sabora. U pismu je Gutić objasnio da je upravo u razdoblju kada je u Banja Luci uspostavljana nova gradska uprava, i on boravio u gradu. Bio je prisutan na jednom sastanku hrvatskih, odnosno katoličkih društava, na kojem je trebalo raspravlja-

¹²³ »Novi gradski načelnik«, *Ustaški glas*, br. 5, 17. srpanj 1942., 1.

¹²⁴ »Banja Luka jedini grad u državi koji će se izgraditi državnim troškom«, *Novo doba*, br. 14, 26. kolovoza 1942., 4.

¹²⁵ HR-HDA-1035, »Gospodine načelnice, gospodine podnačelnice, gospodo vijećnici!«

ti o otvaranju gradskog »Hrvatskog doma«. Na tom je sastanku Gutić, u vezi s novom gradskom upravom, spomenuo da se ne može surađivati s Hadrovićem koji je nekorektno nastupio protiv katolika. Gutić je u pismu pokušao objasniti da muslimane tada nije ni spominjao, niti je govorio protiv suradnje s njima, nego je isključivo kritizirao Hadrovića osobno. Ipak je napisao da su u Gradsko vijeće zapravo ušli samo oni katolici koje su muslimani smatrali podobnima. Iste zamjerke na novu gradsku vlast iznosio je po Banja Luci i Gutićev brat Blaž.¹²⁶

Navedeno je, objasnio je u svome pismu Gutić, bilo povod Hadroviću da otputuje u Zagreb i tamo na »mjerodavnom mjestu« prikaže kako braća Gutić rade protiv muslimana. Nakon toga redarstveni izvidnici su 14. kolovoza 1942. uhitili Blaža Gutića. Odveden je u Zagreb gdje je proveo tri dana u pritvoru. Pušten je na slobodu, ali mu je zabranjen povratak u Banja Luku. A Viktor Gutić, kako se požalio u pismu, zbog istog je razloga izbačen iz državne službe.¹²⁷

Kako sam prethodno spomenuo, zapravo je Viktor Gutić 10. kolovoza 1942. zatražio da, zbog zdravstvenih razloga, bude oslobođen dužnosti velikog župana u Karlovcu, čemu je ubrzo udovoljeno. Svakako je moguće da mu je zapravo »ukazano« kako se od njega očekuje da napusti državnu službu.

Blaž Gutić ipak je dobio dozvolu da se iz Zagreba vrati u Banja Luku, kako bi mogao riješiti svoje privatne poslove. U listopadu 1942. Hadrović je upozorio da Blaž Gutić zloupotrebljava ovu dozvolu, koristeći boravak u Banja Luci kako bi na javnim mjestima kritizirao djelovanje vlasti i provocirao građane. Zato je Hadrović zatražio od Zagreba da Blaž Gutić bude uklonjen iz Banja Luke, budući da je tako odredio i »sam državni poglavar«.¹²⁸

Nemam podataka o tome je li ovaj Hadrovićev zahtjev izvršen. No, kao što sam prikazao, okolnosti oko ustrojavanja nove gradske vlasti u Banja Luci na kraju su dovele do otvorenog sukoba između Hadrovića i braće Gutić. Upravo u tom razdoblju Viktor Gutić napušta državnu službu, dok je Blaž Gutić, barem na određeno vrijeme, uklonjen iz Banja Luke.

Redarstvo

Važne podatke za temu ovog priloga daju i odnosi u redarstvenim službama NDH u Banja Luci.

¹²⁶ HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 333/1942.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ HR-HDA-1549, I-92/45, Brzajavka V. T. Broj: 242/1942. Uputio Viljetić 19. X. [1942.] Zapovjedništvo UNS-a.

Nakon što je Viktor Gutić postao ustaški stožernik u Banja Luci, upravitelj redarstva postao je njegov brat Blaž. No, uklanjanjem Viktora Gutića, i položaj njegovog brata doveden je u pitanje. Talijanski vicekonzul u Banja Luci je 8. listopada 1941., u vezi s uklanjanjem s vlasti ljudi povezanih s Viktorom Gutićem, naveo da se priprema smjena Blaža Gutića s dužnosti upravitelja redarstva.¹²⁹ Zaista je 17. listopada Blaž Gutić svoju dužnost predao Boži Dražiću.¹³⁰

No, osim redarstvene strukture MUP-a NDH, odnosno njegovog Ravnateljstva za javni red i sigurnost, u Banja Luci je djelovalo i Ravnateljstvo ustaškog redarstva, čiji je nadzornik bio Ozren Kvaternik. Talijanski vicekonzul u Banja Luci je sredinom kolovoza 1941. izvijestio da Ravnateljstvo ustaškog redarstva ima i zadatak nadzora državnih službenika te da se prikupljaju dokazi da je Blaž Gutić, kao ravnatelj redarstva, od nekih Srba i Židova primio veće svote novca, kako bi im pomogao. Očito je primio novac od Srba kako bi izbjegli iseljavanje iz Banja Luke, dok je od Židova primio novac kako bi im omogućio da napuste NDH.¹³¹

No, početkom ožujka 1942. Ozren Kvaternik je smijenjen s dužnosti nadzornika Ravnateljstva ustaškog redarstva u Banja Luci, a to je ravnateljstvo ubrzo i ukinuto.¹³² Nadalje, po zapovijedi njemačke vojske, u lipnju 1942. uhićen je upravitelj redarstva Božo Dražić, budući da je bio u bliskim vezama s nekim od komunista koji su ilegalno djelovali u gradu. Nakon toga Dražić je iz Banja Luke povučen u Zagreb.¹³³

Zapovjedništvo UNS-a je krajem svibnja 1942. odredilo da u Banja Luci od 15. lipnja počne djelovati Zaštitno redarstvo za Banja Luku i Veliku župu Sana i Luka. To je redarstvo od redovitih redarstvenih vlasti trebalo preuzeti sve poslove povezane s političkim i sigurnosnim pitanjima.¹³⁴

Pored toga, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost MUP-a NDH, je 23. lipnja 1942. odredilo da upravu Župske redarstvene oblasti u Banja Luci preuzme dr. Ivan Gromes.¹³⁵

¹²⁹ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-44, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 397, 8. listopada 1941.

¹³⁰ »Promjene u redarstvenom ravnateljstvu«, *Hrvatska krajina*, br. 71, 19. listopada 1941., 3.

¹³¹ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-93, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 132, 14. kolovoza 1941.

¹³² D. LUKAČ, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 194-195.

¹³³ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-182, K. 153a, [Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka] 1606, 11. lipnja 1942.

¹³⁴ HR-HDA-254, Taj. Broj: 1852/1942.

¹³⁵ HR-HDA-223, Personalni spisi, 1335, Gromes, dr. Ivan.

Odmah nakon što je počelo djelovati, Zaštitno redarstvo u Banja Luci započelo je masovna uhićenja u gradu, čiji je cilj bio onemogućiti djelovanje ilegalne komunističke organizacije. Tako je uhićen i Naim Čejvan, ravnatelj Ženske gimnazije.¹³⁶ No, kako sam prethodno naveo, pušten je na intervenciju ministra Hilmije Bešlagića.

Zaštitno redarstvo za Banja Luku i Veliku župu Sana i Luka, u izvješću koje je sredinom srpnja 1942. uputilo UNS-u, opisalo je uhićenja i ostale mjere poduzete radi suzbijanja mreže komunističkih suradnika u Banja Luci. Među osumnjičenima i uhićenima bilo je i katolika i pravoslavnikih, ali je Zaštitno redarstvo ocijenilo da je komunistička organizacija »uhvatila duboki korijen« upravo među muslimanskom mladeži.¹³⁷

Dakle, golemu većinu sudionika ustaničkog pokreta koji je 1941. godine izbio u Bosanskoj krajini, činili su Srbi. Postupno će se taj pokret podijeliti u međusobno suprotstavljeni četnički i partizanski pokret. No, komunisti, odnosno partizani, imali su u Banja Luci pristaša i među muslimanima, odnosno muslimanskom mladeži, što će postati još jedan problem u odnosu muslimana prema vlastima NDH.

Već u predstavci banjolučkih muslimana, iz studenoga 1941. godine, njezini potpisnici nisu propustili spomenuti kako se i pri progonu komunista čine nepravde muslimanima. Potpisnici nisu negirali da i među banjolučkim muslimanima ima komunista, ali su upozorili da se to zloupotrebljava kao izgovor za uhićenje i onih muslimana koji su samo izrazili nezadovoljstvo različitim nepravilnostima u postupcima vlasti.¹³⁸

Krajem lipnja 1942. Banja Luku je posjetio vojskovođa Slavko Kvaternik. Tom prilikom predana mu je žalba banjolučkih muslimanskih žena, očito potaknuta uhićenjima koje je nedugo prije toga u Banja Luci provelo Zaštitno redarstvo, kada su uhićeni i brojni muslimani. U žalbi je navedeno da su muslimani uvijek bili dobri Hrvati, da su za NDH dali brojne žrtve, boreći se u redovima domobranstva, za što su primili i priznanje Ante Pavelića. Nažalost, nastupile su okolnosti kada se s muslimanima počelo postupati kao da nisu »pravi i iskreni Hrvati«. Brojni muslimani uhićeni su pod »izgovorom« da su komunisti. Muslimanske žene nisu poricale da i među muslimanima ima komunista. Također su bile svjesne da je komunizam »ljudsko zlo«, te su muslimani njegovi protivnici ne samo s državnog, nego i s vjerskog stajali-

¹³⁶ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-184, K. 153a, [Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka] 1743, 24. lipnja 1942.

¹³⁷ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Broj dokumenta 411, Ustaška nadzorna služba, U.O.S., V. T. Broj: 2979/1942.

¹³⁸ HR-HDA-254, Taj. Broj: 148/1942.

šta. No, ocijenjeno je neprihvatljivim da se na temelju prokazivanja, pod optužbom za komunizam, uhićuju čestiti Hrvati muslimani. Zato je od vojskovođe Kvaternika zatraženo da muslimani, uhićeni bez dokaza, budu oslobođeni. Izraženo je nadanje da će se toj molbi izaći u susret, budući da »naš dragi Poglavnik« tvrdi da su muslimani »cvijet« NDH, što oni jesu i žele ostati.¹³⁹

Tako je akcija protiv komunističke organizacije u Banja Luci vodila i do uhićenja muslimana, a to je bio novi povod muslimanskih žalbi vlastima NDH.

Kada je riječ o Zaštitnom redarstvu u Banja Luci, neki izvori ukazuju na to da ono nije s punim povjerenjem gledalo na djelovanje velikog župana Hadrovića. On je, kako sam prethodno naveo, u lipovnju 1942. zahtijevao da Blaž Gutić bude uklonjen iz Banja Luke, te da to provede Zaštitno redarstvo. No, Zaštitno redarstvo izvijestilo je Zapovjedništvo UNS-a da između Hadrovića i Blaža Gutića vlada i osobna netrpeljivost, te da nije isključeno da Hadrović zahtijeva odstranjivanje Gutića na temelju traženja »grupe muslimana«, zahtijevajući od Zapovjedništva UNS-a upute kako postupiti.¹⁴⁰

Nešto kasnije, krajem 1942. ili početkom 1943. godine, Zapovjedništvo UNS-a primilo je žalbu na djelovanje Zaštitnog redarstva u Banja Luci. Nije jasno tko je uputio žalbu, ali je moguće da je to učinio upravo veliki župan Hadrović. U žalbi je navedeno da su uvjeti smještaja pritvorenika Zaštitnog redarstva u Banja Luci vrlo loši, te da ih djelatnici redarstva tuku i muče. Zapravo su glasine o navedenom bile raširene po cijeloj Banja Luci, zbog čega je Zaštitno redarstvo postalo ozloglašeno. Za takvo stanje optužen je Rudolf Weiss, nadstojnik Upravno-političkog odsjeka Zaštitnog redarstva. Usto se tvrdilo kako je Weiss navodno izjavio da mu je zadatak uništiti pravoslavce, a zatim će se obračunati s »balijama«. Štoviše, kada je veliki župan Hadrović odlučio obići pritvor Zaštitnog redarstva, očito kako bi utvrdio kakvo je stanje u njemu, Weiss mu to nije dopustio. Na kraju, Weiss je optužen da je izjavio kako su veliki župan Hadrović i dožupan Ahmed Krupić »partizani«.¹⁴¹

Nakon što je Zapovjedništvo UNS-a primilo navedenu žalbu, uputilo je sredinom siječnja 1943. u Banja Luku svoga djelatnika Veljka Dežulovića, kako bi proveo istragu. Dežulović je utvrdio da su optužbe djelomično točne.

¹³⁹ Srbija, Vojni arhiv, Br. Reg. 13/5-206, K. 153a, Kraljevski talijanski vicekonzulat Banja Luka, Ekspres brzojavka br. 1841, 1. srpnja 1942.

¹⁴⁰ HR-HDA-1549, I-92/45, Brzojavka V. T. Broj: 242/1942. Uputio Viljetić 19. X. [1942.] Zapovjedništvu UNS-a.

¹⁴¹ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Broj dokumenta 674, NDH, Ustaška nadzorna služba, Ured I., Taj. Broj: 13/1943.

I Weiss i drugi djelatnici Zaštitnog redarstva zaista su mučili zatvorenike, smatrajući to nužnim dijelom svoga posla, potrebnim za dobivanje važnih podataka o komunistima. Weiss je poricao da je bio nekorektan prema velikom županu Hadroviću, odnosno negirao je tvrdnju da je njega i dožupana Krupića proglasio »partizanima«. Negirao je i to da je izjavio kako namjerava uništiti pravoslavce, a zatim »balije«, te dodao da je činjenica da među muslimanima ima mnogo suradnika komunista. Tek nakon što je dovršio istragu, Dežulović je priopćio Weissu da je, odlukom zapovjednika UNS-a, smijenjen sa svog položaja.¹⁴²

Dok je provodio istragu u Banja Luci, Dežulović je dvaput posjetio velikog župana Hadrovića. On mu se požalio na Weissa i, općenito, na Zaštitno redarstvo, koje želi biti »vlast nad vlastima«:

*G. dr. Hadrović nadalje izjavljuje kako se u Zaštitnom redarstvu uhićenici grozno tuku, a po njegovom mišljenju to ne bi smjelo biti, jer se sve može postići na liepi način.*¹⁴³

Kao što je navedeno, odluka o smjeni Weissa donesena je i prije nego je Dežulović stigao u Banja Luku. Dežulović je prikupio i dodatne podatke koji su ukazivali da Weiss zaista nije bio na razini svoje dužnosti. Ipak, zaključno je ocijenio da odgovornost za ozloglašnost Zaštitnog redarstva u Banja Luci, ne snose isključivo Weiss i drugi službenici tog redarstva. Naprotiv, problem se nalazi u banjolučkoj čaršiji, u kojoj ima mnogo protudržavnih elemenata, i koja si dopušta toliko slobode da javno kritizira Zaštitno redarstvo. Tako čaršija bez straha intervenira i za »okorjele komuniste«, te velikom županu Hadroviću dolaze pojedinci ili skupine građana, tražeći od njega da se zauzme za određene uhićenike.¹⁴⁴

U sklopu širih promjena u redarstvenoj strukturi NDH, u siječnju 1943. donesena je odluka o ukidanju UNS-a, čiji su djelatnici uglavnom trebali prijeći u sastav redarstvene strukture MUP-a NDH.¹⁴⁵ Nedugo nakon toga, 25. siječnja 1943. godine, Zaštitno redarstvo u Banja Luci zatražilo je od Zagreba upute kako postupiti nakon primljene obavijesti o ukidanju UNS-a.¹⁴⁶

¹⁴² Isto.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ Leopold KOBŠA, »O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH«, *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb, Institut za Historiju radničkog pokreta Hrvatske 1971., 250.

¹⁴⁶ HR-HDA-248, Ustaška nadzorna služba, Brzjavka V. T. 30/43, poslana iz Banja Luke 25/I. 43. Ustaškoj nadzornoj službi Zagreb.

Zatim su 9. veljače 1943., predstavnici Velike župa Sana i Luka te Župske redarstvene oblasti u Banja Luci, izvršili »upad« u zgradu Zaštitnog redarstva u gradu. Upravitelj tog redarstva, Frane Miletić, obavijestio je vrhovne redarstvene vlasti u Zagrebu da je odluku o ulasku u prostorije Zaštitnog redarstva u Banja Luci donio veliki župan Hadrović, koji je djelovao pod pritiskom banjolučke čaršije. Predstavnici upravnih vlasti i župskog redarstva zaključili su knjige Zaštitnog redarstva i oduzeli njegove šifre i dio brzojava. Pregledali su cijelu zgradu Zaštitnog redarstva, kao i njegov pritvor, pri čemu nisu našli nikakve nepravilnosti. Na zgradi Zaštitnog redarstva je, na »demonstrativan način«, postavljena tabla Župske redarstvene oblasti u Banja Luci. Miletić je ocijenio da je ovakav postupak upravitelja župskog redarstva Gromesa izazvao neraspoloženje »hrvatskog elementa«, posebno djelatnika Zaštitnog redarstva, koji su smatrali da je Gromes povrijedio njihovu čast. Miletić je zatražio da Gromes bude uklonjen iz Banja Luke te da se nađe pogodniji način za ukidanje Zaštitnog redarstva. Također je istaknuo da se ni u kom slučaju toj »sumnjivoj družini« ne može predati vrlo tajni urudžbeni zapisnik Zaštitnog redarstva, te bi bilo bolje da on bude uništen, odnosno spaljen.¹⁴⁷

Kao što je opisano, u Banja Luci je vladalo nezadovoljstvo zbog postupaka Zaštitnog redarstva. Nakon ukidanja UNS-a Hadrović je očito smatrao kako je nastupio trenutak da se konačno, pa i na demonstrativan način, okonča njegovo djelovanje.

Izgleda da je žalba Frane Miletića na Ivana Gromesa, koji je kao upravitelj Župske redarstvene oblasti u Banja Luci sudjelovao u »preuzimanju« Zaštitnog redarstva, u Zagrebu uzeta u obzir. Već 15. veljače 1943. MUP NDH naredio je da Gromes bude premješten iz Banja Luke u Novu Gradišku. Pretpostavljam da se Hadrović nije namjeravao odreći Gromesa te da je u tom smislu i intervenirao, pa je krajem svibnja 1943. naredba o premještanju Gromesa stavljena izvan snage.¹⁴⁸

Slučaj Kotor Varoša: Stjepan Momčinović i Matko Petričević

Prethodno sam spomenuo da je veliki župan Aleman, nakon što su pripadnici II. Poglavnikove tjelesne bojne u veljači 1942. izvršili masakr Srba u nekoliko sela u okolini Banja Luke, izvijestio Zagreb da u Banja Luci neće biti mira dok se u gradu nalaze braća Gutić, kao i Stjepan Momčinović, prvi suradnik Viktora Gutića.

¹⁴⁷ HR-HDA-1549, I-92/25, Brzojavka Frane Miletića upućena 11. II. [1943.] Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost.

¹⁴⁸ HR-HDA-223, Personalni spisi, 1335, Gromes, dr. Ivan.

Treba spomenuti i Matka Petričevića iz Kotor Varoša, rođaka Gutićevih, koji je nakon proglašenja NDH preuzeo dužnost kotarskog predstojnika u tom mjestu. Napuštajući Banja Luku, u kolovozu 1941. godine, Viktor Gutić je posjetio i Kotor Varoš, gdje mu je govor održao upravo Petričević.¹⁴⁹

Dakle, Momčinović i Petričević bili su povezani s Gutićem. Upravo kroz djelovanje ove dvojice može se vidjeti zašto je kod dijela predstavnika vlasti NDH, kao i među stanovništvom, vladala nesklonost prema Gutiću.

Momčinović je prije rata bio službenik Vrbaske banovine u Banja Luci. Nakon što je Viktor Gutić imenovan ustaškim stožernikom za Bosansku Hrvatsku, postavio ga je za svog tajnika. U lipnju 1941. Gutić je zatražio od MUP-a NDH da Momčinović bude unaprijeđen u višu činovničku grupu, obrazlažući da je riječ o kvalitetnom službeniku koji je još za vrijeme Jugoslavije bio njegov politički istomišljenik i suradnik. Ubrzo je u Zagrebu određeno da Momčinović preuzme i dužnost tajnika buduće Velike župe Sana i Luka.¹⁵⁰

No, Viktor Gutić je u kolovozu 1941. napustio Banja Luku, a krajem listopada iste godine određeno je da Momčinović privremeno preuzme dužnost kotarskog predstojnika u Kotor Varošu, gdje je, kako sam naveo, živio i Matko Petričević.¹⁵¹

U međuvremenu, nakon što je dužnost kotarskog predstojnika u Kotor Varošu obnašao Petričević, a prije nego je onamo upućen Momčinović, kotarski predstojnik u tom mjestu, od srpnja do početka listopada 1941., bio je dr. Muhamed Ruždić.¹⁵²

Od početka kolovoza do kraja prosinca 1941. u Kotor Varošu je boravio i domobranski satnik Josip Pinculić, zapovjednik domobranske posade u tom mjestu.¹⁵³

Satnik Pinculić je početkom prosinca 1941. opširno izvijestio velikog župana Alemana o negativnom radu Momčinovića. Nakon što je nastupio na dužnost kotarskog predstojnika u Kotor Varošu, okupio je oko sebe »moralni i politički ološ«, među kojim se isticao bivši kotarski predstojnik Matko Petričević. Satnik Pinculić naveo je da je Petričević za vrijeme Jugoslavije raspolagao skromnom imovinom, no nakon proglašenja NDH naglo je zgrnuo veliko bogatstvo. Kupio je vilu i automobil, postao trgovac drvom i vinom

¹⁴⁹ »Hrvatska Krajina srdačno je ispratila svoga Stožernika Dr. Viktora Gutića«, *Hrvatska krajina*, br. 50, 13. kolovoza 1941., 2.

¹⁵⁰ HR-HDA-223, Personalni spisi, 9281, Momčinović, Stjepan.

¹⁵¹ Isto.

¹⁵² HR-HDA-223, Personalni spisi, 12147, Ruždić, dr. Muhamed.

¹⁵³ HR-HDA-487, Matični list Pinculić Josip, bojnik pješački.

te zakupac veleprodaje soli. Satnik Pinculić je zaključio da Petričević do takvog bogatstva nije mogao doći zakonitim putem, te bi ga zato trebalo pozvati na odgovornost. Dok je bio kotarski predstojnik, Petričević je samovoljno oduzimao imovinu i novac grkoistočnjacima. Trgovcu Milanu Novkoviću, također grkoistočnjaku, u Kotor Varošu je oduzeo kuću koju je proglasio »Hrvatskim domom«, a oduzeo mu je i komad zemljišta. Nakon što je na mjesto kotarskog predstojnika došao Momčinović, počeo je vršiti pritisak na Novkovića da potpiše darovnicu za oduzetu kuću. Uza sve navedeno, satnik Pinculić upozorio je i na to da je Petričević za vrijeme Kraljevine Jugoslavije bio suradnik režimskih stranaka.¹⁵⁴

Zatim je satnik Pinculić naveo podatke i o drugim osobama iz Kotor Varoša, ustašama, koji su također pljačkali i zlostavljali grkoistočnjake ili zloupotrebljavali državnu imovinu. Nije imao pohvalnih riječi ni za fra Alojzija Ćosića, župnika u Kotor Varošu, objašnjavajući kako je ovaj ometao njegov rad kao domobranskog zapovjednika. Svi navedeni, ta »banda«, zaključio je satnik Pinculić, sada u Momčinoviću, kao novom kotarskom predstojniku, gledaju zaštitnika, a on im omogućava da nastave sa svojim zlodjelima.¹⁵⁵

Također je upozorio da su Momčinović i ljudi oko njega doveli, s jedne strane, do zaoštavanja odnosa između katolika i muslimana, a s druge, do zaoštavanja odnosa katolika i muslimanima s grkoistočnjacima. Pinculić je naveo kako je osobno, od ljeta 1941., kao zapovjednik domobranske posade u Kotor Varošu, svojim djelovanjem radio na smirivanju stanja, ali dolaskom Momčinovića prijeti opasnost da se to stanje pogorša. Zato je od velikog župana Alemana tražio da Momčinovića ukloni iz Kotor Varoša.¹⁵⁶

Veliki župan Aleman prosljedio je izvješće satnika Pinculića MUP-u NDH, s molbom da Momčinović bude smijenjen. Aleman je objasnio da su podatci koje je dostavio satnik Pinculić točni, te da u Velikoj župi Sana i Luka ionako postoji vrlo nepovoljno mišljenje o Momčinoviću, pa nije prikladno da on na tom području zauzima neki istaknuti položaj.¹⁵⁷

Usto je veliki župan Aleman, sredinom prosinca 1941. godine, uputio u Kotor Varoš svoga činovnika Huseina Maglajliju, koji je otputovao onamo zajedno s pukovnikom Ivanom Mrakom. Pukovnik Mrak i viša domobranska zapovjedništva željeli su istražiti zašto je došlo do sukoba između satnika Pinculića i kotarskog predstojnika Momčinovića. Ispitavši stanje u Kotor Varošu, Maglajlija je u razgovoru s uglednijim muslimanima saznao da raskol

¹⁵⁴ HR-HDA-223, Personalni spisi, 9281, Momčinović, Stjepan.

¹⁵⁵ Isto.

¹⁵⁶ Isto.

¹⁵⁷ Isto.

između katolika i muslimana potječe iz vremena kad je tim kotarom upravljao Matko Petričević. Nakon što ga je zamijenio Muhamed Ruždić, i nakon što je u mjesto stigao satnik Pinculić, njih su dvojica razoružali »divlje ustaše«, među kojima je bio i Markan Petričević, Matkov brat. Muslimani su u potpunosti stali iza satnika Pinculića kojeg su smatrali nepristranim i pravednim, ali se zato taj domobranski časnik sukobio s Matkom Petričevićem, a kasnije i s novim kotarskim predstojnikom Momčinovićem:

*Muslimani smatraju da je na strani bivšeg kotarskog predstojnika Matka Petričevića sadašnji kotarski predstojnik g. Stjepan Momčinović, iz razloga što je isti bio šef kabineta bivšeg stožernika i povjerenika za Vrbasku banovinu, g. Dr. Gutića, a Dr. Gutiću je bivši kotarski predstojnik Matko Petričević rođeni sestrčić.*¹⁵⁸

Maglajlija je smatrao da bi, u cilju sređivanja prilika u Kotor Varošu, trebalo smijeniti Momčinovića i na njegovo mjesto postaviti kotarskog predstojnika koji ima iskustvo službe u Bosni. Taj kotarski predstojnik morao bi biti katolik, budući da u kotaru ima više katolika od muslimana, a osim toga, načelnik općine Kotor Varoš bio je musliman. Maglajlija je predložio još neke promjene među državnim službenicima u Kotor Varošu, među ostalim uklanjanje s dužnosti jednoga katolika i jednoga muslimana, koji su radili u Kotarskom sudu, budući da su obojica remetili odnose između katolika i muslimana. Veliki župan Aleman prosljedio je ovo izvješće Povjerenstvu za uspostavu javnog reda i poretka »Mrak«.¹⁵⁹

Pukovnik Mrak je 17. prosinca 1941. od Velike župe Sana i Luka zatražio uklanjanje Stjepana Momčinovića s dužnosti u Kotor Varošu, kao i trojice službenika mjesnog Kotarskog suda, dvojice muslimana i jednog katolika. Zaključio je da spomenute osobe »truju« odnose katolika i muslimana, pa ih treba smijeniti, pri čemu je za kotarskog predstojnika trebalo odrediti katolika. Zatim je veliki župan Aleman od nadležnih ministarstava u Zagrebu zatražio da postupe po zahtjevu pukovnika Mraka, izvijestivši o svemu i Džafera Kulenovića.¹⁶⁰

Navedene promjene nije bilo lako provesti. Tek početkom 1942. godine određeno je da dužnost kotarskog predstojnika u Kotor Varošu preuzme Omer Čohadžić, dotadašnji kotarski pristav kod Velike župe Vrhbosna u Sarajevu. No, u tom razdoblju partizani su opkolili i počeli napadati Kotor Varoš, pa su vlasti NDH izgubile vezu s tim mjestom, dok je Momčinović ostao

¹⁵⁸ HR-HDA-1450, svitak D-2253, snimke 374-378, NDH, Predsjedništvo vlade, Broj: 22882/1941.

¹⁵⁹ Isto.

¹⁶⁰ Isto.

na svojoj dužnosti. U međuvremenu su središnje vlasti u Zagrebu, nakon primljenih podataka o negativnom radu Momčinovića, tražile da se o tome provede istraga. Tek početkom svibnja 1942. Božo Dražić, upravitelj Župske redarstvene oblasti u Banja Luci, i Ahmed Krupić, dožupan, mogli su otputovati u Kotor Varoš i provesti istragu o Momčinoviću. U svom izvješću potvrdili su negativnu ocjenu koju je o Momčinoviću i Matku Petričeviću, pola godine ranije, iznio satnik Pinculić. Usto su prikupljeni i podaci da je Momčinović za vrijeme Jugoslavije, kada je bio činovnik Vrbaske banovine, odgovoran za različite zloupotrebe položaja i nezakonitosti.¹⁶¹

Omer Čohadžić je, u svibnju 1942., preuzeo dužnost kotarskog predstojnika u Kotor Varošu. Istovremeno, ni novi veliki župan Petar Gvozdić očito nije namjeravao zadržati Momčinovića u svojoj službi. Gvozdić je u dopisu MUP-u NDH objasnio da Velika župa Sana i Luka raspolaže s dovoljnim brojem činovnika i nema potrebe za Momčinovićem. Usto je upozorio da je Momčinović, još od početka 1930-ih, službovao u Banja Luci, zbog čega u tom gradu ima mnogo »protivnika«, ali i osoba prema kojima, zbog rodbinskih i prijateljskih veza, ima »obaveza«. Budući da mu sve navedeno otežava objektivno vršenje dužnosti, Gvozdić je zatražio da Momčinović bude premješten na službu izvan Velike župe Sana i Luka. Tako je u ljeto 1942. Momčinović premješten na dužnost kotarskog predstojnika u Brodu na Savi.¹⁶²

Istraga o događajima u Kotor Varošu je nastavljena. Prvog rujna 1942. kotarski predstojnik Čohadžić dostavio je velikom županu Hadroviću podatke o nezakonitim postupanjima Momčinovića i Matka Petričevića. Ponovljeno je da je Petričević za vrijeme Jugoslavije bio »puki siromah, kockar i pijanica«, ali je nakon proglašenja NDH postao »popularan čovjek« i stekao tako velik imetak da je bilo očito da je do njega došao na nezakonit način. Spomenut je i Matkov brat Markan, koji je ucjenjivao seljake pravoslavce; morali su mu davati hranu i žito koje bi on zatim prodao. Također je navedeno da su Momčinović, Matko Petričević i župnik fra Alojzije Ćosić, prema muslimanima više puta nastupali sektaški i s omalovažavanjem:

*Ako bi se po svima ovim nečasnim djelima vodila istraga, onda bi bilo potrebno da se župnik Ćosić premjesti iz Kotor Varoša, a Matko Petričević sa svojim bratom Markanom pošalje u zbirni logor, da se nauče na rad, jer isti ne vole raditi, pošto im je u krv upita pljačka (...).*¹⁶³

¹⁶¹ HR-HDA-223, Personalni spisi, 9281, Momčinović, Stjepan.

¹⁶² Isto.

¹⁶³ Isto.

Upozoreno je da se ne isplati pokrenuti istragu dok se navedene osobe ne uklone iz Kotor Varoša, budući da mogu utjecati na svjedoke. Čohadžić je zaključio da Matka Petričevića treba ukloniti iz Kotor Varoša, a zatim u to mjesto uputiti sudca istražitelja, koji bi proveo istragu. Nakon što je veliki župan Hadrović primio ovaj dopis, proslijedio ga je na postupak Državnom tužiteljstvu u Banja Luci.¹⁶⁴

Također je 1. rujna 1942., u Kotarskoj oblasti u Kotor Varošu, saslušan trgovac Milan Novković. Sredinom 1941. godine njemu je oduzeta zgrada koja je proglašena »Hrvatskim domom«, a oduzeto mu je i zemljište, zapravo, tu je imovinu prisvojio Matko Petričević. Prema Novkovićevoj izjavi, u listopadu 1941. objavljen je »Zakon-Odredba od Poglavnika« da se grkoistočnjacima koji nisu iseljeni iz NDH mora vratiti oduzeta imovina.¹⁶⁵

Pretpostavljam da se navedena »zakon-odredba« zapravo odnosila na djelovanje Povjerenstva pukovnika Mraka, koje je donijelo odluku da grkoistočnjacima treba vratiti oduzetu imovinu.

Nakon objave o povratu imovine, Novković je podnio molbu velikom županu Alemanu, da mu se vrati oduzeta imovina, što je proslijeđeno na rješavanje Kotarskoj oblasti Kotor Varoš. Budući da je dužnost kotarskog predstojnika preuzeo Momčinović, prema Novkovićevoj izjavi, počeo je vršiti pritisak na njega da potpiše darovnicu kojom se odriče svoje imovine. Kad mu je zaprijetio da će ga, zajedno s cijelom obitelji, uputiti u sabirni logor, Novković je konačno potpisao darovnicu. Zbog straha od Momčinovića, izjavu vlastima odlučio je dati tek nakon što je ovaj premješten u Brod na Savi. Novković je u svojoj izjavi zatražio da mu se vrati oduzeta imovina, jer je darovnicu potpisao pod pritiskom. Veliki župan Hadrović je navedenu Novkovićevu izjavu proslijedio na postupak Državnom tužiteljstvu u Banja Luci.¹⁶⁶

No, Stjepan Momčinović, tada na službi u Brodu na Savi, uspio je doći do prethodno spomenutog dopisa kotarskog predstojnika Čohadžića, od 1. rujna 1942., pa mu je početkom listopada uputio pismo. Napisao je da bi ga trebalo biti sram zbog prijave protiv njega i Matka Petričevića, budući da su optužbe protiv njih dvojice neutemeljene. Zaključio je da se Čohadžić ne snalazi u novim okolnostima, nego žali zbog »propale Srbije«. Čohadžić je to pismo proslijedio velikom županu Hadroviću, koji je od MUP-a NDH zatražio da zbog prijetećeg pisma pokrene stegovni postupak protiv Momčinovića, a prijavio ga je i Državnom tužiteljstvu u Banja Luci.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Isto.

¹⁶⁶ Isto.

¹⁶⁷ Isto.

Iako je Momčinović morao dati izjavu povodom slanja prijetećeg pisma, to nije imalo bitnijeg utjecaja na njegovu državnu službu. Kada je riječ o kaznenom postupku protiv Momčinovića, koji je pokrenut u Banja Luci, do sredine 1943. godine on je obustavljen za sva prijavljena djela, s iznimkom štetne počinjene Milanu Novkoviću, ali ne raspolažem podatcima da je Momčinović za navedeno i kažnjen.¹⁶⁸

Državno tužiteljstvo u Banja Luci pokrenulo je postupak i protiv Matka Petričevića, ali njega su ubili partizani, pa ni u tom slučaju nije bilo moguće provesti sudski postupak.

Zloupotreba imovine oduzete od Srba i Židova

Vlasti NDH pokrenule su preuzimanje i podržavljivanje imovine (iseljenih) Srba i Židova. Iako je ta imovina bila namijenjena za »obnovu« i jačanje gospodarstva NDH, nerijetko je pri raspolaganju njome dolazilo do raznih zloupotreba, te je služila za osobno bogaćenje pojedinaca.¹⁶⁹

U Banja Luci su već početkom svibnja 1941. u židovska trgovačka i zanatska poduzeća postavljeni povjerenici, od kojih su neki bili katolici, a neki muslimani.¹⁷⁰ Nakon organiziranog iseljavanja Srba iz Banja Luke, vlasti NDH preuzele su 20 poduzeća i 161 zgradu, koji su prethodno bili u njihovom vlasništvu.¹⁷¹

Usto je Viktor Gutić, u svibnju 1941., raspisao novčane kontribucije koje su morali plaćati Srbi. Ta su sredstva trebala služiti financiranju Ustaškog stožera i Povjereništva za bivšu Vrbasku banovinu.¹⁷² No, u okružnici Potpredsjedništva Vlade NDH u Banja Luci, od 27. lipnja 1941., koju je potpisao Munir Šahinović Ekremov, nadležne vlasti obavještene su da je toga dana Ante Pavelić telefonskim putem izdao nalog Potpredsjedništvu vlade da isključivo Vlada NDH ima pravo raspisivanja kontribucija, prisilnih priloga i davanja u novcu, no ona u tom smislu nije donijela nikakve odredbe. Zato je Pavelić, pod prijetnjom najstrože kazne — smrti strijeljanjem — zabranio raspisivanje i utjerivanje kontribucija i prisilnih priloga dok Vlada NDH ne odluči suprotno. Sve vlasti koje su raspisivale takve kontribucije morale su s njima preki-

¹⁶⁸ Isto.

¹⁶⁹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 182-184.

¹⁷⁰ Dio spisa o preuzimanju židovskih poduzeća u Banja Luci neposredno nakon proglašenja NDH nalazi se u: HR-HDA-249, Ustaša — Hrvatski oslobodilački pokret, spisi Ustaškog stožera za Bosansku Hrvatsku.

¹⁷¹ F. ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba*, 260-263.

¹⁷² *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, 111-112.

nuti, a ni jedan državljanin ili pripadnik NDH nije mogao biti progonjen zbog nedavanja takvih kontribucija.¹⁷³

Naličje preuzimanja srpske i židovske imovine, kao i kontribucija, provođenih u Banja Luci za vrijeme dok je vlast držao Viktor Gutić, postat će vidljivije nakon njegova odlaska u Zagreb.

Njemački obavještajac, umirovljeni satnik Arthur Haeffner, već je krajem kolovoza 1941., u izvješću u kojem je u najnepovoljnijim crtama opisao djelovanje Viktora Gutića u Banja Luci, također spomenuo kako je Gutić koristio svoju vlast da bi stekao osobnu dobit. Gutić je od Srba i Židova u Banja Luci zahtijevao uplatu novčanih kontribucija, a bogatijim Židovima omogućio je da pobjegnu u dio Dalmacije koji su anektirali Talijani. Ali nije pomagao tim Židovima iz samilosti, nego je za to primao novac. Nakon svega navedenog Gutić, koji prije rata nije imao nikakav imetak, odjednom je postao »dobročinitelj«, donirajući na razne načine organizacije poput »Hrvatskog radiše«, a na sličan način počeo je pomagati i Katoličku crkvu.¹⁷⁴

Kada su »delegati banjolučkih muslimana«, 9. kolovoza 1941. godine, uputili žalbu velikom županu Alemanu, smatrajući da su politikom Viktora Gutića zapostavljeni na račun katolika, također su naveli da su muslimani »prikraćeni« kada je riječ o imenovanju povjerenika i namještenika u srpskim i židovskim poduzećima:

*Napominjemo, da su muslimani posve prikraćeni prilikom likvidacije židovskih i pravoslavnih radnji, jer su muslimanima dane samo dvije a katolicima sve ostale radnje.*¹⁷⁵

U predstavci banjolučkih muslimana, iz studenog 1941., po tom je pitanju zauzeto nešto drukčije stajalište. U njoj je, među ostalim, stajalo da se određene osobe, odgovorne za nasilje nad Srbima, »povlače u pozadinu« te »paradiraju u uniformama«, baveći se pljačkom srpske i židovske imovine. To je bilo posebno vidljivo upravo u Banja Luci, gdje je imovina iseljenih ili izbjeglih Srba, kao i Židova, pojedincima postala izvor pljačke i bogaćenja, pri čemu se nije vodilo računa o državnim interesima. Potpisnici predstavke pri tom su »s prezirom« odbili podmetanja da se sami muslimani žele dokopati te imovine.¹⁷⁶

¹⁷³ HR-HDA-254, V. T. Broj: 1/1941.

¹⁷⁴ HR-HDA-1450, svitak D-86, snimke 282-283, Arthur Haeffner, Hauptmann a. D., Agram, den 31. August 1941., An die Dienststelle Deutscher General Agram.

¹⁷⁵ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu, Zbornik dokumenata*, Tom I, Knjiga 1, dok. br. 191.

¹⁷⁶ HR-HDA-254, Taj. Broj: 148/1942.

Zapravo, prema nekim izvorima, nakon što je Viktor Gutić povučen iz Banja Luke, novi predstavnici vlasti ipak su poduzeli neke mjere u vezi sa zloupotrebom podržavljene srpske i židovske imovine. O tim je zloupotrebama vlast u Zagrebu, krajem listopada 1941., izvijestio veliki župan Aleman, a Mirko Beljan, ustaški stožernik za Veliku župu Sana i Luka, sredinom prosinca 1941. također je nadležnim vlastima dostavio određene dokumente koji su ukazivali na to da su braća Gutić i njihovi suradnici zloupotrijebili određene vrijednosne papire.¹⁷⁷ No, takve prijave, po svemu sudeći, nisu dovele ni do kakvih stvarnih mjera, kako bi oni koji su zloupotrijebili podržavljenu imovinu, bili kažnjeni.

Nedugo nakon što je preuzeo dužnost velikog župana u Banja Luci, Dragan Hadrović je primio upravitelja zadruge »Napredak«, koja je u međuvremenu vodila brigu oko podržavljene srpske i židovske imovine. Upravitelj je tom prigodom velikom županu podnio izvještaj o stanju te imovine.¹⁷⁸ Što je rečeno tijekom navedenog sastanka i što je točno u vezi s podržavljenom imovinom ustanovio Hadrović, nije mi poznato. No kasnije, krajem 1942. godine, njegovi protivnici će mu među ostalim zamjeriti što je, neposredno nakon dolaska u Banja Luku, ustvrdio da su »katolici pljačkaši« i da su državu oštetili za 300, odnosno, čak 500 milijuna kuna.¹⁷⁹

U listopadu 1942. godine Viktor Gutić će, u pismu upućenom Marku Došenu, predsjedniku Hrvatskog državnog sabora, žaleći se na Hadrovića, opisati kako je njegov brat, Blaž Gutić, sredinom kolovoza te godine, uhićen i odveden u Zagreb. Redarstvo je tada izvršilo i pretres njegove kuće. Nakon toga je »Hadrovićeva klika« proširila po Banja Luci glasine da je tijekom pretresa kod Blaža Gutića pronađeno »17 kila zlata, dvije kante novaca, jorgani puni hiljadarki«. No, Viktor Gutić je u svome pismu zaključio da je sve navedeno laž, te da je njegov brat ostao »siromah« koji u Banja Luci raspolaže samo trafikom i papirnicom, a nakon uhićenja i odvođenja u Zagreb, više se nije mogao baviti ni vođenjem tih dućana.¹⁸⁰

Još u prosincu 1941. Povjerenstvo pukovnika Mraka odredilo je da do 1. siječnja 1942. mora biti ispražnjena zgrada na banjolučkom Trgu 10. travnja 1941. u kojoj je stanovao Viktor Gutić, budući da je po nalogu poglavnika ta zgrada određena za časnički dom. No, zatim je u Zagrebu ipak odlučeno da se navedeno ne provede.¹⁸¹

¹⁷⁷ Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, *Studija Milana Vukmanovića i izbor iz grade*, 145-147.

¹⁷⁸ »Posjeti kod velikog župana«, *Ustaški glas*, br. 9, 26. srpnja 1942., 2.

¹⁷⁹ HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 333/1942., Broj: 425/1942.

¹⁸⁰ HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 333/1942.

¹⁸¹ HR-HDA-223, Broj: 415/1942., I. A.

Viktor Gutić će se na pitanje navedene zgrade osvrnuti u svome pismu Došenu, žaleći se da je Hadrović obratio pažnju na njegovu banjolučku vilu, objekt koji je bio u vlasništvu nekog Židova, a zatim je podržavljen i u njega se uselio Gutić. Dok je Hadrović tvrdio da je riječ o raskošnom objektu koji Gutić zapravo ne koristi, ovaj je u pismu objašnjavao da je za njega uredno plaćao najam, koji je objektivno bio previsok. Kad je riječ o određenim, luksuzno uređenim prostorima u tom objektu, Gutić je objasnio da su to prostorije u koje je trebao biti smješten Ante Pavelić prilikom posjete Banja Luci. Iste su prostorije za smještaj koristili i drugi visoki dužnosnici NDH kad su bili u tom gradu. U navedenom objektu bio je i stan u kojem je živjela Gutićeva majka Katarina. Gutić je ustrajavao na tome da nije izvršio nikakvu zloupotrebu, da je uredno plaćao najamninu za navedeni objekt i da on osobno ne posjeduje »ni kokošinjca«.¹⁸²

Nešto kasnije Hadrović je odredio da se Katarina Gutić iseli iz navedenog objekta. Viktor Gutić je vjerojatno za to saznao i pokušao je spriječiti iseljenu intervencijom središnjih redarstvenih vlasti u Zagrebu. Župskoj redarstvenoj oblasti u Banja Luci iz Zagreba je zaista stigla zabrana da provede deložaciju Katarine Gutić. Zatim je Hadrović, koristeći činjenicu da je u tom trenutku obnašao i dužnost općeg opunomoćenika Vlade NDH u Banja Luci, pisanim nalogom odredio da se deložacija ipak provede.¹⁸³ Nakon toga, Gutićeva se majka preselila kod svoga zeta, gospodina Mandrovića.¹⁸⁴

Navedeni podatci pokazuju kako je »ustaška revolucija« ne samo uspostavila novi poredak i u sklopu njega pokrenula obračun s »nepodobnim« skupinama stanovništva, nego i to kako su pojedinci takvo stanje koristili da bi došli do osobne dobiti. To je bio slučaj i s braćom Gutić u Banja Luci, i s njihovim rođakom Matkom Petričevićem u Kotor Varošu.

»Katolička« kritika velikog župana Hadrovića

Nakon opisanih događaja, kod visokih vlasti u Zagrebu počele su se redati žalbe protiv velikog župana Hadrovića.

Fra Kruno Brkić, tajnik banjolučkog biskupa Joze Garića, uputio je krajem rujna 1942. pismo Josipu Balenu, velikom županu pri Županstvu pri Poljivaniku. Sredinom kolovoza iste godine fra Brkić je posjetio Zagreb i bio kod Viktora Gutića, koji je telefonom razgovarao s Balenom, pitajući ga mo-

¹⁸² HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 333/1942.

¹⁸³ HR-HDA-1549, I-92/16, Brzjavka Taj. Broj: 3314/1942. Dr. Gromes 11. XII. [1942.] iz Banja Luke javlja zapovjedniku UNS-a i glavnom ravnatelju za javni red i sigurnost.

¹⁸⁴ HR-HDA-1549, I-92/18, Brzjavka V. T. Broj: 76/1942. Upravitelj redarstva dr. Gromes 13. 12. [1942.] javlja glavnom ravnatelju za javni red i sigurnost g. Crvenkoviću.

že li primiti Brkića. Balen je odgovorio pozitivno. No, kada je fra Brkić došao kod Balena, morao je čekati više od sata, da bi mu konačno bilo rečeno da ga ovaj ne može primiti. Sredinom rujna 1942. fra Brkić je ponovo posjetio Zagreb, ali ga Balen opet nije mogao primiti.¹⁸⁵

Nakon toga, fra Brkić je u pismu naveo da ima spoznaje kako je u Zagrebu, čak i na »najvišem mjestu«, dakle kod Ante Pavelića, »ožigosan« kao glavni krivac za razdor između katolika i muslimana u Banja Luci, zbog čega je Balen odbio susret s »mojom malenkosti«. Tada su u Zagrebu kolale fotografije na kojima je fra Brkić bio snimljen zajedno s visokim jugoslavenskim činovnicima, oficirima i pravoslavnim svećenicima, u vrijeme pružanja potpore prevratu, izvršenom u Beogradu 27. ožujka 1941., kojim je oborena vlada Cvetković-Maček nakon što je pristupila Trojnom paktu. Navedene fotografije trebale su biti dokaz da je fra Brkić »srbofil«. Nasuprot tim tvrdnjama, fra Brkić je u pismu Balenu iznio da je za vrijeme Jugoslavije bio meta progona vlasti. Štoviše, ako se dokaže da je ikada zatajio svoje hrvatstvo, izrazio je spremnost da bude upućen u sabirni logor. Fra Brkić je istaknuo kako je, za vrijeme Jugoslavije, bio povezan i s braćom Gutić:

*Izvolite upitati braću Gutiće, koji su bili u ovim krajevima nosioci ustaške ideje i organizatori ustaškog pokreta, da li su oni u najtežim vremenima mogli meni sve povjeriti i da li su u meni našli potporu za svaku našu akciju.*¹⁸⁶

Fra Brkić je, osim toga, naveo u pismu da je Dragan Hadrović u Banja Luku stigao sa »zlim predrasudama« o njemu, izjavivši da će ga »izbjegavati«. Hadrović je u tom zaista bio dosljedan, zabranivši fra Brkiću pristup zgradi Velike župe Sana i Luka, iako su se u njoj nalazili i drugi uredi koji nisu bili u njezinom sastavu. Fra Brkić je zaključio da takav postupak, osim njega osobno, pogađa i biskupa Garića, za kojega je Hadrović pred muslimanima više puta izjavio da je njihov »veliki neprijatelj«. Takvi postupci, objasnio je fra Brkić, izazvali su nezadovoljstvo »našega katoličkog svijeta«.¹⁸⁷

Fra Brkić je u svome pismu odlučio nabrojiti zamjerke na račun Hadrovića, tako da se »čuje i druga strana«. Među ostalim je naveo da je Hadrović, nakon dolaska u Banja Luku, izjavljivao kako ima »posebnu misiju i posebne ovlasti«, kako bi popravio odnose između katolika i muslimana. No, fra Brkić je ocijenio da Hadrović u tome nije bio uspješan, jer je svojim ponašanjem u potpunosti stao na stranu muslimana, čime je odbio katolike. Iako je

¹⁸⁵ HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 333/1942.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ Isto.

Hadrović na taj način pridobio muslimane za sebe, fra Brkić je duboko sumnjao da ih je pridobio za ustaški pokret i NDH.¹⁸⁸

Hadrović je, naveo je u svome pismu fra Brkić, uvijek bio u društvu muslimana i to »demonstrativno onih« koji su »najzagriženiji protivnici nas katolika«. Osim što je iz Banja Luke protjerao braću Gutić, Hadrović je krenuo i u obračun s njihovim suradnicima. Fra Brkić pritom nije propustio spomenuti da je zlonamjernom progonu izložen i Matko Petričević iz Kotor Varoša. Usto je u pismu priznao da su braća Gutić, nesumnjivo, činili i »pogrješke«, ali obračun s njima, koji provodi Hadrović, zapravo predstavlja uništavanje ustaškog pokreta na banjolučkom području.¹⁸⁹

Fra Brkić je također napisao da je Hadrović, navodno, obećao predstavnicima četnika, kako će ispraviti »sve nepravde« koje su učinjene njima, odnosno pravoslavicima. Navodno im je rekao da će im izručiti i fra Miroslava-Tomislava Filipovića, neka ga četnici osude na smrt. Nadalje, kad je Hadrović, jednom prilikom, zajedno s podžupanom Ahmedom Krupićem i još jednim čovjekom, prolazio pored samostana Petričevac, taj ga je čovjek upitao hoće li posjetiti samostan, a Hadrović je odgovorio da to neće učiniti, na što se podžupan Krupić »zlobno nasmijao«.¹⁹⁰

Iako fra Brkić u svom pismu nije naveo uzroke Hadrovićeve netrpeljivosti prema fra Filipoviću i samostanu Petričevac, oni su, nedvojbeno, bili povezani s događajima iz veljače 1942., kada je II. Poglavnikova tjelesna bojna, s čijim je pripadnicima bio i fra Filipović, izvršila masakr srpskog stanovništva u Drakuliću i selima u blizini samostana Petričevac. Štoviše, neki izvori iz 1944. godine govore da se fra Brkića također smatralo »duhovnim začetnikom« tih događaja.¹⁹¹

U svome pismu fra Brkić se osvrnuo i na djelovanje Povjerenstva pukovnika Mraka, zaključivši da ni ono nije moglo naći dokaze protiv braće Gutić, a dao je i svoje mišljenje o predstavi banjolučkih muslimana iz studenoga prethodne godine:

Na tužakanje i inzistiranje muslimana, došlo je koncem prošle godine specialno povjerenstvo sa velikim ovlastima, da ispita rad braće Gutića i njihovih suradnika. Rezultati istrage ovoga povjerenstva Vama su, Gospodine Veliki Župane, bolje poznati nego meni. Hajkom na bra-

¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ Fra Josip MARKUŠIĆ, *Ratne zabilješke 1941.—1945.*, Priredio, komentare i bilješke napisao, latinske dijelove preveo te dokumente izabrao Jozo Džambo, Jajce-Sarajevo-Zagreb, Synopsis, Franjevački samostan sv. Luke, 2019., 400.

ću Gutiće i njihovu okolinu htjelo se prikriti vlastita nedjela i za njih baciti krivnju na Gutiće. U istom cilju sastavljen je i memorandum banjalučkih muslimana, upravljen »njihovim predstavnicima u vladi NDH« ili kako ih obično nazivaju banjalučke rezolucije. One su pune invektiva proti katolika i katoličke Crkve kao takove.¹⁹²

Fra Brkić je zaključio da je osobno, kao dio »katoličke inteligencije«, svjestan povijesnog antagonizma između katolika i muslimana, koji sigurno neće razriješiti veliki župan Hadrović. S muslimanima se u NDH mora zajedno živjeti, kako bi se opstalo, pa se pritom treba i žrtvovati, ali, zaključio je fra Brkić, ipak »sve ima svoje granice«. I veliki župani Aleman i Gvozdić također su »favorizirali« muslimane, ali barem nisu ponižavali i prezirali katolike. Hadrović je učinio i ovo posljednje, što osjeća ne samo katolička inteligencija, nego i običan narod.¹⁹³

U rujnu 1942. katolički svećenik Augustin Juretić dostavio je Poslanstvu Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici izvješće o stanju u Hrvatskoj. U njemu je, među brojnim drugim informacijama, spomenuto da je Viktor Gutić pao u »nemilost« vladajućih krugova u NDH. Gutić navodno izjavljuje da je pogriješio zato što je 1941. godine, dok je bio na vlasti u Banja Luci, »klao Srbe«, budući da je u međuvremenu shvatio da je trebao »klati muslimane«.¹⁹⁴

Nešto kasnije, 8. listopada 1942., Viktor Gutić uputio je pismo Marku Došenju, predsjedniku Hrvatskog državnog sabora, kako bi ga »pravilno i istinito« obavijestio o stanju u Banja Luci. Prema Gutićevom mišljenju »zlo« u Banja Luci započelo je nakon što je za upravitelja ustaškog redarstva u tom gradu postavljen Ozren Kvaternik, »nedorastao momčić«, koji je u Zagreb slao »lažne i nepovoljne izvještaje« o Gutiću, njegovom bratu Blažu i njihovim suradnicima. No, ti su podatci naišli na odjek, zbog čega je nakon četiri mjeseca, požalio se u pismu Viktor Gutić, morao napustiti Banja Luku, a nešto kasnije i njegov je brat Blaž uklonjen s dužnosti ravnatelja redarstva.¹⁹⁵

Nakon toga dužnost velikog župana u Banja Luci preuzeo je Ladislav Aleman, bivši austrougarski časnik, izvučen iz »ropotarnice«. Zbog njegove nesposobnosti, kao i nesposobnosti svih drugih koji su vodili redarstvene poslove i ustaški pokret, »ološ« koji se dotad skrivao po »mišjim rupama«, mogao je stupiti u akciju. Tako se Banja Luku pretvorilo u »partizanski grad«, odnos-

¹⁹² HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 333/1942.

¹⁹³ Isto.

¹⁹⁴ Ljubo BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941—1943., Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, Globus, 1985., 166.

¹⁹⁵ HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 333/1942.

no središte iz kojeg su na različite načine pomagani partizani u okolici Banja Luke.¹⁹⁶

Alemana je na dužnosti velikog župana zamijenio Petar Gvozdić, kojeg je u svome pismu Gutić opisao u pozitivnim crtama. Ali to nije bilo pravo banjolučkoj »kliki«, pa je Gvozdić nakon par mjeseci morao otići, da bi na njegovo mjesto stigao Hadrović. On je nastupio kao osoba koja ima široka ovlaštenja Ante Pavelića, izjavljujući da mu je poseban zadatak uništiti ugled i utjecaj braće Gutić. Usto je Hadrović bio veoma nekorektan prema banjolučkom biskupu Gariću. Gutić je u pismu ocijenio da je Garić gotovo jedini biskup u NDH koji je prihvatio ustaški pokret, ali je zbog nekorektnog Hadrovićeva držanja odlučio prekinuti sve veze s vlastima, tako dugo dok je Hadrović u Banja Luci.¹⁹⁷

Nakon toga, nastavio je u pismu Gutić, Hadrović je počeo progoniti njegovog suradnika i »staroga ustaškoga borca« Vilka Butorca, kojeg je, zbog određenih optužbi koje je Gutić smatrao neutemeljenima, na kraće vrijeme dao i pritvoriti. Budući da se Gutić u to vrijeme nalazio u Banja Luci, odlučio je posjetiti Butorca. Zbog činjenice da je to učinio te zato što je, povodom formiranja nove gradske uprave, izjavio da banjolučki Hrvati katolici ne mogu surađivati s Hadrovićem, izbačen je iz državne službe.¹⁹⁸

Gutić je, nadalje, u svome pismu Došenu, naveo da je Hadrović, shvativši kako se s Vilkom Butorcem ne može obračunati na zakonit način, odlučio da će ga uništiti materijalno. Tako je gradska aprovizacija u Banja Luci prekinula suradnju s Butorcem, koji je dotad osiguravao opskrbu stanovništva šećerom. Nakon toga Hadrović je, u suradnji s Namikom Kulenovićem, »zloglasnim tajnikom« Džafera Kulenovića, preko Predsjedništva Vlade NDH, intervenirao kako bi se Butorcu oduzelo i zastupništvo prodaje piva.¹⁹⁹

Poslije svih navedenih žalbi, Gutić je u pismu Došenu dao i svoje mišljenje o odnosima katolika i muslimana. Naglasio je da smatra kako između širokih slojeva tih dviju zajednica ne postoji raskol, nego taj odnos kvari nekoliko »begova« i »prišipetlji« Džafera Kulenovića i Hilmije Bešlagića. Stvarni raskol, koji će biti teško prevladati, nastao je tek dolaskom Hadrovića u Banja Luku, zato što je Hadrović svojim postupcima nanio uvrede katolicima — najbliži su mu suradnici podžupan Ahmed Krupić, zet Džafera Kulenovića, a tajnik mu je Radovan Kesić, »prekršteni pravoslavac«. Gutić je, osim to-

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ Isto.

ga, kao osobu koja ima snažan utjecaj na Hadrovića, spomenuto i Banjolučanku Ifaket Salihagić.²⁰⁰

Gutić je u svome pismu objasnio da on, kao ustaški prvoborac, nije »političko dijete«, te da mu je jasna potreba suradnje s muslimanima. Uostalom i osobno je, još za vrijeme Jugoslavije, surađivao s »poštenim« muslimanskim elementom, a to je nastavio i nakon što je postao ustaški stožernik u Banja Luci. No, ta suradnja ne može se ostvariti s onim muslimanima s kojima se to trenutno pokušava postići. Gutić je svoje pismo završio pesimističnim tonom, navodeći da su sve njegove godine ustaške borbe bile uzaludne. Kad je konačno zatražio da mu se dodijeli putovnica, kako bi mogao otići u Njemačku, gdje se trebao liječiti, i taj mu je zahtjev odbijen.²⁰¹

U trenutku kada je pisao ovo pismo, Gutić je, može se reći, bio »poražen«. Njegovo bi se pismo moglo čak tumačiti kao molba Došenu da mu se omogući da ipak dobije putovnicu, kako bi mogao otputovati u Njemačku.

Sredinom prosinca 1942. godine, Marku Došenu pismo je uputio i banjolučki biskup Jozo Garić. Na temelju svega dosad navedenog, ne treba posebno naglašavati da je između biskupa i Hadrovića vladalo neprijateljstvo. Zapravo je Hadrović, nedugo nakon nastupa na dužnost velikog župana u Banja Luci, posjetio i biskupa Garića, kao uostalom i banjolučkog muftiju Hamida Softića,²⁰² no čini se da je to ujedno bio i posljednji susret velikog župana i biskupa.

Pismo koje je biskup Garić uputio Došenu, u brojnim je točkama bilo identično prethodno opširno prepričanim pismima njegovog tajnika fra Brkića i Viktora Gutića. U vezi s predstavkom banjolučkih muslimana iz studenog 1941., biskup Garić je u pismu zaključio da je bila riječ o pamfletu punom »paklenih kleveta i mržnje« prema Katoličkoj crkvi. Zaista je tijekom 1941. godine bilo »raznih zla«, kako je Garić opisao nasilje NDH nad Srbima, ali predstavka nije bila sastavljena s namjerom da se tome stane na kraj, već zato da muslimani prebace na katolike odgovornost za vlastite »grijehe i zločine« i tako se »operu« pred Srbima. U toj predstavi govorilo se o nasilju nad Srbima, ali nije spomenuto da su ga počinili i muslimani. Biskup Garić naveo je kako su upravo muslimani sudjelovali u »krvoproliću«, u cijelom nizu kotara u Bosanskoj krajini, posebice u kotaru Cazin.²⁰³

Upravo su katolici i katolički svećenici štili pravoslavno stanovništvo pred nasiljem tih muslimana, prije nego su pokrenuti prelasci na katoličku

²⁰⁰ Isto.

²⁰¹ Isto.

²⁰² »Posjet velikog župana«, *Ustaški glas*, br. 8, 22. srpnja 1942., 3.

²⁰³ HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 425/1942.

vjeru. Biskup Garić je pokušao dokazati nelojalnost potpisnika predstavke, navodeći da je njima bilo važno da se za predstavku sazna i u Beogradu. Također je smatrao »simptomatičnim« da predstavka nije sastavljena za vrijeme trajanja »nasilja i pokolja« nad pravoslavicima, nego tek nakon nekoliko mjeseci, kada je zaustavljeno njemačko napredovanje u Sovjetskom Savezu.²⁰⁴

Biskup Garić je podsjetio i na to kako je Ante Pavelić, krajem lipnja 1941. godine, donio izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed kojom je naredio da treba staviti pred prijeku sud svakoga tko izvrši bilo kakvo nasilje nad životom i imovinom bilo kojeg državljanina ili pripadnika NDH. Nakon toga, biskupov se tajnik susreo s Munirom Šahinovićem Ekremovim, tada ravnateljem Ureda potpredsjedništva Vlade NDH u Banja Luci. Navodno je Šahinović Ekremov, u vezi sa spomenutom Pavelićevom odredbom, komentirao da su »zakasnili«, budući da je prije njezine objave trebalo poklati »bar polovicu« Srba, na što se biskupov tajnik zgrozio.²⁰⁵

No, nastavio je u svome pismu biskup Garić, kada su vlasti NDH, tijekom 1942. godine, sklopile sporazum s četnicima, muslimani su bili protiv toga. Halid Džinić, kasnije načelnik Banja Luke, razgovarao je o tome s biskupovim tajnikom i bio ogorčen zbog sporazuma s četnicima. Nato mu je tajnik ironično odgovorio kako nema mjesta nezadovoljstvu, budući da je zapravo riječ o provođenju zahtjeva predstavke banjolučkih muslimana iz studenog 1941. Tajnik je Džiniću kazao da bi se potpisnici banjolučke predstavke zapravo trebali veseliti što je došlo do sporazuma s četnicima.²⁰⁶

Biskup Garić je, osim toga, u svome pismu naveo da muslimanima treba osigurati sva prava, ali ne može se prihvatiti da ih se favorizira na štetu »našega naroda«. Ipak se čini upravo to, pri čemu su progonu izložena i braća Gutić, »prvorborci ustaškog pokreta«.²⁰⁷

I dok se katolici bore i stradavaju za NDH, muslimani izbjegavaju vojnu obvezu, sklanjajući se u gradove i baveći krijumčarenjem, što stvara ogorčenje među katoličkim stanovništvom. Zato među katolicima i muslimanima postoji razdor u svim mjestima gdje zajedno žive. Ipak se smatra, napisao je u svome pismu biskup Garić, da je stanje u tom pogledu najgore upravo u Banja Luci. Odgovornost za to pripisana je katolicima, zbog čega se počelo »eksperimentirati«, pa je nakon uklanjanja Gutića u Banja Luku stigao Aleman, koji je kao veliki župan bio pod utjecajem podžupana Ahmeda Krupića. Očito je i biskup Garić poduzeo određene mjere kako bi Aleman bio

²⁰⁴ Isto.

²⁰⁵ Isto.

²⁰⁶ Isto.

²⁰⁷ Isto.

uklonjen iz Banja Luke, budući da je u svome pismu napisao »tražili smo da ga se makne«. Na njegovo mjesto došao je Petar Gvozdić. Budući da je u Banja Luci zatekao brojne muslimanske izbjeglice, htio je uvesti red u organizaciji skrbi za njih i ustanoviti bi li se neke od njih moglo vratiti kućama:

Nije zatekao nikakova odbora za izbjeglice, nego je svu brigu oko njih vodila neka muslimanska, posve emancipirana žena, koja je dvojicu muževa ostavila, neka Ifakat [Ifaket] Salihagić. Ona je raspolagala milijunima državnog novca i trošila ga po svom nahođenju. G. Dr. Gvozdić nije mogao to trpiti, pa je izabrao odbor od najviđenijih građana, koji će pod njegovim nadzorom i po njegovim uputama voditi brigu za izbjeglice. Tražio je od Salihagiće račune o potrošenom državnom novcu. Kad ih nije mogla položiti, otvorila je kampanju sa bratom g. Ministra Bešlagića i ostalim begovatom proti Dra Gvozdića i brzo mu zavrnila vratom. On je morao otići, a da nije tako rekuć ni stolice zagrijao.²⁰⁸

Nakon toga, nastavio je biskup Garić, muslimani su našli osobu koja će biti novi veliki župan i koja će »igrati po njihovu taktu«. Ta je osoba bio Hadrović, koji se tijekom susreta s Garićem ponio »drsko«, nakon čega je Garić odlučio prekinuti sve veze s njim.²⁰⁹

Biskup Garić zatim je ponovio da je Hadrović krenuo u obračun s braćom Gutić i njihovim suradnicima, pa tako i Matkom Petričevićem. Biskup je opisao Petričevića kao jednog od najboljih »naših ljudi« u Kotor Varošu, no Hadrović je protiv njega pokrenuo kazneni postupak. U međuvremenu su Petričevića ubili partizani, pa nije mogao, zaključio je biskup Garić, dokazati pred sudom neutemeljenost tih optužbi.²¹⁰

Garić je nastavio da je svjestan da Hadrović ima potporu Džafera Kulenovića i Hilmije Bešlagića, ali je Došenu postavio pitanje je li primjereno da takva osoba bude veliki župan u Banja Luci. Zbog svega navedenog i Garić i njegov tajnik žalili su se visokim dužnosnicima u Zagrebu, a u vezi s tim Garić je nešto ranije pisao i osobno Anti Paveliću, dok je od Došena, kao predsjednika Hrvatskog državnog sabora, tražio da o opisanom obavijesti one koji su mjerodavni:

Učinio sam dakle sve, što se moglo. Ako će ga [Hadrovića] i dalje trpiti na ovom mjestu, onda znamo, na čemu smo. Onda su muslimani zaista srž i svijet hrvatskoga naroda, a mi smo građani drugoga reda.²¹¹

²⁰⁸ Isto.

²⁰⁹ Isto.

²¹⁰ Isto.

²¹¹ Isto.

Sva tri pisma, Garićevog tajnika Brkića, Viktora Gutića, a zatim i biskupa Garića, bila su slična u sadržaju i oštrim kritikama Hadrovića. Dok se u tim pismima ponavljalo da Hadrović djeluje kao predstavnik Džafera Kulenovića i Hilmije Bešlagića, oni koji su ih pisali nisu se usudili zaključiti ono što je bilo očito, odnosno, da je Ante Pavelić davao potporu tim muslimanskim predstavnicima u Vladi NDH, a time i Hadroviću.

Kritike na račun Hadrovića nastavit će se i kasnije, ali u međuvremenu je došlo do važne promjene u odnosu Nijemaca prema NDH. Krajem 1942. i početkom 1943. njemačka vojska u cijelosti će preuzeti operativno zapovjedništvo nad postrojbama NDH, a na operativnom području njemačke vojske podređene su joj i upravne vlasti NDH. Osim toga, Nijemci su tijekom 1943. u NDH počeli uspostavljati i svoju posebnu redarstvenu organizaciju.²¹² Navedenim mjerama vrhovništvo NDH bit će znatno suženo i sustavno podređeno njemačkoj vojsci.

U okolnostima opisanih promjena, u Banja Luci je 2. srpnja 1943. sastavljeno izvješće koje je upućeno u Zagreb. Nije jasno tko ga je sastavio, ali u njemu je sa zabrinutošću opisana vlast koju su u Bosni zadobili predstavnici različitih njemačkih vojnih, redarstvenih i obavještajnih institucija. Pritom je izraženo žaljenje što Nijemci zapravo surađuju s onim elementima koji su protivnici NDH te samoga Njemačkog Reicha. Zatim je izvješće, znakovito, prešlo na kritiku »perfidnih feudalaca«:

*(...) koje vodi ministar Simovićeve vlade, anacionalni Džaferbeg Kulenović, sada podpredsjednik vlade u Zagrebu, koji još ni danas nije bar formalno prekinuo sa bivšom beogradskom vladom, a u duši to nije još ni pomislio.*²¹³

U istom je izvješću opisano kako je SS-Standartenführer Hans Georg Egersdorff, upravitelj njemačke redarstvene organizacije u Banja Luci, preuzeo cjelokupnu redarstvenu vlast u gradu, pri čemu je zapao u »najgore« društvo »intranigata«, odnosno velikog župana Hadrovića, upravitelja redarstva Gromesa, kao i Hakije Bešlagića. U izvješću je spomenut i banjolučki načelnik Halid Džinić, za kojeg je navedeno da je »anglofil«. Zbog svih tih događaja pojedini banjolučki Hrvati izjavljuju da više uopće ne osjećaju da žive u NDH, te da strahuju od »zla« koje će učiniti Nijemci i Hadrović.²¹⁴

²¹² N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.—1945.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2003., 288-301.

²¹³ HR-HDA-211, Predsjednički spisi, Broj: 646/1943.

²¹⁴ Isto.

Manje od tjedan dana nakon što je u Banja Luci sastavljeno ovo izvješće, bit će izvršen atentat na velikog župana Hadrovića.

Atentat na velikog župana Dragana Hadrovića

Znakovit je i dopis koji je general Rudolf Lüters, zapovjednik njemačkih četa u Hrvatskoj, 6. lipnja 1943. godine uputio generalu Edmundu Glaise von Horstenauu, njemačkom opunomoćenom generalu u Zagrebu. U njemu se Lüters nepovoljno izrazio o vlastima NDH, odnosno ustašama, ocjenjujući da je s te strane prisutno sektaštvo koje njemačkoj vojsci otežava djelovanje. Lüters je kao primjer takvog stanja naveo informaciju da bi veliki župan Hadrović trebao biti smijenjen, a na njegovo mjesto došao bi Viktor Gutić. Lüters je ocijenio da je Hadrović djelovao pozitivno i da ima puno povjerenje njemačke vojske, kao i svih dijelova stanovništva. Nasuprot tome, Gutić je poznat kao osoba odgovorna za ubojstva pravoslavnog stanovništva, pri čemu je Lüters mislio na događaje iz 1941. godine, tražeći od Glaise von Horstenaua da u vezi s navedenim intervenira kod vlasti NDH u Zagrebu. Također je upozorio da njemačka vojska neće prihvatiti da na njezinom operativnom području djeluju osobe »zločinačke prirode«, poput Viktora Gutića.²¹⁵

U svjetlu događaja koji će ubrzo uslijediti, ovaj dopis generala Lütersa, odnosno informacija o navodnom povratku Gutića na vlast u Banja Luci, pokazat će se znakovitim.

Prema podacima redarstvenih vlasti NDH, stanoviti Meša, zaposlen u jednom automobilskom prijevoznom poduzeću u Banja Luci, predao je 8. srpnja 1943., u večernjim satima, redarstveniku koji je čuvao Hadrovićev stan, zamotak poslan velikom županu. Meša je tvrdio da je zamotak dobio od jednog nepoznatog čovjeka u Okučanima, koji ga je zamolio da ga dostavi Hadroviću. Nedugo nakon što je redarstvenik predao zamotak Hadroviću, došlo je do eksplozije u kojoj je veliki župan poginuo.²¹⁶

U vezi s atentatom na Hadrovića, MUP NDH izdao je priopćenje:

Ministarstvo unutarnjih poslova saobćuje tužnu viest, da je dana 8. srpnja oko osam i pol sati na večer od podmukle, neprijateljske i zločinačke ruke poginuo u Banjoj Luci Veliki župan Velike župe Sana i Luke dr Dragan Hadrović, vršeći savjestno, vjerno i požrtvorno povjerenu mu dužnost prema hrvatskom narodu, Poglavniku i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Neprijatelji hrvatskog naroda i Nezavisne Države

²¹⁵ HR-HDA-1450, svitak D-88, snimke 1188-1189, Deutscher Bevollm. General in Kroatien, Nr. 01115/43 g. Kds, Abt. II a.

²¹⁶ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Broj dokumenta 1933, Podatci o ubojstvu Velikog župana Hadrovića. Broj: 255., dana 13. VII. 1943. dostavlja slijedeće.

*Hrvatske laćajući se u očaju ovakovih podmuklih sredstava nadaju se, da će oslabiti duh hrvatskog naroda i da će njegove borbe u koje hrvatski narod ima povjerenje uzkolebati u njihovom radu za dobro naroda i države. Ovakva će odvratna zločinstva naprotiv samo ubrzati propast svih onih, koji u službi židovsko-boljševičke Moskve ili anglosaskih plutokrata, sudjeluju u napadajima na hrvatski narod i njegovu državu. Najstroža iztraga već je u toku.*²¹⁷

No, što je »najstroža« istraga utvrdila, pregledani izvori ne govore. Po svemu sudeći, na kraju nije bilo nikakvog službenog odgovora vlasti NDH na to tko je izvršio atentat na Hadrovića.

Banjolučko *Novo doba* je u svojim izdanjima od 10. i 17. srpnja 1943. godine, u nizu tekstova s najvećim poštovanjem pisalo o Hadroviću, te je opširno opisan njegov ispraćaj iz Banja Luke. Njegovo tijelo odvezeno je u Veliku Goricu i tamo pokopano. *Novo doba* je pisalo da Banja Luka nikome prije nije priredila tako dostojanstvenu sahranu, odnosno ispraćaj.²¹⁸ Zaista, i dr. Dušan Lukač, pišući 1968. o Narodnooslobodilačkom pokretu u Banja Luci, navodi da je ispraćaj Hadrovića bio masovan i da su mu prisustvovali Banjolučani »svih vjera i nacionalnih pripadnosti«.²¹⁹

Ante Pavelić uputio je ministra unutarnjih poslova Andriju Artukovića, da u njegovo ime supruzi pokojnog Hadrovića izrazi duboku sućut.²²⁰

No, tko je izvršio atentat na Hadrovića? Više izvora daje naslutiti da je veliki župan pao kao žrtva onih osoba u vlastima NDH kojima njegovo djelovanje nije odgovaralo.

Banjolučki Odbor za sahranu velikog župana Hadrovića, u svome proglasu javnosti, među ostalim je naveo da je pao kao žrtva onih koji »nisu mogli shvatiti veličinu njegove duše i značaj njegovog djela«.²²¹ Prema podacima koji su kasnije dostavljeni redarstvenim vlastima u Zagrebu, Vladimir Šipuš, glavni ravnatelj za unutarnju upravu u MUP-u NDH, koji je prisustvovao ispraćaju Hadrovića iz Banja Luke, zahtijevao je da se ovakva formulacija izbaci. No, Hadrovićev tajnik, Radovan Kesić, to je odbio.²²²

²¹⁷ † Dr. Dragan pl. Hadrović — Veliki župan, *Novo doba*, br. 28, 10. srpnja 1943., 1.

²¹⁸ »Banja Luka i čitava Hrvatska Krajina odala je dostojnu počast svome Velikom županu«, *Novo doba*, br. 29, 17. srpnja 1943., 2-3.

²¹⁹ D. LUKAČ, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 261.

²²⁰ »Poglavnikova sućut obitelji dr. Dragana pl. Hadrovića«, *Novo doba*, br. 29, 17. srpnja 1943., 3.

²²¹ Proglas Odbora za sahranu dr. Dragana pl. Hadrovića, *Novo doba*, br. 28, 10. srpnja 1943., 3.

²²² HR-HDA-1549, I-51/604-607, Radovan Kesić, tajnik Velike župe Sana i Luka, podatci. Broj 90. dana 16. XI. 1943. dostavlja sljedeće.

U govoru, koji je povodom ispraćaja Hadrovića iz Banja Luke održao načelnik Halid Džinić, također je bilo formulacija koje su mogle ukazivati na to da ga je smatrao osobom koja je stala na kraj postupcima koji su simbolizirali krug oko braće Gutić:

*Razkrinkao si nesmiljeno i one, koji su htjeli, kiteći se onim što im ne pripada, uvući se u zdrave redove hrvatskog naroda i tako onda podgrizati i rušiti temelje ove sa mnogo žrtava i krvi stečene domovine. I zaista uvodio si red, pomagao si rad, stvarao si uvjerenje u zakonitost (...) potisnuo si i sebičnjake.*²²³

Prema podacima koji su naknadno dostavljeni redarstvenim vlastima NDH, nakon pogibije Hadrovića podžupan Ahmed Krupić i Hadrovićev tajnik Radovan Kesić, pokrenuli su »ogorčenu viku na ustaše«. Prema istim podacima banjolučki načelnik Halid Džinić čak je predao njemačkoj vojsci popis ustaša koje je trebalo strijeljati jer su navodno sudjelovali u atentatu na Hadrovića.²²⁴

Dakle, Hadrovićevi bliski suradnici smatrali su da su za atentat na njega odgovorne određene osobe iz ustaških krugova. Slično je bilo i mišljenje njemačke vojske. General Lütters je 18. srpnja 1943. naveo da su, prema raspoloživim podacima, za atentat na Hadrovića vjerojatno odgovorni »klerikalni« ustaški krugovi.²²⁵ Kasnije, početkom listopada iste godine, general Lütters će u jednom izvješću navesti kako se u »ustaškim krugovima« smatra da je Hadrović morao biti uklonjen.²²⁶

Prema obavještajnim podacima redarstvenih vlasti NDH, s kraja srpnja 1943. godine, jedna osoba je u Zagrebu spomenula Ivanu Terziću, dužnosniku Glavnog ustaškog stana, kako se priča da su Hadrovića ubile ustaše. Nato je Terzić odgovorio da je znao da će se to »saznati«.²²⁷ Ovaj podatak znakovit je ako se uzme u obzir da je upravo Viktor Gutić, još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, primio Terzića u ustašku organizaciju.²²⁸

²²³ »Banja Luka i čitava Hrvatska Krajina odala je dostojnu počast svome Velikom županu«, *Novo doba*, br. 29, 17. srpnja 1943., 2-3.

²²⁴ HR-HDA-1549, I-51/604-607, Radovan Kesić, tajnik Velike župe Sana i Luka, podatci. Broj 90. dana 16. XI. 1943. dostavlja sljedeće.

²²⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 3, Dokumenti Nemačkog Rajha 1943., Beograd, Vojnoistorijski institut, 1978., dok. br. 105.

²²⁶ Isto, dok. br. 145.

²²⁷ HR-HDA-1549, I-26/673, Glasine o smrti velikog župana Hadrovića. Broj: 541, dana 21. srpnja 1943. dostavlja.

²²⁸ *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, 151.

U Zagrebu su se tijekom kolovoza 1943. širile glasine u vezi s atentatom, koji su neki ustaški časnici pokušali izvršiti nad generalom Ivanom Prpićem, glavarom Glavnog stožera oružanih snaga NDH. Tako se pričalo da je Ante Pavelić htio smaknuti Prpića zato što je bio previše naklonjen Nijemcima, a zbog istog je razloga likvidiran i Dragan Hadrović, koji je postao »njemački čovjek«. ²²⁹ I njemački opunomoćeni general Edmund Glaise von Horstenau, zapisat će, u kontekstu pokušaja atentata na generala Prpića, da je nedugo prije toga ubijen veliki župan Hadrović koji se suprotstavljao ustašama. ²³⁰ Neki izvori iz rujna 1944. također navode da su Hadrovića ubile »ustaše V.[iktora] Gutića«. ²³¹

Svi navedeni podatci i glasine, razumljivo, ne mogu dati konačan odgovor na pitanje tko je organizirao i izvršio atentat na Hadrovića. Može se pretpostaviti da su atentat izvršili oni iz krugova vlasti NDH, odnosno ustaškog pokreta, koji su bili protiv politike što ju je provodio Hadrović.

Pojedinci bliski Hadroviću, postali su nakon njegove smrti meta sumnjičenja i progona. Tako su doušnici redarstvenih vlasti NDH posvetili pozornost njegovom tajniku, Radovanu Kesiću. Sredinom studenog 1943. u jednom doušničkom izvješću navedeno je da se Kesić, kao Srbin, za vrijeme Jugoslavije, na dužnosti državnog službenika u Banja Luci, istaknuo »protuhrvatskim radom«. Nakon proglašenja NDH, budući da su mu i majka i punica bile Hrvatice, odnosno katolkinje, bio je »pošteđen«, a zatim je i sam prešao na katoličku vjeru. Ali, kako je navedeno, to nije bilo iskreno, jer se Kesić i dalje osjećao pravoslavcem. Nakon što je postavljen za velikog župana, Dragan Hadrović je imenovao upravo Kesića svojim tajnikom, nakon čega je ovaj, zajedno s podžupanom Krupićem, postao »zloduh«. Navodno je Kesić opazio da među muslimanima postoji težnja za autonomijom Bosne i Hercegovine, pa je zajedno s Krupićem, koji je bio »oduševljeni komunista«, počeo raditi na tome da odvoji muslimansko stanovništvo od NDH i ustaškog pokreta. Nakon atentata na Hadrovića, Kesić je nastavio sa svojim štetnim radom, koristeći zaštitu podžupana Krupića i Džafera Kulenovića. Zbog svega navedenog, zaključeno je u tom doušničkom izvješću, Kesić zaslužuje najtežu kaznu. No, budući da uživa zaštitu Kulenovića, trebalo bi ga barem prem-

²²⁹ HR-HDA-1549, I-51/484, Viesti u Zagrebu, povodom napadaja na generala Prpića. Broj 83. dana 31. kolovoza 1943. dostavlja slijedeće.

²³⁰ *Ein General im Zwielicht, Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*, Band 3: Deutscher Bevollmächtigter General in Kroatien und Zeuge des Untergangs des »Tausendjährigen Reiches«, eingeleitet und herausgegeben von Peter Broucek, Wien-Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1988., 273.

²³¹ J. MARKUŠIĆ, *Ratne zabilješke 1941.—1945.*, 400.

jestiti iz Banja Luke, kako ondje više ne bi mogao djelovati protiv državnih probitaka.²³²

Banjolučanka Ifaket Salihagić, koju su Hadrovićevi protivnici, kao što sam naveo, smatrali osobom koja na njega ima velik utjecaj, tijekom 1944. godine otputovala je u Bosansku Gradišku, kako bi nabavila hranu za muslimanske izbjeglice. Ondje su je uhitile ustaše i odvele u logor Stara Gradiška, gdje je ubijena.²³³

Husein Alić — nasljednik velikog župana Hadrovića

Kao što sam prethodno naveo, njemački general Lütters je, početkom lipnja 1943. godine, raspolagao podacima koji govore da bi Dragana Hadrovića trebao zamijeniti Viktor Gutić. Također sam naveo da svi dostupni izvori ukazuju na to da su Hadrovića eliminirali određeni predstavnici struktura NDH.

No, nakon svega navedenog, početkom kolovoza 1943., Ante Pavelić je za novoga velikog župana u Banja Luci odredio Huseina Alića, profesora i ravnatelja Prve muške realne gimnazije u Sarajevu. Alić je za vrijeme Jugoslavije bio narodni zastupnik JMO, te osnivač i istaknuti član Muslimanskog kulturnog društva »Narodna uzdanica«, koje je bilo hrvatski orijentirano. Nakon proglašenja NDH, pristupio je ustaškom pokretu i bio ustaški dužnosnik pri Ustaškom stožeru za Veliku župu Vrhbosna u Sarajevu.²³⁴

Tako je, prvi put nakon proglašenja NDH, za velikog župana u Banja Luci određen jedan musliman. Prema nekim sjećanjima Husein Alić zatekao se po poslu u Zagrebu, kad ga je pozvao Pavelić i rekao mu da će biti novi veliki župan u Banja Luci. Alić to nije bio voljan prihvatiti, moleći Pavelića da ga ne premješta iz Sarajeva gdje mu je »dobro«, ali Pavelić mu je navodno odgovorio: »Carska se ne poriče!«²³⁵

Tako je Alić, 3. kolovoza 1943. godine, stigao u Banja Luku, gdje je već idućeg dana preuzeo dužnost velikog župana.²³⁶ Odmah zatim jedan doušnik redarstvenih vlasti NDH je dojavio:

²³² HR-HDA-1549, I-51/604-607, Radovan Kesić, tajnik Velike župe Sana i Luka, podatci. Broj 90. dana 16. XI. 1943. dostavlja sljedeće.

²³³ Nihad HALILBEGOVIĆ, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2006., 284-285, 422.

²³⁴ »Prof. Husein Alić«, *Novo doba*, br. 31, 7. kolovoza 1943., 1, 3.

²³⁵ Alija NAMETAK, *Sarajevski nekrologij*, Zürich, Zagreb, Bošnjački institut, Nakladni zavod Globus, 1994., 69-70.

²³⁶ »Veliki župan prof. Husein Alić preuzeo dužnost«, *Novo doba*, br. 31, 7. kolovoza 1943., 4.

16. VII. o. g. odredbom Poglavnika imenovan je profesor Husein Alić, upravitelj I. muške realne gimnazije u Sarajevu, Velikim Županom, Velike župe Sana i Luka u Banja Luci. To je imenovanje uslijedilo nakon tragične smrti pokojnog župana Dragana pl. Hadrovića, te je izazvalo kod Muslimana dobro raspoloženje da na mjesto velikog župana dolazi Musliman. Izvješće je točno.²³⁷

No, nije trebalo proći puno vremena da doušnici redarstvenih vlasti NDH počnu dostavljati podatke o tome kako muslimani u Banja Luci drže sve razine vlasti i sve važne položaje. Pritom se isticalo da navedeno nije problem sam po sebi, ali je opasnost u tome što su ti muslimani protivnici NDH i ustaškog pokreta. Među ostalim je navedeno kako načelnik Halid Džinić »šikanira Hrvate-katolike i radi protiv države«, dok je podžupan Ahmed Krupić »otvoreni komunist«. Zato je predloženo da ti muslimani, kao nepouzdana, budu premješteni iz Banja Luke, dok bi načelnika Džinića i Gradsko vijeće trebalo razriješiti dužnosti.²³⁸

Ne treba posebno isticati da su ovakve informacije i prijedlozi išli u prilog tome da se poništi ono što je, za vrijeme dok je bio veliki župan u Banja Luci, provodio Dragan Hadrović. S druge strane, navodno je podžupan Ahmed Krupić, tijekom 1944. godine, izradio elaborat koji je uputio Vladi NDH. U njemu je za progone Srba, posebice za ubijanje srpskog stanovništva u Drakuliću i obližnjim selima, početkom 1942. godine, optužio određene krugove Katoličke crkve u Banja Luci, među kojima i fra Krunu Brkića, tajnika banjolučkog biskupa.²³⁹

Završna razmatranja

Nesumnjivo, bilo bi zanimljivo pratiti kako su se događaji u Banja Luci, povezani s ovom temom, odvijali do samoga kraja NDH. Ipak smatram da događaji od 1941. godine, kada je u tom gradu vlast imao Viktor Gutić, do atentata na Dragana Hadrovića, predstavljaju donekle zaokruženu cjelinu. Krajem prosinca 1943. i početkom siječnja 1944. partizani su napali samu Banja Luku. U rujnu 1944. ponovo su napali grad i jedno ga vrijeme držali. Smatram da su u takvim okolnostima vlasti NDH, odnosno njezina Velika župa Sana i Luka, teško mogli vršiti sustavnu vlast.

²³⁷ HR-HDA-1549, I-41/320, Profesor Husein Alić, Veliki Župan. Broj: 1.000., dana 5. VIII. 1943. dostavlja sljedeće.

²³⁸ HR-HDA-1549, I-51/950-952, Obće prilike među činovnicima u Banjoj Luci. Broj 100. dana 15. XI. 1943. dostavlja sljedeće.

²³⁹ J. MARKUŠIĆ, *Ratne zabilježbe 1941.—1945.*, 410, 425.

Događaji opisani u ovome prilogu, koji prikazuju ono što se dešavalo u Banja Luci, nisu bili jedinstveni za NDH. Zapravo, oni imaju sličnosti s događajima u nekim drugim bosanskim gradovima tijekom 1941. i 1942. godine, primjerice sa stanjem u Brčkom. I u tom su gradu predstavnici vlasti NDH i ustaškog pokreta pokrenuli teror protiv srpskog i židovskog stanovništva koji je, dijelom, prešao okvire što ih je u tom smislu zacrtao i namjeravao provesti sam režim. I u Brčkom je bilo onih koji su taj teror iskoristili za samovolju i bogaćenje na račun progonjenih. No, na intervenciju brčanske «čaršije» i Džafera Kulenovića, i u tom je mjestu za kotarskog predstojnika postavljena osoba koja je trebala voditi politiku smirivanja i povlačenja iz prethodnog nasilja.²⁴⁰

Kako je prikazano, slično je bilo i u Banja Luci. Vlasti NDH, u prvim mjesecima svoga djelovanja, vodile su politiku oličenu u Viktoru Gutiću. No, masovni ustanak srpskog stanovništva ubrzo je prisilio te vlasti na pokušaj promjene politike i povlačenje iz prvotnog nasilja, što se očitovalo u djelovanju Povjerenstva pukovnika Mraka.

Poseban je problem bio odnos ustaškog režima, odnosno Ante Pavelića osobno, prema bosanskohercegovačkim muslimanima, kao i spoznaja da ih treba vezati uz NDH i uključiti u hrvatski nacionalni korpus. Nasuprot tomu stajala su trvenja između katolika i muslimana na terenu, u ovom konkretnom slučaju, u Banja Luci. Usto je u Zagrebu trebalo pokazati razumijevanje kada su muslimani, osjetivši nakon srpskog ustanka nesigurnost za vlastitu egzistenciju, kritizirali one postupke vlasti NDH i ustaša koji su doveli do tako masovnog ustanka.

Kakvo je bilo konačno Pavelićevo mišljenje o svemu ovom, teško je reći, ali je očito da je, s jedne strane, podržavao i Džafera Kulenovića i Hilmi-ju Bešlagića, a istovremeno, nije se htio obračunati s krugovima koje je simbolizirao Viktor Gutić, budući da bi to značilo obračun s onima koji su mu bili osobno lojalni, čineći dio ustaškog pokreta i režima.

Na taj se način, unutar sustava NDH, javljao sukob suprotstavljenih interesa, koji se očitovao u razlikama i sukobima (ali i suradnji) između katolika i muslimana, dok je na drugoj razini dolazio do izražaja u, općenito, različitom odnosu prema stanju i događajima. Tako su unutar ustaškog režima paralelno djelovali i oni koji se nisu ustručavali od nasilja nad srpskim stanovništvom, kao i oni koji su u političkom smislu bili oportunisti, ali su proglašenje NDH iskoristili za zloupotrebe i osobno bogaćenje. A tu su i oni

²⁴⁰ N. BARIĆ, «Brčko: A case study of state terror of the Independent State of Croatia, 1941-1942», *Terrorism in the Balkans in the 20th and 21st century*, Danuta Gibas-Krzak, ed., Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2018., 80-100.

(primjerice ustaški logornik Husein Muradbegović, pukovnik Ivan Mrak, veliki župan Ladislav Aleman, veliki župan Dragan Hadrović) koji su bili vjerni ustaškom režimu i nisu dovodili u pitanje njegove osnovne postavke, ali su, rekao bih, upravo zato smatrali da samovoljna nasilja, nezakonitosti i sektaštva »ustaške revolucije« u konačnici dovode u pitanje stabilnost NDH i ustaškog režima. Zato su nastojali voditi umjerenu politiku koja je, u određenim razdobljima i određenim okolnostima, zapravo bila i politika vrhova vlasti u Zagrebu.

Nikica Barić

Banja Luka 1941-1942/1943: Shifts within the Authorities of the Independent State of Croatia

The article presents the personal changes within the authorities of the Independent State of Croatia (*Nezavisna Država Hrvatska, NDH*) in the town of Banja Luka in north-western Bosnia. After the Axis attack on Kingdom of Yugoslavia in April 1941 and the proclamation of NDH ruled by Ustasha movement, whole of Bosnia-Herzegovina was incorporated into its territory. Banja Luka was an important centre in north-western Bosnia. The majority of population in that part of Bosnia was made up of Orthodox Serbs, while the rest were Catholic Croats and Moslems. Immediately after the establishment of NDH authority in Banja Luka the main role was played by Viktor Gutić, a pre-war lawyer. Gutić became the head of the ruling Ustasha movement in Banja Luka and north-western Bosnia, but he was also the head of the civilian administration.

New Ustasha regime immediately began with policies directed against the Serbs, ranging from abolishment of their national and religious identity to forced resettlements of certain parts of Serbs to Serbia. The new regime also committed mass killings of parts of Serb population. As a strongman in Banja Luka, Gutić distinguished himself in implementation of such policies.

But in July of 1941 mass uprising of Serbs broke out in north-western Bosnia and it soon brought NDH authorities in a difficult situation. The uprising would gradually develop into two mutually opposed movements, the Partisans led by Communist Party of Yugoslavia and the royalist Chetnik movement.

With the challenge put by mass uprising of Serbs, NDH authorities gradually realized that the arbitrary violence against Serbs, that went even beyond the official anti-Serb measures, backfired. Therefore, NDH introduced certain measures aimed at de-escalation of violence and peaceful efforts to dissuade Serbs from rebellion. This was best seen in the activities of the Committee for the examination and establishment of public safety and order that was established in Banja Luka in late 1941. The committee was headed by Croatian air-force colonel Ivan Mrak and its duty, among others, was to investigate and punish those who committed atrocities against the Serb population, while simultaneously calling Serbs who have rebelled to return to their homes, guaranteeing them safety.

In August of 1941 Viktor Gutić was recalled from his duty in Banja Luka. He formally became a high official in the Ministry of internal affairs, but in fact he was stripped of real authority and removed from Banja Luka.

Position of Moslem community in Banja Luka and north-western Bosnia was also of great importance. According to the Ustasha ideology, Moslems of Bosnia-Herzegovina were integral and equal part of the Croatian nation. Therefore, for Ante Pavelić, as head of NDH and Ustasha movement, it was of crucial importance to gain the support of the Moslems. Before the proclamation of NDH the Ustasha movement had a certain number of Moslem supporters. But after Ustasha came to power, Pavelić realized that he needs the support of those Moslem politicians who headed former Yugoslav Moslem Organization, the strongest political party of the Moslem community in Bosnia-Herzegovina during the period of Kingdom of Yugoslavia. For these reasons Džafer Kulenović, distinguished representative of the Yugoslav Moslem Organization, became the vice-president of Government of NDH.

Contrary to such general policy, Viktor Gutić, while he was in power in Banja Luka, led sectarian policies that caused the discontent of the Moslem community. But Moslem representatives from Banja Luka, counting on Moslem members of the NDH government, could influence the decision making in Zagreb and were able to counter Gutić's policies.

Although Gutić was removed from Banja Luka he still had supporters there, among others in the hierarchy of the Catholic church. Therefore, conflict between Gutić's group and the Moslems continued. Ultimately in summer of 1942. Ante Pavelić appointed Dragan Hadrović as a head of Great County of Sana-Luka in Banja Luka. Hadrović was a Catholic, but with the obvious support of Pavelić and Moslem members of NDH government he began leading a pro-Moslem policy, entering into a conflict with Gutić and his supporters. In a wider sense Hadrović was leading a policy of moderation, opposed to the various excesses of certain other institutions of NDH and representatives of the Ustasha movement. With such policies Hadrović soon gathered enemies within the NDH structures and was also in conflict with the Catholic bishop in Banja Luka, Jozo Garić. Finally, in July of 1943 Hadrović was assassinated by a bomb planted in a postal parcel. It was never officially established who assassinated him, but all sources suggest that the bomb was planted by certain elements within the Ustasha movement who opposed Hadrović's policies.

The article follows these events through all important changes and developments within the NDH administration in Banja Luka. Ultimately it can be concluded that NDH regime itself was heterogeneous, with various splits within its ranks. These splits occurred between Catholic and Moslems as well as between those who, according to the changing circumstances, opted and called for more moderate policies, while other remained sectarian and prone to uncompromising and/or violent solutions.

Key words: *Independent State of Croatia, Bosnia-Herzegovina, Banja Luka, Viktor Gutić, Dragan Hadrović, Džafer Kulenović, Hilmija Bešlagić, Banja Luka Bishop Jozo Garić*

maths

PRIKAZI

Prikaz izložbe Hrvatskog povijesnog muzeja »1918. prijelomna godina u Hrvatskoj« (autorica Andreja Smetko) i kataloga 1918. prijelomna godina u Hrvatskoj, Andreja Smetko, ur. Zagreb, Hrvatski povijesni muzej, 2018., 176. str.

Hrvatski povijesni muzej u nekoliko je navrata prezentirao građu iz Prvog svjetskog rata. U tom kontekstu potrebno je spomenuti izložbu »Hrvatska pred ujedinjenjem 1918. godine«, autora Hrvoja Matkovića, koju je ovaj muzej postavio 1958., u suradnji s Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti. Nakon toga je trebalo proći nešto manje od 50 godina do sljedeće izložbe o ovoj tematici, pa je tako 2006. postavljena izložba »Dadoh zlato za željezo 1914.—1918. Hrvatska u vrijeme Prvog svjetskog rata« (postavila ju je Jelena Borovšak Marijanović. Osam godina kasnije u istom muzeju otvorena je izložba »Slike Velikog rata u zbirci slika, grafika i skulptura Hrvatskog povijesnog muzeja«, autorice Marine Bregovac Pisk. Hrvatski povijesni muzej, 11. studenog 2018. godine, otvorio je izložbu »1918. — prijelomna godina u Hrvatskoj«, kojom je obilježena stota godišnjica završetka Prvog svjetskog rata. Izložba je otvorena na datum kada je prije sto godina završio Prvi svjetski rat, a na njoj je prikazana građa kojom se nastojalo predstaviti posljednju godinu rata, njezine vojne operacije te političko-gospodarske i društvene okolnosti. Građa

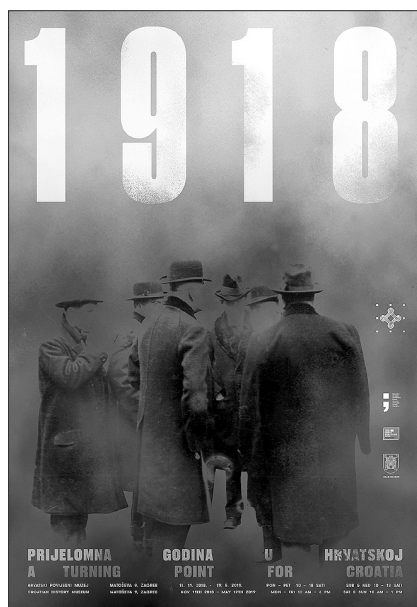
se temelji na fondovima dvadesetak muzejskih institucija iz Hrvatske, što ukazuje na znatan napor Andreje Smetko i Hrvatskog povijesnog muzeja u istraživanju ove tematike.

Povodom izložbe izdan je istoimeni katalog, koji je uredila autorica izložbe Andreja Smetko. Tekstovi su pisani na hrvatskom i engleskom jeziku, čime je uočljiva intencija muzeja da se izložba, zajedno s katalogom, prezentira i publici izvan hrvatskoga govornog područja. Katalog je podijeljen na pet glavnih poglavlja koja se odnose na pet tematskih cjelina izložbe.

Prvi tekst kataloga odnosi se na »Predgovor« Mateje Brstilo Rešetar, ravnateljice Hrvatskog povijesnog muzeja, u kojem navodi kako njezin Muzej ovom izložbom nastavlja prezentirati »povijesno značajna i prijelomna zbivanja u hrvatskoj povijesti«. Potom slijedi tekst Zlatka Matijevića, naslovljen »Godina 1918.« [str. 8-25] u kojem su prikazane političke prilike u Hrvatskoj i Austro-Ugarskoj Monarhiji u Prvom svjetskom ratu, osobito u njegovoj posljednjoj fazi. Matijević posebno ističe problematiku rješavanja »južnoslavenskog pitanja«, ulogu generala Stjepana Sarkotića, (»posljednjeg palatina Carstva«), te cara Karla i drugih istaknutih političara i javnih osoba (npr. Ive Pilara). Autor kronološki navodi događaje oko raspada Austro-Ugarske Manarhije, s fokusom na političke prilike u hrvatskim zemljama. Zlatko Matijević navodi da je u Prvom svjetskom ratu poginulo oko 137 tisuća hrvatskih vojnika, a ovoj brojci treba pridružiti i veći broj vojnika i civila, stradalih od

posljedica španjolske gripe. Autor završava tekst kritički se osvrćući na političke posljedice Mirovne konferencije u Parizu, koja je »temeljito preokrojila politički zemljovid Europe«, no nije dovela do »trajnog mira«, već je stvorila »pretpostavke za novi svjetski rat«. Andreja Smetko, autorica izložbe i kataloga, u tekstu naslovljenom »Izložba — 1918. prijelomna godina u Hrvatskoj«, opisala je pristup tematici Prvog svjetskog rata u kontekstu muzejske djelatnosti, kao i spomenutu izložbu, njezinu strukturu i korištenu građu. Autorica navodi kako je u posljednjim godinama primjetan pojačan interes za istraživanje Prvog svjetskog rata, koji je dugo vremena bio »zaboravljen« i »prešućivan«. Andreja Smetko ističe da je na izložbi prikazano 518 izložaka, dok je u samom katalogu navedena 371 jedinica. Pritom je navela kako je poseban »izazov« prilikom postavljanja izložbe bio nedostatak građe koja se odnosi na postojanje Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Prva tematska cjelina naslovljena je »Care Karlo i Carice Zita, što ratuješ kada nemaš žita? U posljednjoj godini u Austro-Ugarskoj Manarhiji« prikazana je vojno-politička i gospodarska situacija u Austro-Ugarskoj 1918.. Unutar ove cjeline uvrštena je podcjelina »Život na bojištu« koja, između ostalog, prikazuje pobunu mornara u Boki kotarskoj, kapitulaciju Rusije i Mir u Brest-Litovsku te ratne prilike na sočanskom i solunskom bojištu. Drugu podjelinu čini »Život u pozadini«, kojim se nastoji prikazati teška gospodarska situacija iza bojišta, poput ne-

stašice hrane. Osim toga, prikazana je pojava i razvoj španjolske gripe.

Druga tematska cjelina nosi naslov »Vrijeme deklaracije«, a prikazuje politička promišljanja određenih političara oko načina rješavanja hrvatskog i južnoslavenskog pitanja. U ovoj cjelini predstavljeni su različiti dokumenti, poput Krfske i Svibanjske deklaracije, a prezentirano je i političko djelovanje hrvatskog (prekooceanskog) iseljenništva.

Zatim slijedi cjelina naslovljena »Živilo Narodno Vijeće! Živjela slobodna, suverena Država Slovenaca, Hrvata i Srba!«, koja čini središnji dio izložbe i samog kataloga. Fokus ove cjeline jest propast Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje novih državnih jedinica. U tom kontekstu prikazano je osnivanje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, te njegovo djelovanje na stabilizaciju prilika uslijed sve iz-

raženijih političkih i drugih nemira. Zatim je prikazano zasjedanje Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

Četvrta izložbena cjelina, naslovljena »Između želje i stvarnosti«, prikazuje događaje vezane uz osnivanje i djelovanje Države Slovenaca, Hrvata i Srba, poput pokušaja uspostave institucija vlasti te pregovora oko ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom. Prikazane su i ratne prilike, poput preuzimanja mornarice Austro-Ugarske Monarhije te broda *Viribus Unitis*. Osim toga, kratko se opisuje djelovanje Zelenog kadrâ u pozadini bojišta.

Posljednja izložbena cjelina, pod naslovom »Nemirni mir«, prikazuje političke prilike vezane uz uspostavu

Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, 1. prosinca 1918. Usto je prikazano i početno funkcioniranje novoosnovane države, s naglaskom na određenom nezadovoljstvu zbog osnivanja ove države, kao što je bio slučaj s »prosinčkim žrtvama«. Posebno je prikazano pitanje ujedinjenja Međimurja s novom državom. Ova cjelina završava prikazom Mirovne konferencije u Parizu godine 1919.

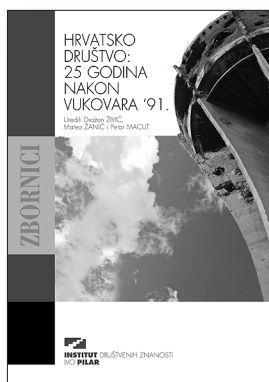
Izložba i prigodno izdani katalog, naslovljeni »1918. prijelomna godina u Hrvatskoj«, sastavni su dijelovi obilježavanja 100. godišnjice od završetka Prvog svjetskog rata, i čine jedan od značajnijih priloga u razumijevanju kompleksnosti Prvoga svjetskog rata na hrvatskim područjima.

• *Alen Tabiri*

HRVATSKO DRUŠTVO: 25 GODINA
NAKON VUKOVARA '91.

D. Živić, M. Žanić, P. Macut (ur.)

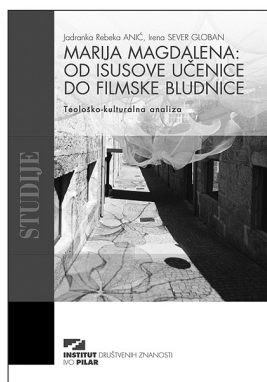
Biblioteka *Zbornici*, knjiga 54
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i
Ogranak Matice hrvatske u Vukovaru
Zagreb-Vukovar, 2018., str. 272
ISBN 978-953-7964-52-8

Jadranka Rebeka Anić,
Irena Sever Globan
MARIJA MAGDALENA: OD ISUSOVE
UČENICE DO FILMSKE BLUDNICE

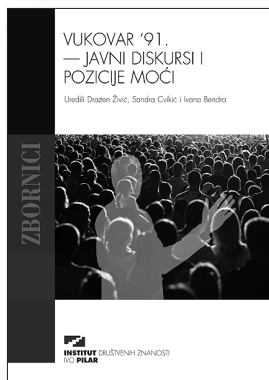
Teološko-kulturalna analiza

Biblioteka *Studije*, knjiga 38
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2018., str. 478
ISBN 978-953-7964-51-1

VUKOVAR '91.
— JAVNI DISKURSI I
POZICIJE MOĆI

Uredili Dražen Žvić, Sandra Culić i Ivana Bendra

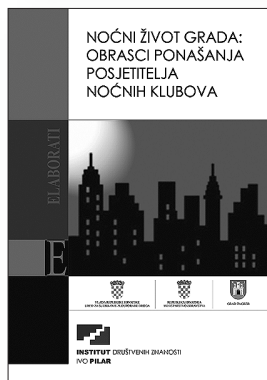

VUKOVAR '91. — JAVNI DISKURSI
I POZICIJE MOĆ

D. Živić, S. Cvičić, I. Bendra (ur.)

Biblioteka *Zbornici*, knjiga 55
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i
Ogranak Matice hrvatske u Vukovaru
Zagreb-Vukovar, 2018., str. 190
ISBN 978-953-7964-62-7

NOĆNI ŽIVOT GRADA:
OBRASCI PONAŠANJA
POSJETITELJA
NOĆNIH KLUBOVA

Renata Glavak Tkalić,
Anja Wertag, Ines Sučić
NOĆNI ŽIVOT GRADA: OBRASCI
PONAŠANJA POSJETITELJA
NOĆNIH KLUBOVA

Pilot istraživanje

Biblioteka *Elaborati*
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2018.

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovu objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.

2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.

3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.

4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorskog arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrta i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, nakladnika, mjesto i godinu izdanja te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.